HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

V. Fomin
KATONAPOLITIKAI HELYZET A SZOVJET—NÉMET ARCVONAL DÉLI SZÁRNYÁN 1944 ŐSZÉN

Makai Ágnes
A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ ARANY ÉRDEMKERESZTJEI

3

XXI. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1974

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

3

1974

ÚJ FOLYAM • BUDAPEST • XXI. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Ács Tibor alezredes (Budapest); *V. Fomin* ezredes, a Szovjetunió Hadtörténelmi Intézetének tudományos főmunkatársa (Moszkva); *Hrenkó Pál* alezredes (Budapest); *Lengyel István* kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense (Budapest); *Móricz Lajos* ezredes, a hadtudományok kandidátusa (Budapest); *Szántó Imre* kandidátus, a József Attila Tudományegyetem tanszékvezető tanára (Szeged); *Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné,* a Hadtudományi Intézet főmunkatársai; *Csákvári Ferenc, Csendes László, Farkas Márton* kandidátus, *Godó Ágnes* kandidátus, *Makai Ágnes, Marosi Endre, Rákóczi Katalin, Rázsó Gyula,* a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság: Balázs József (főszerkesztő), Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Harsányi János, Háncs Ernő, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Tóth Sándor, Urbán Aladár

Szerkesztőség: Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: 1250 Budapest, Pf. 7. Telefon: 360-764

Kiadja: a Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest XIII., Dózsa György út 49. Postacím: 1553 Budapest, Pf. 31. Telefon: 409-550

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 32,— Ft, 1/4 évre 8,— Ft

Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőnél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda, 1900 Budapest) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra

Index: 25—371

74.2707/2-03 — Zrínyi Nyomda, Budapest. — F. v.: Bolgár Imre vezérigazgató

TANULMÁNYOK

V. FOMIN

KATONAPOLITIKAI HELYZET A SZOVJET—NÉMET ARCVONAL DÉLI SZÁRNYÁN 1944 ŐSZÉN

A szovjet—német arcvonal déli szárnyán 1944 őszén kialakult katonapolitikai helyzetet a Szovjetunió katonai-gazdasági fölényének további növekedése, fegyveres erőinek a nyári—őszi hadjáratok során, mindenekelőtt pedig a Iasi és Kisinyov alatt aratott győzelmei határozták meg.

1944 első felében az ipari termelés mennyisége az 1941-es év azonos szakaszához viszonyítva 185 százalékra, a hadiipar négy népbiztosságához tartozó vállalatok termelése pedig 570 százalékra nőtt. Jelentősen fokozódott az elektromos energia, a szén, a vas, az acél, a hengerelt áru, a szerszámipari gépek és más nehézipari termékek előállítása, ami a haditermelés növekedésének szilárd alapját képezte. 1944 harmadik negyedévében a hadiipar több mint hétszer annyi harckocsit gyártott, mint 1943 negyedik negyedében. Többségük T—34 típusú közepes harckocsi volt.[1]

E nagyszerű harci gép sorozatgyártása, mint azt ellenségeink is kénytelenek voltak elismerni, „a szovjet harckocsierők állandóan fokozódó harci erejét"[2] tanúsította.

1944-ben a repülőgépipar 40 300 repülőgépet és 52 800 repülőgépmotort adott az országnak és ezzel elérte a háborús idők rekordtermelését. A leggyorsabb ütemben a csatarepülők gyártása fejlődött, melyeknek az egyik legfontosabb feladat jutott: az ellenséges harci technika, a fegyverzet és élőerő megsemmisítése. E gépek a hasonló kategóriájúak között a legjobbak voltak a világon. 1944-ben az ipar megkezdte az új, még nagyobb tűzerejű, IL—10-es csatarepülők sorozatgyártását. Ezzel egyidejűleg teljes erővel folyt a sugárhajtású gépek előállítására irányuló munka is.[3]

1 Lásd G. Sz. *Kravcsenko:* A Szovjetunió gazdasági élete a Nagy Honvédő Háborúban Ekonomika Kiadó, Moszkva, 1970. 286. o.
2 H. *Guderian:* Erinnerungen eines Soldaten. Vowinckel Verl. Neckargemünd, 1960. 256. o.
3 G. Sz. *Kravcsenko:* i. m. 297. o.

Az ipar 1944-ben csaknem nyolcszor annyi tüzérségi eszközt termelt, mint 1940-ben. Csak tábori lövegekből 31 195 darabot gyártottak.[4] A szovjet tüzérmérnökök nagyszerű eredménye volt ez évben a 100 mm-es ágyú létrehozása és az 1939-es típusú 85 mm-es légvédelmi ágyú korszerűsítése. A korábbiakhoz hasonlóan, nagy mennyiségben gyártottak sorozatvetőket, melyek harci lehetőségeiket tekintve jelentősen felülmúlták a német hadsereg hatcsövű aknavetőit. 1944 tavaszától a nehéz önjáró tüzérségi lövegekkel felszerelt ezredek új 152 és 122 mm-es ágyúkat és tarackokat kaptak. A Nagy Honvédő Háború befejező szakaszában az ipar 53 500 teherautót adott az országnak, ami a háború előtti termelést 40 százalékkal haladta meg.[5] Jelentősen fokozódott a benzin- és dieselolaj-termelés.

A szovjet hadiipar nagyszerű sikereit a szovjet nép önfeláldozó munkájának, a szovjet tudósok és tervezők alkotóerejének köszönhette, akik mindent megtettek, hogy a szovjet fegyveres erőket minden szükséges termékkel ellássák. 1944-ben a szocialista munkaversenyben az ország dolgozóinak több mint 85 százaléka vett részt.

A csapatok felszereltségének és ellátásának javítása fontos tényezője volt az 1944 nyarán kibontakozott széles körű támadó tevékenységnek, melynek kezdetét a Leningrádi, majd a Karéliai Front támadása jelentette. Ennek következtében július—augusztusban megtisztították az ellenségtől a leningrádi terület északi részét. Felszabadult Petrozavodszk városa és a Karél-finn Szovjet Szocialista Köztársaság déli része.

A Nagy Honvédő Háború egyik legnagyobb összecsapásában, a belorussziai hadműveletben, június 23. és augusztus 29. között az 1. Balti Front, valamint a 3., 2., és 1. Belorusz Front csapatai teljesen szétzúzták a „Közép" hadseregcsoportot, komoly csapást mértek az „Észak" és „Észak-Ukrajna" hadseregcsoportra, és 500—600 km-rel visszavetették nyugatra a hitleri hadsereget. A szovjet hadsereg felszabadította Belorussziát, a Litván SZSZK-t, Lengyelország területének nagy részét és erősen megközelítette Kelet-Poroszország határát.[6]

Az, hogy Belorussziában szétzúzták a német fasiszta seregeket, kedvező feltételeket teremtett az 1. Ukrán Front csapatainak nyugat-ukrajnai tevékenységéhez. Július 13-án a front parancsnoksága — felhasználva az ellenség visszavonulását Rava-Russzkaja irányban — parancsot adott, hogy előbb a 3. gárdahadsereg és a 13. hadsereg előrevetett zászlóaljai, majd a front fő erői menjenek át támadásba. Másfél hónapos kemény harcok közepette a front csapatai teljesen szétzúzták az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoportot és így augusztus

4 Uo. 305. o.
5 A Nagy Honvédő Háború. Politizdat, Moszkva. 1970. 544. o.
6 A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja 1941—1945. Rövid történet. Vojenizdat. Moszkva, 1970. 365. o.

végére felszabadították Ukrajna csaknem egész területét. Az 1. Ukrán Front az 1. Belorussz Fronttal együtt tevékenykedett a hitleri megszállók kiűzésében Lengyelország keleti területéről, és a Visztula jobb partján, a sandomierzi hídfő elfoglalásával megteremtették a sikeres előrenyomulás feltételeit Szilézia irányában.

Július végén a Kárpátok előhegyeiben levő 1. Ukrán Front balszárnya előtt felmerült az a lehetőség, hogy teljességgel felszabadítsák Ukrajnát és kijussanak Magyarországra. Mivel a hegyek között folytatott támadás a csapatok különleges kiképzését, felszerelését és fegyverzetét, valamint a csapatok irányításának különleges módszerét tette szükségessé, a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása július 30-án létrehozta a 4. Ukrán Frontot. A front állományába tartozott az 1. gárdahadsereg és a 18. hadsereg, a 8. légihadsereg, repülő, tüzér, harckocsizó egységek és magasabbegységek. A front parancsnokának I. J. Petrov vezérezredest nevezték ki, aki parancsot kapott, hogy folytassa tovább a támadást, foglalja el és tartsa szilárdan a Kárpátokon keresztül Homonna, Ungvár, Munkács majd tovább a magyar Alföld irányába vezető hágókat.

A parancs végrehajtása során a front csapatai az ellenség műszakilag jól megerődített védelmi vonalára támaszkodó kemény ellenállással találkoztak. Ez még fokozódott, amikor más arcvonalszakaszokról, valamint Romániából és Magyarországról tartalékok érkeztek. Ilyen körülmények között a csapatok előrehaladása lelassult, növekedett az ember- és technikai veszteség. A főhadiszállás ezért megparancsolta Petrov tábornoknak, hogy augusztus 15-én menjen át védelembe és augusztus 28-ra készüljön fel új támadásra.[7] A Kisinyov alatt 1944. augusztus 20-a körül kibontakozott hadiesemények azonban jelentősen megváltoztatták a főhadiszállás terveit a 4. Ukrán Front további tevékenységével kapcsolatban.

Augusztus 20-án reggel a 3. és 2. Ukrán Front csapatai heves tüzérségi és légi előkészítés után támadásba mentek át. Tevékenységüket a Fekete-tengeri Flotta támogatta. Megkezdődött a iasi-kisinyovi hadművelet, melynek eredményeképpen 1944 őszén a hadihelyzet gyökeresen megváltozott a szovjet—német arcvonal déli szárnyán. Hadászati—hadműveleti szempontból a hadműveletet az tette szükségessé, hogy a szovjet—német arcvonal balszárnyán szétzúzzák az ellenség komoly csoportosítását. Ezt olyan körülmények is elősegítették, mint a krími német fasiszta csapatok, a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport jelentős erőinek átdobása az arcvonal központi részére, végül a 4. Ukrán Front csapatainak kijutása a Kárpátok előhegyeibe, mely megteremtette az együttműködés lehetőségét a szovjet—német arcvonal bal-

7 A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története IV. köt. Vojenizdat, Moszkva, 1962. 224—225. o.

szárnyán levő ellenséges csoportosítást északról átkaroló 2. Ukrán Front csapataival.

Románia háborúból való kiléptetését politikai szempontból megkönnyítette, hogy az országban erősödött az ellenállási mozgalom. Ezt csak fokozta a szovjet csapatok március végi behatolása. A szovjet fegyveres erők tevékenységének felszabadító jellege, céljai és feladatai elősegítették a már 1943 augusztusa óta felkelésre gondosan készülő Román Kommunista Párt harcának sikerét. A néptömegek sikeres fellépésének fontos előfeltétele volt, hogy eltávolítsák a Román Kommunista Párt vezetéséből a kapitulációra hajlamos elemeket, megvalósítsák a munkásosztály cselekvési egységét, egyesítsék a kormánnyal szemben álló pártokat és csoportosulásokat, oldalukra állítsák a hadsereg hazafias erőit és katonai osztagokat hozzanak létre. A felkelést a szovjet csapatok déli arcvonalszakaszon tervbe vett új támadásának kezdetére időzítették. A Román Kommunista Párt vezetése tudta, hogy a román hazafias és antifasiszta erők önálló tevékenysége a Románia területén levő nagyszámú ellenséges erő miatt kudarcra van ítélve, még Bukarestben is, ahol pedig a román hazafiak legkomolyabb erői gyülekeztek. A hazafias erők létszáma a német helyőrségnek csupán a fele volt.

A szovjet hadsereg parancsnoksága nem tudott a román hazafiak készülő fegyveres felkeléséről. A támadó hadművelet tervezésekor ezért számolnia kellett Antonescu fasiszta diktátor 700 000 fős hadseregével, melynek jelentős része a fronton volt, valamint a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport 919 000 katonájával és tisztjével, melyben a hadosztályok többségét (25) német egységek alkották. A hitleri hadvezetés nagy jelentőséget tulajdonított Románia olajkészleteinek, ezért minden áron kezében akarta tartani az országot. A Prut és Szeret folyó között mélyen lépcsőzött védelmet alakított ki, ahol minden várost erős ellenállási góccá építettek ki.

Mindez komoly feladatokat állított a Malinovszkij hadseregtábornok vezette 2. Ukrán Front és a Tolbuchin hadseregtábornok vezette 3. Ukrán Front elé, melyek együttes létszáma 930 000, a hadtápterületen levő egységek és magasabbegységek beszámításával pedig 1 250 000 fő volt. A hadműveletbe 13 hadsereget vontak be, köztük két légihadsereget, egy harckocsihadsereget, négy önálló harckocsi- és gépesített hadtestet, önálló harckocsi- és rohamlövegdandárokat, valamint ezredeket. Ez összesen 90 hadosztályt (ebből 3 lovashadosztály), egy gépesített lövészdandárt, 2 tengerészgyalogos dandárt, 3 megerődített körletet, 6 harckocsi- és gépesített hadtestet, nagy mennyiségű tüzérségi, műszaki és más különleges egységet és magasabbegységet jelentett. A 2. Ukrán Front állományába tartozott ezen kívül a Tudor Vladimirescuról elnevezett 1. önkéntes román gyalogos hadosztály és

a Szovjetunió területén megalakult jugoszláv dandár. A két frontnak 16 000 tüzérségi lövege és aknavetője, 1870 harckocsija és rohamlövege, továbbá 2200 repülőgépe volt, beleértve a flotta légierőit is.

A frontparancsnokok elgondolása alapján kidolgozott hadműveleti terv közelebbi célja a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport alapvető erőinek bekerítése és megsemmisítése volt, arra számítva, hogy ezzel lehetetlenné teszik a hadseregcsoport visszavonulását a Prut és Szeret folyótól nyugatra fekvő erős védelmi állásokba. E feladat sikeres megvalósítása a Moldvai SZSZK felszabadításának befejezését eredményezte. A szovjet csapatok kijutása Románia központi területeire pedig megakadályozta, hogy Románia tovább harcoljon a fasiszta Németország oldalán. A szovjet csapatok előtt így nyílik meg a legrövidebb út Bulgária és Jugoszlávia, valamint a magyar Alföld felé.[8] A feladatokat a főhadiszállás 1944. augusztus 2-án aláírt direktívája szabta meg a 2. és 3. Ukrán Frontnak.

Kézhezvétele után a parancsnokok, törzsek és csapatok alaposan felkészültek a harcra. Augusztus 19-én mindkét front csapatai széles arcvonalon harcfelderítést végeztek, mely igazolta a parancsnokság következtetéseinek helyességét és azt mutatta, hogy a küszöbön álló hadművelet tervét nem szükséges módosítani.[9] Már az első napon mozgásba lendült a frontok erőinek és eszközeinek zöme.

Ennek eredményeképpen a 2. Ukrán Front főirányban tevékenykedő 27. és 52. hadserege már augusztus 20-án délután áttörte az ellenség védelmének harcászati mélységét. Este az áttörésbe bevetett 6. harckocsihadsereg elérte az ellenség védelmének harmadik védőövét.

Másnap a front csapásmérő csoportosítása, 25 kilométerre beékelődve, elfoglalta Iasit, Románia fontos közigazgatási központját. A kisegítő csapásmérő 7. gárdahadsereg ezen a napon elfoglalta Tirgu Frumost.

A front csapatai, folytatva az ellenség mélyen lépcsőzött védelmének áttörését, a támadás negyedik napjának végén szétzúzták az ellenség hadműveleti tartalékait, és kijutva a hadműveleti mélységbe, elvágták a kisinyovi csoportosítás visszavonulásának útját déli és délnyugati irányban.

Hasonló sikerrel tevékenykedtek a 3. Ukrán Front csapatai, melyek az első három nap folyamán a 37., 46. és az 57. hadseregből alakított csapásmérő csoportosítással áttörték az ellenség védelmét és kettévágták a „Dumitriescu" hadseregcsoportot. A 3. román hadsereget a tengerhez szorították és augusztus 23-án fegyverletételre kényszerítették.

8 A 2. és 3. Ukrán Front csapatai felszabadítják Délkelet- és Közép-Európát. Nauka, Moszkva. 1970. 59. o.

9 Sz. M. *Stemenko:* A vezérkar a háború éveiben. Vojenizdat, Moszkva, 1973. 127. o.

Ezzel egyidejűleg a 46. hadsereg balszárnyának magasabbegységeiből álló hadműveleti csoport a Fekete-tengeri Flotta és a Dunai Hadiflottilla hajóival együttműködve sikeresen átkelt a Dnyeszter torkolatán, elfoglalta Akkermann megerősített városát, majd délnyugati irányban folytatta előnyomulását.

Augusztus 26-án a 18. harckocsihadtest elérte Husi térségét, a 7. gépesített hadtest Leuseny térségében kijutott a Prut gázlóihoz, a 4. gárda gépesített hadtest pedig elérte Leovot. Ezzel befejeződött az ellenséges csoporosítás hadműveleti bekerítése.

A német fasiszta csapatok veresége, a román hadsereg kapitulációja, valamint a szovjet egységek és magasabbegységek lendületes előrehaladása az ország belseje felé arra kényszerítette az Antonescuval szembenálló román vezetőket, hogy sürgősen döntsenek a háborúból való kilépés kérdésében. Augusztus 23-án Mihály király testőrsége a Román Kommunista Párt vezetőségével egybehangolt terv szerint letartóztatta a királyi palotába érkező Antonescut és kormányban levő híveit és átadta őket a kommunistáknak. Ugyanezen a napon rádión bejelentették az új kormány megalakulását és azt, hogy fegyverszüneti kérelemmel fordultak a hitlerellenes koalícióhoz. A hír jeladás volt a Bukarestben és más román városokban levő hazafias erőknek a fegyveres harc megkezdésére. A kommunisták vezette felkelés hamarosan össznépi jelleget öltött.

A felkelés elfojtására és a résztvevők elrettentésére Hitler megparancsolta Bukarest barbár bombázását és megszállását, de már késő volt.

A szovjet csapatok folytatták gyors előrenyomulásukat az ország mélye felé. Augusztus 25-én, Bukarest bombázása után, a román kormány hadat üzent a fasiszta Németországnak.

Augusztus 29-re a szovjet csapatok befejezték annak az öt német hadtestnek a felszámolását, melyek a iasi—kisinyovi katlanba kerültek. A bekerítés külső arcvonalán a szovjet hadsereg több tucat román várost felszabadított és a Bukarest felé vezető utakon folytatott harcokat.

A bekerített ellenséges csoportosítás felszámolásával befejeződött a iasi—kisinyovi hadművelet, melynek során 1944. augusztus 20-tól 29-ig a szovjet csapatok 25 német hadosztályból 18-at, a 22 román hadosztályból pedig 20-at zúztak szét. A hitleri hadsereg (a román veszteségeket figyelmen kívül hagyva) 150 000 tisztje és katonája elesett, 106 000 fogságba esett; nagy mennyiségű felszerelés és harci technika elpusztult. Megsemmisült az ellenség egyik legerősebb hadseregcsoportja, a „Dél-Ukrajna", mely a hitleri Németország számára életfontosságú területeket védett. A német fasiszta hadvezetés nem rendelkezhetett többé a román fegyveres erőkkel.

„Az oroszok sikere hatalmas politikai és katonai jelentőségű volt — írta erről von Butlar német tábornok. — A délkelet-európai országok többsége nemcsak Németország, hanem a nyugati nagyhatalmak befolyása alól is felszabadult. Az oroszok ugródeszkához jutottak a Balkán még fel nem szabadított területei és Magyarország, majd a későbbiekben Ausztria és Csehszlovákia felé is."[10] A román olajmezők elvesztését von Butlar a legnagyobb veszteségnek tartotta Németország számára.

A iasi—kisinyovi hadművelet a Nagy Honvédő Háború egyik legnagyobb, hadászati és katonai szempontból kiemelkedő hadművelete volt, mely bebizonyította a Vörös Hadsereg szakadatlanul növekvő harci képességeit, személyi állományának katonai tudását. A szovjet kormány a hadműveletben részt vevő több egységnek és magasabbegységnek a „kisinyovi", „iasi" „izmaili" kitüntető elnevezést adományozta. Több mint 18 000 tisztet és katonát tüntettek ki érdemérmekkel és érdemrendekkel, haditetteikért többen a Szovjetunió Hőse kitüntető címet kapták.[11]

A német fasiszta csapatok szétverése a iasi—kisinyovi hadműveletben megfosztotta az Antonescu-rezsimet fő támaszától és ezzel biztosította a romániai antifasiszta felkelés sikerét. A felkelést vezető kommunista párt a kezdet kezdetétől fogva a nemzet haladó erői összefogásának és a hitlerista csapatok elleni döntő harc szükségességének szilárd álláspontját foglalta el.

A Román Kommunista Párt a szovjet kormányra támaszkodott tevékenységében, mely a romániai események után rádión közölte, hogy betartja az országgal kapcsolatban azokat az elveket, melyeket 1944. március 2-án megfogalmazott. Ezzel egyidejűleg hangsúlyozta: a Vörös Hadsereg nemcsak, hogy nem fegyverzi le a román hadsereget, de segítséget is nyújt neki, ha csapatai csatlakoznak a német fasiszták, illetve a horthysta csapatok elleni harchoz.[12]

Ez a bejelentés széles körű visszhangra talált a román hazafiak között. A román katonák és tisztek nemcsak részt vettek a fegyveres felkelésben, hanem egész egységek és alegységek álltak át a szovjet hadsereg oldalára. Augusztus 23-án éjjel az 50. lövészhadtest arcvonalán átállt a 3. határőrezred. Példáját követve a román hadsereg más egységei és magasabbegységei is kifejezték azt a kívánságukat, hogy együtt küzdjenek a Vörös Hadsereggel. Augusztus 30-án a Ploiesti felszabadításáért folytatott harcban a szovjet csapatokkal együtt harcolt a 18. román hegyi lövészhadosztály.

Augusztus 31-re a Bukarestben és más városokban kitört felkelést

10 L. M. *Jeremejev:* Barátok és ellenségek szemével. Nauka Kiadó, Moszkva, 1966. 193. o.
11 A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja. Vojenizdat, Moszkva, 1970. 396. o.
12 A Szovjetunió külpolitikája a Nagy Honvédő Háború időszakában. II. köt. Goszpolitizdat, Moszkva, 1946. 172. o.

teljes siker koronázta. Ezen a napon a felszabadított román fővárosba bevonultak a 6. harckocsihadsereg és az 53. hadsereg magasabbegységei, valamint a Tudor Vladimirescuról elnevezett 1. önkéntes román hadosztály csapatai. Bukarest több tízezer lakosa lelkesen fogadta a szovjet katonákat és a román hazafiakat, akik lehetővé tették az antifasiszta felkelés győzelmét, melynek során a munkások, parasztok, katonák és hazafias szellemű tisztek meggyőződtek a Román Kommunista Párt politikájának helyességéről és a román népnek nyújtott szovjet segítség őszinteségéről, önzetlenségéről.

Augusztus 29. után, a főhadiszállás parancsát teljesítve, a 2. Ukrán Front, (hadműveleti alárendeltségében az 1. és a 4. román hadsereggel) az ellenség ellenállását leküzdve, szeptember 15-ig eljutott a román—magyar határra, melyet a „bécsi döntés" határozott meg. A szovjet csapatok előtt új feladat állt. Folytatniuk kellett a támadást Kolozsvár, Debrecen, Miskolc általános irányban, hogy fő erőikkel a Csap—Szolnok arcvonalszakaszon elérjék a Tiszát, segítsék a 4. Ukrán Frontot a Kárpátok leküzdésében és Ungvár elfoglalásában. A későbbiekben Szolnok—Szeged térségében is el kellett jutniuk a Tiszáig. Az arcvonal balszárnyán a 3. Ukrán Front állományából átadott 46. hadsereg és Plijev tábornok lovas-gépesített csoportjának összpontosítását irányozták elő. A román magasabbegységeket a Szeged—Giurgiu szakaszon a Duna és Tisza vonalának fedezésére, valamint a hitlerista és hortysta csapatok elleni támadó tevékenység során a Vörös Hadsereggel való együttműködésre kívánták alkalmazni.

Szeptember 16-tól 23-ig a 2. Ukrán Front balszárnyán tevékenykedő 53. hadsereg az 1. román hadsereg csapataival közösen sikeres harcok során elfoglalta Arad városát és Battonya térségében átlépte a román—magyar határt. A front jobbszárnya előtt a helyzet bonyolult volt. Miután az ellenségnek nem sikerült a hadseregcsoportok szárnyait egyesítenie, jelentős mértékben megerősítette csapatainak csoportosítását, négy hadosztályt, közöttük két páncélos hadosztályt dobva át e térségbe. A német hadvezetés szeptemberben 20 hadosztályt dobott át a 2. Ukrán Front sávjába, közöttük négy páncélos és egy gépesített hadosztályt. Mindez jelentősen megnehezítette azoknak a feladatoknak a teljesítését, melyeket a főhadiszállás a front elé tűzött. A főhadiszállás egyetértésével Malinovszkij, a Szovjetunió marsallja elhatározta, hogy megváltoztatja a főcsapás irányát; Arad térségébe csoportosítja át erőit, hogy új, hatalmas támadó hadműveletet készítsen elő. Ez az akció a későbbiekben a debreceni hadművelet elnevezést kapta.

A 3. Ukrán Front csapatai a főhadiszállás augusztus 29-i direktívájának megfelelően szeptember 6-án elérték a román—bolgár határt. Ezt megelőzően, szeptember 5-én a szovjet kormány hadat üzent

Bulgáriának. A jegyzék többek között rámutatott: „a szovjet kormány lehetetlennek tartja, hogy korábbi viszonyát megőrizze Bulgáriával, ezért megszakítja mindennemű kapcsolatát az országgal és bejelenti, hogy nemcsak Bulgária van hadiállapotban a Szovjetunióval, hanem e pillanattól a Szovjetunió is hadiállapotban lesz Bulgáriával."[13]

Bulgária monarcho-fasiszta kormánya, mely csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, majd az Antikomintern Paktumhoz, 1941 március—áprilisában az ország területét átadta a német parancsnokságnak, részt vett Görögország megtámadásában és Jugoszlávia megszállásában. A német hadsereg rendelkezésére bocsátották repülőtérhálózatuk felét, Burgaszt és Várnát német haditengerészeti támaszponttá alakították.

1944 szeptemberéig Bulgária területén átlagosan 20 000 hitlerista katona tartózkodott. A német hadvezetőség terveiben Bulgária a pajzs szerepét játszotta egy amerikai, vagy angol partraszállás esetén, annál is inkább, hogy ezeknek az államoknak Filov kormánya 1941-ben hadat üzent. Ezt tette volna a Szovjetunióval is, de ebben megakadályozta a bolgár nép, melyet az orosz néphez a török elnyomás elleni közös harc mély baráti gyökerei fűztek. Akadályozta a kormányt a Szovjetunió növekvő tekintélye és a bolgár kommunisták is, akik nagy hatással voltak a lakosság valamennyi rétegére, beleértve a fegyveres erőket is.

A bolgár munkáspárt a Szovjetunió elleni német támadás első napjától kezdve a fasizmus elleni fegyveres felkelés szervezőjévé, a bolgár uralkodó körök politikája elleni harc vezetőjévé vált, mely politika az országot a hitlerista Németország nyersanyag- és élelmiszerszállítójává züllesztette.

1941 végén a kommunisták vezetésével megalakult az első partizáncsoport. 1943 tavaszáig a partizáncsoportok osztagokban egyesültek. A Bolgár Kommunista Párt hozzáfogott a Népi Felszabadító Hadsereg szervezéséhez, melynek létszáma szeptember elejére elérte a 30 000 főt, nem számítva azt a kb. 200 000-et, akik a bolgár partizánokkal szimpatizáltak, rejtegették őket. Ez alatt az idő alatt a bolgár partizánok több mint 7500 bolgár fasisztát és 2500 hitlerista katonát, tisztet semmisítettek meg.

1944. augusztus 26-án a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága a munkásokat fegyveres felkelésre és a Hazafias Front képviselőivel az élen a hatalomátvételre szólította fel. A Bolgár Népi Felszabadító Hadsereg Vezérkara parancsában kijelentette, hogy szükség van az egységek és magasabbegységek tevékenységének aktivizá-

13 A Szovjetunió külpolitikája a Nagy Honvédő Háború időszakában. II. köt. Goszpolitizdat. Moszkva, 1946. 183. o.

lására az ország kulturális és ipari központjainak körzeteiben, mindenekelőtt azokon a területeken, ahol különböző katonai egységek támogatására lehet számítani. A Bolgár Kommunista Párt számára a jelentős partizánmozgalom mellett az sem volt közömbös, milyen álláspontot foglal el a bolgár hadsereg, melynek 23 hadosztályában és 7 dandárjában szeptember elejétől közel 5 350 000 katona és tiszt volt.[14] A bolgár kommunistákat különösen az nyugtalanította, hogy az ország területén közel 35 000 hitlerista tartózkodott, akikre a fasiszták támaszkodhattak.[15]

A felszabadító hadművelettel megbízott 3. Ukrán Front parancsnoksága is figyelembe vette a tervek elkészítésénél az ellenség Bulgáriában levő erőit. A front állományába ekkor három összfegyvernemi és egy légihadsereg, valamint 2 gépesített hadtest tartozott, a front összlétszáma elérte a 258 000 főt. Bulgária felszabadításába bevonták a Dunai Katonai Flottillát és a Fekete-tengeri Flotta egy részét is.[16]

A főhadiszállás által szeptember 5-én, a Legfelsőbb Főparancsnok által szeptember 8-án jóváhagyott hadműveleti tervnek megfelelően a 3. Ukrán Front parancsot kapott, hogy gyorsan mozgó magasabbegységeivel és egységeivel szeptember 9-én foglalja el Burgaszt és Ajtoszt. Burgasz elfoglalása után — ahol a frontnak együtt kellett működnie a Fekete-tengeri Flottával — a Ruscsuk (Rusze)—Razgrad—Tirgoviste—Karnobat vonalig eljutva a tevékenységet meg kellett szüntetni.

A viszonylag nem mély feladat kitűzését elsősorban az magyarázta, hogy a szovjet hadvezetés tudott az országban készülő felkelésről, melyet a szovjet kormány minden lehetséges módon támogatott. Néhány nappal a felkelés előtt, 1944. szeptember 4-én, 75 szovjet szállítórepülőgép a Kilna falu közelében levő repülőtérre géppisztolyokat, puskákat, gépfegyvereket szállított a térségben megalakuló 1. szófiai partizánhadosztály számára.

Nem az első segítség volt ez, melyet a Szovjetunió a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának kérésére a bolgár partizánmozgalomnak nyújtott. A hitleristák és a helyi fasiszták elleni partizánharc kibontakozásában szerepet játszottak az annak idején a bolgár kommunisták kérésére Moszkva alatt létrehozott partizániskola volt hallgatói is. 1941 augusztusa és szeptembere között Bulgária területére repülőgépeken és tengeralattjárókon hét, egyenként 5—14 fős létszámú csoportot dobtak át, a bolgár hazafiak mozgalmának szervezésére.

A szovjet csapatok vezetése tudott arról, hogy a bolgár hadseregben

14 A Bolgár Népköztársaság Központi Katonai Archívuma, F 25, Op. 1, B 147, ja 67.
15 A Szovjet Fegyveres Erők felszabadító missziója a II. világháborúban. Politizdat, Moszkva, 1971. 191. o.
16 Uo. 188. o.

németellenes, antifasiszta hangulat uralkodik, és hogy a hadsereg egységei és magasabbegységei adott esetben átállnak a felkelők oldalára. Ezért, a Bulgáriában kialakult forradalmi helyzetet figyelembe véve, a 3. Ukrán Front parancsnoka a lakossághoz és hadsereghez intézett szeptember 7-i felhívásában hangsúlyozta, hogy „a Vörös Hadseregnek nincs szándékában a bolgár nép és hadserege ellen küzdeni, mivel a bolgár népet testvéri népnek tekinti. A Vörös Hadsereg egyetlen feladata a németek szétzúzása és az általános béke mielőbbi kivívása."[17]

A front csapatai szeptember 8-án 11 órakor 230 kilométer szélességben átkeltek a román—bolgár határon és megkezdték Bulgária felszabadítását. A bolgár csapatok nem tanúsítottak ellenállást és ez lehetővé tette, hogy a szovjet csapatok gyorsan teljesítsék feladataikat. A szeptember 9-én a Bolgár Kommunista Párt vezetésével Szófiában kirobbant népfelkelés teljes győzelemmel és a Hazafias Front kormányának létrehozásával végződött, mely megkezdte a fegyverszüneti tárgyalásokat. Mindezt figyelembe véve a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása megparancsolta a Bulgária területén tartózkodó szovjet erőknek, hogy szeptember 9-én 22 órától minden harci tevékenységet szüntessenek be az ország területén.

A 3. Ukrán Front parancsnokságánál másnap megkezdődött fegyverszüneti tárgyalások során összehangolták azokat az intézkedéseket, amelyek Bulgária függetlenségének és a nép forradalmi vívmányainak védelmét szolgálták.

E célból megkezdődött a 17. légihadsereg magasabbegységeinek és a 37. hadsereg egyes egységeinek átdobása Szófia térségébe. Az 57. hadsereg az ország északnyugati területei felé vonult, a 46. hadsereget és a 7. gépesített hadtestet kivonták Bulgária területéről és a 2. Ukrán Front alárendeltségébe utalták. Ugyanezen a napon, 1944. szeptember 10-én, a bolgár hadsereg első egységei és magasabbegységei megkezdték hazájuk nyugati határának védelmét. Kula alatt súlyos harcok folytak.

A Bolgár Hazafias Front kormányának kérésére a szovjet csapatok parancsnoksága magára vállalta az együttműködés szervezését a bolgár fegyveres erőkkel és Szófia megbízható légvédelmét is. A 3. Ukrán Front egységeivel és magasabbegységeivel együttműködő bolgár csapatok bátran küzdöttek a közös ellenség ellen, megcáfolva a reakciónak a hadsereg „tehetetlenségéről" szóló állításait. A bolgár és szovjet repülők szilárdan védelmezték Szófia légterét, meghiúsítva egy bukarestihez hasonló barbár bombázást.

Szeptember 15-én Szófiába bevonultak a szovjet katonák, akiket a

[17] Délkelet- és Közép-Európa felszabadítása a 2. és 3. Ukrán Front dokumentumai alapján. Moszkva, 1970. 226. o.

főváros lakossága lelkesen fogadott. Szeptember végén a 37. hadsereg és a 4. gépesített hadtest csapatai Kazanlik—Karnobát—Elhovo térségében összpontosultak. A 3. Ukrán Front többi csapatai, valamint az új bolgár kormány által a front parancsnoksága alá rendelt 1., 2., és 3. bolgár hadsereg elérte a bolgár—jugoszláv határt.

Azon a napon, amikor a szovjet hadsereg bevonult Bulgáriába, a szovjet—német arcvonal déli részének jobbszárnyán megkezdődött a kelet-kárpáti hadművelet, melyben a 4. Ukrán Front csapatai, az 1. Ukrán Front 38. hadserege és az 1. csehszlovák hadtest vett részt.

A szovjet csapatok szinte előkészítés nélküli támadását az tette szükségessé, hogy segítséget nyújtsanak a szlovák felkelőknek, akik ebben az időben elkeseredett harcokat folytattak a hitleristák ellen.

Az augusztus 29-én fellobbant össznépi felkelés lángja a csehszlovák emigráns kormányt képviselő katonai vezetők határozatlansága miatt elaludhatott volna. Mivel Benes kormánya Londonban a szlovák hadsereg felhasználásával akarta megragadni a hatalmat és visszaállítani a müncheni egyezmény előtti rendet Csehszlovákiában, legjobban a széles néptömegek fellépésétől félt. A Katonai Központ által kidolgozott felkelés terve ezért védelmi jellegű volt és nem vette figyelembe a csapatok és a partizánok együttműködését. A kelet-szlovákiai hadtest parancsnoksága sem készült fel határozott tevékenységre, melynek feladata a duklai és a lupkowi hágó elfoglalása lett volna, hogy ezzel biztosítsák a szovjet csapatok gyors előrehaladását Szlovákia belseje felé.

Szeptember 1-én és 2-án a hadtestet a hitleristák minden nehézség nélkül lefegyverezték. A felkelésben részt vevők helyzete egyre nehezebbé vált.

Ilyen körülmények között a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása szeptember 2-án az 1. és 4. Ukrán Front elé azt a feladatot tűzte, hogy szeptember 9-ig készítsen elő és kezdjen támadást a két front találkozásán, hogy a Krosno—Sanok térségéből mért csapással Presov általános irányban kijusson a csehszlovák határhoz és egyesüljön a felkelőkkel.[18]

A főhadiszállás parancsa szerint a 38. hadsereg Moszkalenko tábornok parancsnoksága alatt támadásba ment át. Másnap a hadműveletbe bekapcsolódott az 1. gárdahadsereg, Grecsko tábornok vezetésével. A hadseregek csaknem szeptember közepéig súlyos harcokat folytattak, hogy áttörjék az ellenséges védelemnek a Kárpátok előhegyeiben húzódó előretolt övét. A szovjet csapatok két nap alatt mindössze 12—23 kilométert tudtak előrehaladni és csupán beékelődniük

18 A. A. *Grecsko*, a Szovjetunió marsallja: A Kárpátokon keresztül, Vonjenizdat, Moszkva, 1970. 35. o.

sikerült az ellenséges védelembe. A feladatot nem tudták maradéktalanul végrehajtani.

Ez alatt a hitleristák a szovjet csapatok áttörési szakaszára nyolc hadosztályt dobtak át, közöttük azokat is, amelyek részt vettek a szlovák felkelés leverésében. Az erőviszonyok átalakulása változtatásokat tett szükségessé a kelet-kárpáti hadművelet tervében. A 38. hadsereg fő erőit a balszárnyon kellett összpontosítani és alárendeltek két harckocsihadtestet és két lövészhadosztályt. A harctevékenység felújítása után a hadsereg szeptember 24-én újabb 20 kilométeres előrenyomulással elérte a Kárpátok gerincét. A 4. Ukrán Frontnál ezekben a napokban az 1. gárdahadseregen és a Zsuravljov tábornok parancsnoksága alatt levő 18. hadseregen kívül a front alárendeltségében levő 17. gárda lövészhadtest is bekapcsolódott a küzdelembe. Szeptember 20-án az 1. gárdahadsereg csapatai elérték a lengyel—csehszlovák határt, szeptember 30-án pedig a Kárpátok gerincének terepszakaszát, ahol ebben az időben a 38. hadsereg tartózkodott.[19]

Összefoglalva: szeptember végén az arcvonal déli szárnyán a következő szovjet csoportosítások voltak: a Kárpátok fő vonulatának elfoglalásáért a 38. hadsereg és a 4. Ukrán Front folytatott harcokat, melynek állományába tartozott az 1. gárdahadsereg, a 18. hadsereg és a 8. légihadsereg, valamint a 17. gárda lövészhadtest. Összesen 34 lövészhadosztály, 3 harckocsihadtest, 2 harckocsidandár, egy csehszlovák hadtest (3 gyalogos és egy harckocsidandár). A 38. hadsereg ezenkívül a Duklai-hágó irányában is támadott, a 4. Ukrán Front csapatai pedig a Kárpátok többi hágója felé, egészen a román határig, erőik többségét a jobbszárnyon összpontosítva.[20] A csapatok parancsnoka Petrov vezérezredes, a haditanács tagja Mehlisz vezérezredes, a törzsfőnök Korzsenyevics altábornagy volt.

Románia területén 800 km hosszú, kanyargós arcvonalon a Prislop-hágótól az Orsovától délre levő Duna-kanyarig a 2. Ukrán Front csapatai tevékenykedtek, melynek állományába a 40., a 7. gárda-, a 27., 53., 46. összfegyvernemi és az 5. légihadsereg, a 6. gárda-harckocsihadsereg, a 4. és 1. román hadsereg, Plijev és Gorskov tábornok lovasgépesített csoportjai és a 18. harckocsihadtest tartozott. Ez összesen 40 lövészhadosztályt, két megerődített körletet, három harckocsi-, két gépesített és három lovashadtestet, egy harckocsidandárt és 17 román hadosztályt jelentett. A frontnak 750 harckocsija és önjáró lövege, 10 200 lövege és aknavetője, 1100 repülőgépe volt. A frontparancsnok Malinovszkij a Szovjetunió marsallja, a haditanács tagja volt. Szuszajkov a harckocsicsapatok vezérezredese, a törzsfőnök M. V. Zaharov vezérezredes volt.

19 A Szovjet Fegyveres Erők felszabadító missziója . . . i. m. 342—343. o.
20 Szovjet Fegyveres Erők hadműveletei a döntő győzelmek (1944. január—december) időszakában. Vojenizdat, Moszkva, 579. o.

A 3. Ukrán Front Bulgáriában tartózkodó csapatainak parancsnoka Tolbuhin, a Szovjetunió marsallja, a hadítanács tagja Zseltov vezérezredes, a törzsfőnök pedig Birjuzov vezérezredes volt. A fronthoz tartozott az 57. és 37. összfegyvernemi, valamint a 17. légihadsereg, a szófiai hadműveleti csoport, egy gépesített hadtest, egy harckocsi- és egy gépkocsizó lövészdandár. Ezenkívül a front hadműveleti alárendeltségébe tartozott a Dunai Katonai Flottilla, az 1., a 2. és 4. bolgár hadsereg, melyeknek 13 magasabbegységük volt. A 4., 2., és 3. Ukrán Frontnak 3000 repülőgépe, a Dunai Katonai Flottillának 140 különböző típusú hadihajója volt.[21]

A Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg létszáma ekkor elérte a 400 000 főt, 15 hadteste (50 gyalogos hadosztály), két hadműveleti csoportja, 16 kikülönített gyalogosdandárja és 130 partizánalakulata volt.

A 4., 2. és 3. Ukrán Front csapatai, miután szeptember végén elérték a csehszlovák határt, behatoltak Magyarország, valamint Jugoszlávia területére, délről mélyen átkarolták az ellenség Kárpátokban levő csoportosítását. A Balkán déli részén a hitleri csapatokat az összeköttetés elvesztésének veszélye fenyegette, és ez a német hadvezetést arra kényszerítette, hogy csapatait kivonja Görögországból. A három front előtt megnyílt az út Budapest, Bécs, Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia és Jugoszlávia felszabadítása felé, kedvező feltételek jöttek létre a görög és albán hazafiak nemzeti felszabadító harcának sikeres befejezéséhez.

A Romániában és Bulgáriában hatalomra jutott népfront-kormányok és a fasiszta Németországnak küldött hadüzeneteik tovább szélesítették a Hitler-ellenes koalícióhoz tartozó államok körét. A román és bolgár hadsereg a szovjet fegyveres erők szövetségesévé vált a közös ellenség elleni harcban. Ezeknek az országoknak kommunista és munkáspártjai kezdettől fogva elsőrendű feladatuknak tekintették a hazafias erők mozgósítását az antifasiszta háborúban való aktív részvételre.

A román kommunisták a „Mindent a frontnak, mindent a győzelemért!" jelszóval mozgósították a tömegeket a hitleri Németország elleni harcra.

A Román Kommunista Párt felhívására lelkesen reagáló román dolgozók hazafias kötelességük teljesítésének szép példáját mutatták. A munkások, tisztviselők, parasztok és értelmiségiek jelentős része önként kívánt részt venni a fegyveres harcban. Ennek következtében szeptember 6-án a 2. Ukrán Front hadműveleti alárendeltségébe két hadsereg, egy gyalogos és egy légihadtest tartozott, melyek létszáma elérte a 138 000 főt. Románia felszabadításának befejező szakaszában a harcok-

21 Lásd M. M. *Minoszjan*: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. Vojenizdat, Moszkva, 1967. 251—253. o.

ban 22 román hadosztály vett részt, 17 román hadosztály pedig Magyarország felszabadításának részese volt.

Szeptember 9-e után gyökeresen megváltozott Bulgária politikája. Megszakította kapcsolatait a horthysta Magyarországgal és megkezdte csapatainak kivonását Görögország korábban megszállva tartott területeiről. Jugoszláviához fűződő viszonyának végleges rendezését hátráltatta, hogy csak 1944. október elején írták alá a bolgár—jugoszláv egyezményt, mely szerint a Bolgár Fegyveres Erők a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereggel és a szovjet hadsereggel együtt részt vesznek a hitlerista hódítók ellen Jugoszlávia területén folyó küzdelemben. A bolgár hadsereg parancsnoksága ennek értelmében a feladat végrehajtásához tíz gyalogos, egy lovas és egy páncélos dandárt biztosított.

Georgi Dimitrov, aki nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy Bulgária részt vegyen a fasizmus szétzúzásában, ezt írta ezekben a napokban: „Országunk jövője elsősorban attól a reális hozzájárulástól függ, mellyel mi, mint nép és állam, elősegítjük a fasiszta Németország minél hamarabbi szétzúzását..." „Mindent a frontnak, mindent a fasizmus felett aratott végleges győzelem kivívásáért... Ez az alapvető jelszó, melynek mozgósítania kellett a Munkáspártot, a Népi Ifjúságot, a Hazafias Frontot és kormányát, az egész népet, a nép hadseregét és az ország valamennyi tartalékát."[22]

A hazafias erőknek a német fasizmus elleni honvédő háborúra mozgósításakor a bolgár hadsereg 22 gyalogoshadosztályból, egy lovashadosztályból, egy páncélos, egy lovas és öt határőrdandárból állt. A hadseregnek közel 450 000 katonája és tisztje volt. 4997 löveggel és aknavetővel, 135 harckocsival, 410 repülőgéppel és 80 hadihajóval rendelkezett.

Ami a Szovjetunió nyugati szövetségeseit illeti, a helyzet a következő volt: a szovjet csapatok 1944 első felében elért sikerei arra késztették az angol—amerikai stratégákat, hogy minél gyorsabban igyekezzenek megnyitni az európai második arcvonalat. Ez 1944. június 6-án megtörtént.

Szándékos és hosszú halogatás után akkor nyitották meg a második frontot, amikor a szovjet csapatok már eltörték a hitlerista hadsereg gerincét, megindultak egész Európa felszabadításának útján, beleértve Nyugat-Európát is; amikor megkezdődtek az európai antifasiszta felkelések, amikor „az oroszok — mint Clark angol történész írja — már önállóan is meg tudták volna nyerni a háborút, vagy legalábbis mindenféle nyugati segítség nélkül is kilátástalan helyzetbe tudták volna kergetni a németeket".[23]

22 G. *Dimitrov:* Válogatott művek. II. köt. (1941—1949) Politizdat, Moszkva, 1957. 38. o.
23 A tartalmi idézet G. A. *Gyeborin—V. Sz. Tyelpuhovszkij:* A Nagy Honvédő Háború eseményei és tanulságai című könyve alapján. Müszl, Moszkva, 1970. 208. o.

Az USA és Anglia uralkodó körei a normandiai partraszállás után a hitlerista csapatok elleni katonai tevékenység mellett mindent megtettek a régi rendszerek megmentése érdekében. Az általuk megszállt országokban lelassult a mély társadalmi és gazdasági változásokat célzó demokratikus mozgalom viharos fejlődési folyamata.

A normandiai partraszállás után Washington megváltoztatta álláspontját a Balkánt érintő angol tervekkel kapcsolatban. Mint a háború hivatalos angliai története bizonyítja, szeptember 16-án a két nagyhatalom vezetőinek második konferenciáján, Quebecben, „az amerikaiak elfogadták azt a javaslatot, melyet az angolok még nyáron tettek a Közép- és Délkelet-Európában folytatandó katonai cselekményekkel kapcsolatban az esetre, ha Németország váratlanul kapitulálna". Az amerikaiak elfogadták az angoloknak azt a szándékát, hogy megszálló csapataikat olyan országokban helyezzék el, mint Magyarország, Ausztria, Bulgária, Görögország, Jugoszlávia és Albánia.[24]

A szovjet csapatoknak az arcvonal déli szárnyán elért döntő és gyors sikerei azonban egyszer s mindenkorra meghiúsították az angol miniszterelnök ún. „Balkáni" tervét.

A katonai és politikai események vázolt alakulása Romániában és Bulgáriában jelentős hatással volt a német—magyar viszonyra, de a horthysta Magyarország bel- és külpolitikájára, katonapolitikájára is.

A német—román csapatok iasi-kisinyovi szétzúzása arra kényszerítette Horthyt, hogy rendszere megmentésének lehetőségét ismét a nemzetközi imperializmus támogatásában keresse.

Augusztus végén Horthy Sztójay kabinetjét Lakatos vezérezredes kormányával váltotta fel és megkezdte annak kipuhatolását, van-e lehetőség békekötésre a Szovjetunió nyugati szövetségeseivel. Úgy vélte, ha sikerül meggátolni a szovjet csapatok előrenyomulását a Kárpátokban és meg tudják őket állítani az Arad—Budapest—Bécs irányban, akkor az angolok és amerikaiak megelőzhetik a Vörös Hadsereget és meg tudják szállni Magyarországnak legalább a dunántúli részét.

A Lakatos-kormány ezért — annak ellenére, hogy a szovjet hadsereg kedvező feltételeket teremtett a háborúból való kilépéshez — úgy döntött, hogy tovább folytatja a háborút a hitlerista csapatok oldalán.

Mint arról számos dokumentum tanúskodik, a horthysták szeptember elején más lehetőséget nem is kerestek. Az angol—amerikai csapatok balkáni partraszállását eldöntöttnek vélték. E katonapolitikai elgondolás kialakításában minden valószínűség szerint szerepet játszottak azok a mendemondák is, melyek a brit miniszterelnök azon szándékát bizonyították, hogy meg akarja előzni a Vörös Hadsereget, legalábbis Közép-Európában.

24 A Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikájának történelme. II. köt. Moszkva, IMO-kiadó, 1962. 341. o.

A horthysták ezért fő feladatuknak az időnyerést tekintették, azaz, hogy bármilyen áron feltartsák a szovjet hadsereg előrenyomulását az amerikaiak és angolok megérkezéséig. Ezt a gondolatot legvilágosabban az a távirat tükrözi, melyet Horthy Svájcban levő képviselőjéhez intézett azzal a kéréssel, hogy egyezzen meg az USA-val és Angliával a következő kérdésekben:

„a) Az angol—amerikai csapatoknak azonnal meg kell szállniuk az ország legfontosabb részeit. Ha az légi úton nehezen valósítható meg, feltartóztatnánk a támadást keleten — véleményünk szerint az angolok és amerikaiak érdekében is — amíg nem következik be az angolok adria-tengeri partraszállása . . ."

A távirat következő három pontja azt taglalta, milyen döntő jelentősége van a kialakult helyzetben annak, hogy saját erőkkel megállítsák a szovjet hadsereg előrenyomulását; hogy a kisantant országainak nem kell részt venniük Magyarország megszállásában és hogy a megbeszéléseket titokban kell tartani.[25] De már késő volt. Az USA és Nagy-Britannia berni képviselői csak azt tudták javasolni Horthynak, hogy feltétel nélkül kapituláljon a szovjet hadsereg előtt, mivel csapataik ezidőben Olaszország déli részén vesztegeltek.

Szeptember 22-én a kormányzó, aki nem hitte el a tárgyalások végleges kudarcát, Nádai István vezérezredest küldte az angol—amerikai parancsnoksághoz Casertába azzal a feladattal, hogy bírja rá az angolokat a rijekai partraszállásra, ahonnan Zágrábon keresztül betörhetnek Magyarország déli részére. Tárgyalásra azonban nem került sor, mivel az USA és Anglia kormánya — figyelembe véve a szovjet csapatok gyors előrenyomulását a szovjet—német arcvonal déli szárnyán — elhatározta, hogy nem lép kapcsolatba a horthysta Magyarország képviselőivel. Azt tanácsolták Nádai tábornoknak, hogy „forduljon az oroszokhoz" a fegyverszünet megkötésének kérdésével kapcsolatban. Hasonló eredményre vezettek azok a megbeszélések is, melyeket a horthysták Stockholmban folytattak a nyugati nagyhatalmak képviselőivel.[26]

Horthy azonban ezután sem hagyott fel azzal a reménnyel, hogy az angolok és amerikaiak segítségével átmentse rendszerét. Mivel arra számított, hogy a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek érdekei előbb vagy utóbb összeütközésbe kerülnek Közép-Európában, a kormányzó mindent megtett, hogy megtartsa az ország területét az angol—amerikai megszálló csapatok megérkezéséig, és megakadályozza, hogy a szovjet hadsereg felszabadítsa Magyarországot. Véleménye szerint ehhez csupán időre volt szükség, ezért a magyar csapatok tovább küzdöttek a hitleri Németország oldalán.

25 Voenno—Isztoricseszkij Zsurnal, 1973. 9. sz. 103. o.
26 A. I. *Puskas:* Magyarország a második világháború éveiben. Nauka Kiadó, Moszkva, 1966. 432. o.

A német hadvezetés is arra törekedett, hogy elnyújtsa a háborút és időt nyerjen, mivel számított a szövetséges nagyhatalmak táborában meglevő ellentmondások kiéleződésére, elsősorban — amint Hitler gondolta — a Fekete-tenger kijáratát őrző tengerszorosok, a Boszporusz és a Dardanellák kérdésében. „1944 nyarától Németország csupán időnyerés céljából folytatta a háborút..." — mondotta vallomásában Keitel tábornagy.

„Egy olyan háborúban, melyben mindkét fél részéről sok állam, hadsereg és különböző hadvezérek vettek részt, e különböző erők kombinációjának eredményeképp bármikor teljesen váratlan változás következhetett be a helyzetben. Ezeket a váratlan eseményeket lehetetlen volt előre megjósolni, de bekövetkezhettek és döntő befolyást gyakorolhattak volna az egész katonai helyzetre."[27]

A német fasiszta csapatok vezetése 1944 őszén különös figyelmet szentelt a keleti arcvonal szárnyainak védelmére, mindenekelőtt pedig arra, hogy Magyarországot kezében tartsa, mivel ennek elvesztése a hitleri Németország teljes külpolitikai elszigetelődéséhez vezetett volna Európában.

Ezért, amikor Budapesten a háborúból való kilépés útjairól tanácskoztak, Horthy hivatalos tájékoztatást kapott Berlinből, melyben figyelmeztették, hogy „Németország Magyarországot közvetlen érdekszférájába tartozónak tekinti és ezért nem egyezhet bele a feladásába... Ami a Magyarországon lehetséges belső fordulatot illeti, ezt ők, a németek, azonnal meggátolják és Bécsben levő csapataikkal, valamint rendőri alakulataikkal a fordulat minden kísérletét elnyomják."[28]

A „Dél" hadseregcsoport parancsnoka, akit szeptember 10-én a vezérkarhoz hivattak, utasítást kapott Hitlertől, hogy „tisztázza a magyar kormány álláspontját!" Friessner tábornokot ugyanakkor tájékoztatták, hogy a magyarországi miniszterek leváltásának esetére intézkedés történt, s hogy Budapest térségébe egy páncéloshadtest parancsnokságot, egy páncéloshadosztályt, két rendőrdandárt és több SS-egységet dobjanak át.

Vörös Jánosnak, a horthysta hadsereg vezérkari főnökének, aki ezekben a napokban Hitler főhadiszállásán volt, a magyar kormány és a nemzet nevében biztosítania kellett Hitlert, hogy „hű hozzá és a végsőkig küzd Németország oldalán".

A Magyarország területén levő magyar és német csapatok közötti kölcsönös kapcsolat kérdéséről Hitler kijelentette: „Az lenne a legjobb, ha a legszigorúbb német vezetéssel biztosítanánk őket (tudniillik a magyarokat — a szerző), illetve a német egységek között helyeznénk el a

27 Zsákmányolt dokumentumok. A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Hadtörténeti Intézete INV 485. L—5.
28 Magyarország és a második világháború. Inosztr. Lit. Moszkva, 1961. 334. o.

magyarokat."[29] Friessner tábornoknak Hitler egyenesen megmondta: „Magyarországon csak egy katonai parancsnok lehet — a »Dél-Ukrajna« hadseregcsoport parancsnoka. Mindenkinek neki kell engedelmeskedni. Ilyen szempontból Magyarország semmilyen kérését nem fogom figyelembe venni!"[30]

A főhadiszállásról visszatért Hans Friessner ugyanilyen stílusban fogalmazta meg „A magyar területek védelméről!" szóló parancsát. A dokumentum előírja, hogy még azokon a helyeken is, ahol a helyzet miatt német magasabbegységeket utaltak a magyar magasabbegységekhez, a magyaroknak alá kell rendelniük magukat a német parancsnoknak. Amikor a magyar vezérkar megkérte az OKH-t, hogy az Aradtól délre levő csoportosításhoz ne nevezzen ki német parancsnokságot, mivel ott magyar csapatok tevékenykednek, Berlinből olyan fenyegetés érkezett, hogy felülvizsgálják a magyarokhoz fűződő szövetségesi kapcsolataikat. Ugyanilyen okból elutasították a magyaroknak azt a javaslatát is, hogy saját hadseregcsoportot hozzanak létre.

A legfelsőbb német hadvezetés nem érte be fenyegetésekkel. Számos intézkedést tett, hogy Budapest körül csapatokat vonjon össze. Szeptember 24-én parancsot adtak az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoport 3. páncéloshadtestének és a 23. páncéloshadosztálynak, valamint az Észak-Erdélyben szétvert 13., 10. és 20. páncéloshadosztályok maradványainak a magyar főváros körzetébe történő átdobására. A magyarországi német katonai attasé jelentésére, hogy „a magyarok között nagy ellenszenvet keltett a német csapatok Budapest körüli összevonása" Guderian tábornok ezt felelte: „A német szárazföldi erők törzsfőnöke nem engedheti meg, hogy német csapatok harcoljanak az arcvonalon, míg a hátországban árulás készülődik. Már négyszer átéltünk ehhez hasonlót, ezért most megfelelő előzetes intézkedéseket teszünk."[31]

Ez esetben a hitleristákat, a horthystákhoz hasonlóan, az ország forradalmi mozgalmának növekedése nyugtalanította.

A Magyar Front és vezető ereje, a Békepárt — melyet szeptembertől ismét Kommunista Pártnak neveztek — fokozta tevékenységét. A Magyar Kommunista Párt szeptember 12-i röpirata kimondta, hogy a párt végső célként a szocializmus felépítését tűzi ki, közvetlen célja pedig a demokratikus Magyarország létrehozása. A röplap tüntetésekre, sztrájkokra, a német megszállók fegyveres kiűzésére hívott fel és követelte, hogy kényszerítsék a kormányt a fegyverszünet megkötésére.[32]

Szeptember végén, kétéves szünet után, ismét megjelent a Szabad Nép, a magyar kommunisták lapja, megalakult a Katonai Bizottság, mely a horthysta hadsereg katonái és tisztjei között folytatott propa-

29 M. M. *Minoszjan:* Délkelet-Európa népeinek felszabadítása című könyve alapján. Vojenizdat, Moszkva, 1967. 260—261. o.
30 G. *Friessner:* Elárult csaták. Vojenizdat, Moszkva, 1966. 129. o.
31 M. M. *Minoszjan:* i. m. 226. o.
32 *Pintér* István: A magyar front és az ellenállás. Budapest, 1970. 13. o.

gandatevékenység mellett egyik fő feladatának tekintette a hitleri megszállók elleni harc megszervezését, budapesti partizánosztagok megalakítását, a nácik elleni fegyveres felkelőcsoportokkal való kapcsolatteremtést és a munkások felfegyverzését.

A Bizottság és a magyar antifasiszta csoportok tevékenységének eredményeképp egyre több és több katona szüntette be a harcot és adta meg magát a szovjet csapatoknak. Vidéken széles körű partizánmozgalom bontakozott ki. Élére olyan magyar hazafiak álltak, akik elvégezték az ellenséges területen folytatott partizánharc szovjet iskoláját.

1944 augusztusában és szeptemberében a Kárpátalján, Észak-Erdélyben, Szlovákiában és Magyarország északi részén több szovjet—magyar csoportot dobtak le, hogy megszervezzék a partizánmozgalmat. E csoportokat a Magyar Kommunista Párt külföldi irodájának kérésére az ukrán partizánmozgalom törzsének iskolájában készítették fel. Szeptember végén Miskolcon megalakult a „MOKAN Komité" nevű antifasiszta szervezet, mely a lakosság között folytatott propagandatevékenységet és fasiszta katonák és tisztek megtámadását is szervezte.

Ami Horthyt és klikkjét illeti, a tömegek forradalmi megnyilvánulása ellen folytatott kegyetlen harc mellett mindent megtettek, hogy megakadályozzák a szovjet hadsereg behatolását az országba.

E célból 1944 szeptemberében Csatay honvédelmi miniszter 23 korosztály mozgósítását rendelte el, az 1903-ban született férfiakkal kezdve. Ez azt eredményezte, hogy 1944. szeptember 30-án több mint egymillió ember állt fegyverben, melynek fele a hadrakelt seregben volt. Ebben a hónapban két hadsereget (a 2. és 3. hadsereget) három gyalogos hadtestet a (2., 6. és 9.) és öt tartalék hadosztályt állítottak fel. Ily módon szeptember végére a magyar fegyveres erők három szárazföldi hadsereggel, 9 hadtesttel, 25 gyalogos hadosztállyal és dandárral, (beleértve a tartalékokat is) a Dunai Hadiflottillával és egy légierő-parancsnoksággal rendelkeztek. Az erők és eszközök zömét a 2. Ukrán Front csapatai ellen vetették be.

1944. szeptember végére a hitleri hadvezetésnek utolsó csatlósa segítségével komoly csoportosítást sikerült létrehoznia a keleti arcvonal déli szárnyán. A Duklai-hágótól a bolgár—görög határig 207 hadosztályból álló 66 különböző magasabbegység állt. Ezek nagyobb része — 37 német és magyar hadosztály — az arcvonal román—magyar szakaszán helyezkedett el a szovjet csapatokkal szemben, a Prislop-hágótól a Duna Orsova melletti hajlatáig, közel 800 km-en; 20 hadosztály pedig a Kárpátokban folytatott védelmi harcokat a Duklai-hágótól a román határig terjedő arcvonalszakaszon (közel 320 km). Az ellenség e térségben 700 repülőgéppel rendelkezett, közöttük 300 magyar gép volt. A gépek többségét (415-öt) a 2. Ukrán Front csapatai ellen vetették be. A Dunán 46 német és magyar folyami hadihajó és 29 kisegítő hajó

volt. A szovjet csapatok feltételezett támadási irányainak megfelelően hevenyészett védelmi terepszakaszokat építettek ki.

Szeptember végére az arcvonal déli szárnya a Keleti-Beszkidek és az Erdős-Kárpátok vízválasztójának vonalában a Prislop-hágó térségében, Régenen keresztül Marosvásárhelyig, Tordáig, majd Kolozsvártól és Aradtól délre a román—magyar határ egy szakaszán Magyarország területéig, Makó körzetéig húzódott és teljesen megszilárdult. Összességében hatalmas, 700 km hosszú szakasz volt ez (a Duklai-hágótól Aradig), melyen 6 ellenséges hadsereg folytatott védelmi harcot.

A német vezérkar szeptember 30-án kelt, a szárazföldi csapatoknak szóló direktívája alapján a „Dél" hadseregcsoportnak jutott az a feladat, hogy megtartsa a Kárpátok hágóit a kijelölt térségekben és Debrecen körzetéből támadó hadműveletet készítsen elő, melynek célja az Arad—Makó arcvonalszakaszon a magyar határig jutott szovjet csapatok szétzúzása. Az erők átcsoportosításával ezután Torda térségéből kívántak déli irányban csapást mérni, hogy kijussanak a Déli-Kárpátokból. A végső cél mindkét esetben az volt, hogy olyan terepszakaszt érjenek el, melyet kis erőkkel tartani tudtak volna a tél folyamán. Az „F" hadseregcsoport tovább harcolt a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg ellen, meg kellett akadályoznia a 3. Ukrán Front behatolását Jugoszláviába, biztosítania kellett a „Dél" és „F" hadseregcsoport szomszédos szárnyain levő egységek és magasabbegységek együttműködését, valamint az „E" hadseregcsoport kivonását Görögországból és Albániából.[33]

Ily módon a német hadvezetés terve Magyarország megtartására az volt, hogy megakadályozza a szovjet és román csapatok kijutását Észak-Erdélybe és a közép-dunántúli síkságra. Csapataik Görögországból és Albániából történő kivonásával a németek nemcsak az elszigetelődés veszélyét akarták felszámolni, hanem ugyanakkor erős tartalékokat is kívántak képezni belőlük a „Dél" hadseregcsoport számára.

A hitlerista felső hadvezetés német alapossággal megfogalmazott stratégiai elgondolásában azonban ismét jelentkezett a vezetés gyenge pontja, az ellenfél erőinek alábecsülése. A számítások nem vették figyelembe a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg megnövekedett katonai erejét, melynek támadó lehetőségeit a szovjet csapatok bánáti és Szófia-környéki megjelenése tovább fokozta. A hitleri tábornokok abban is tévedtek, hogy a 2. Ukrán Front augusztus—szeptemberi előretörése után csapatai annyira kimerültek, hogy viszonylag kis erőkkel szét lehet zúzni őket.

A szovjet csapatoknak az a része, amely több mint egy hónapja súlyos harcokat folytatott az ellenséggel, valóban pihenésre szorult, mivel többnyire erősen átszegdelt területeken kellett tevékenykednie.

33 Lásd *M. M. Minoszjan:* i. m. 250—252. o.

A szovjet—német arcvonal balszárnyának 1520 km hosszú szakaszából mindössze az Aradtól Oravitáig terjedő 400 km-es arcvonalszakasz húzódott sík terepen, a többi erdős-hegyes terep volt. A szovjet csapatok előtt sem voltak azonban friss erők. Számos német egységet az „Észak-Ukrajna" és „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport szétvert egységeinek és magasabbegységeinek maradványaiból töltöttek fel sietősen. A horthysta hadsereg katonái és tisztjei általában nem kívántak a hitlerista Németország oldalán harcolni.

Ha a szovjet—német arcvonal déli szárnyán levő erőviszonyok összességét tekintjük, megállapítható, hogy a szovjet hadsereg és fegyverbarátai voltak fölényben. A szovjet—román—bolgár magasabbegységek (a jugoszlávokat nem számítva) száma több mint két és félszerese volt az ellenség harci állományának, jelentős fölény mutatkozott a csapatok általános számát, a harckocsikat, repülőgépeket, tüzérségi eszközöket és más fegyverfajtákat, valamint a harci technikát tekintve is. A 2. és 3. Ukrán Front légiereje 3—4-szeresen múlta felül a német fasiszta „Dél" és „F" hadseregcsoport légierőit.

A hitleristák kalandor elképzeléseitől eltérően, melyek arra az átlátszó reményre épültek, hogy a Szovjetuniót és a nyugati szövetségeseit sikerül összeugratni, a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság az elért sikerek szilárd alapjára építette távlati terveit, mind katonai, mind politikai téren. A katonai, politikai és stratégiai helyzet elemzése 1944. szeptember végén a Szovjetunió fölényét mutatta.

Erre az időre a harccselekmények észak—nyugati színterén teljesen visszaállították a finn—szovjet határt. A finn kormány 1944. szeptember 4-én bejelentette, hogy megszakítja kapcsolatait a fasiszta Németországgal, majd szeptember 19-én fegyverszüneti egyezményt írt alá a Szovjetunióval.

A balti köztársaságokban szeptember végéig befejeződött a frontcsoportok és a balti flotta hadműveleteinek első szakasza, melynek eredményeképp a szovjet csapatok jelentős mértékben haladtak nyugat felé, felszabadítva az Észt SZSZK-t és Litvánia nagy részét.

A nyugati hadszíntéren a szovjet csapatok részleges hadműveleteket folytattak, melyek célja az volt, hogy a legjobb feltételeket készítsék elő a Kelet-Poroszország, Lengyelország, majd Németország területén meginduló harccselekményekhez. A délnyugati hadszíntéren, mint azt a szovjet—német arcvonal déli szárnyán kialakult katonapolitikai helyzet általunk adott elemzése tanúsítja, a szovjet csapatok a iasi—kisinyovi hadművelet után végrehajtott hatalmas előrenyomulás következtében nem messze voltak két stratégiailag fontos objektumtól, a budapesti és a bécsi ipari területtől. Budapestig a legrövidebb távolság 200, Bécsig 400 km volt.

Ilyen körülmények között fő feladatának végrehajtását — a hitlerista Németország lehető leggyorsabb szétzúzását — a főhadiszállás, Hitler

elképzeléseivel ellentétben, a korábbiakhoz hasonlóan, a legrövidebb, a Varsó—Berlin irányban mért csapás végrehajtásában látta. A háború sorsa itt dőlt el, itt koncentrálódtak az alapvető erők és eszközök. Ami a szovjet csapatoknak délnyugati hadászati irányban folytatott támadását illeti, az a fő, a berlini irányban indítandó támadáshoz képest kisebb jelentőségű volt. A szovjet hadsereg Budapest és Bécs irányból Nyugat-Németországba való kijutása magára kellett, hogy vonja az ellenség jelentős erőit, megkönnyítve ezzel a szovjet—német arcvonalszakasz központjában folytatott hatalmas támadó hadműveleteket.

A szovjet csapatok tevékenysége a délnyugati hadszíntéren jelentősebb volt politikai szempontból. Itt dőlt el Délkelet-Európa és Közép-Európa több népének sorsa, a fasiszta iga alóli felszabadulása, itt hiúsult meg az az angol—amerikai terv, hogy továbbra fenntartsák a reakciós rendszereket és olyan államok csoportját hozzák létre, melyek ellenségesek a Szovjetunióval szemben. A Főhadiszállás által 1944 őszén az arcvonal déli szárnyán levő szovjet csapatok elé tűzött legfőbb feladat az volt, hogy Magyarországot kiugrassák a háborúból és hadseregét a fasiszta Németország ellen fordítsák. A szovjet hadseregnek ezzel egyidejűleg segíteni kellett Jugoszlávia és Csehszlovákia népét.

A kitűzött célt a hitlerista „Dél" és „F" hadseregcsoport, valamint részben az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoport szétzúzása, Budapest ipari körzetének elfoglalása és Belgrád felszabadítása útján kívánták elérni. Az adott feladat megoldásakor a legfontosabb erőfeszítéseket az Arad—Budapest—Bécs tengely mentén kellett kifejteni. Ez még jobban kiemelte a fő feladat, Magyarország háborúból való kiugratása fontosságát. „Ily módon — írja memoárjában Stemenko hadseregtábornok —, 1944 őszén Magyarország az európai katonapolitikai események középpontjába került".[34] Mindez nagy felelősséget rótt azokra a csapatokra, melyek feladata volt, hogy felszabadítsák Magyarországot a hitlerista megszállóktól.

Ahhoz, hogy e feladatot sikeresen oldják meg, a szovjet hadvezetés elengedhetetlennek tartotta a Kárpátokban és Belgrádban levő ellenséges csoportosítások szétverését, csaknem ezzel egyidejűleg a középső (Nagyvárad—Debrecen) irányban csapás mérését és csak ezután tervezte a budapesti hadműveletek megkezdését.

Magyarország felszabadítását a Budapestre mért közvetlen csapással kezdeni, miközben a szárnyakon a hitleristáknak jelentős csoportosításai voltak, veszélyes és célszerűtlen lett volna. A Főhadiszállás ezért a szovjet—német arcvonal déli szárnyán meginduló harctevékenység elgondolásának kialakításakor először az erők többszörös átcsoportosítását tervezte, melyet csak ezután követtek a magyar főváros elleni hadműveletek, majd az ország felszabadítása.

34 Sz. M. *Stemenko:* i. m. 233. o.

Az elgondolásnak megfelelően határozták meg az egyes frontok általános feladatait. A 4. Ukrán Frontnak a 38. hadsereg és az 1. Ukrán Front támogatásával a szeptemberi támadás során szét kellett zúznia az 1. német páncéloshadsereget és az 1. magyar hadsereget, majd az Erdős-Kárpátok leküzdése után fel kellett szabadítani Kárpát-Ukrajnát.

A 2. Ukrán Frontnak a fő csapást középütt, a kiegészítő csapásokat pedig a szárnyakon mérve szét kellett zúznia a „Dél" hadseregcsoport fő erőit, fel kellett szabadítania Magyarország keleti területeit és be kellett fejeznie Erdély északi részének felszabadítását, a 4. Ukrán Fronttal együttműködve. A Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának képviselőjévé a 2. és 4. Ukrán Front hadászati-hadműveleti együttműködésének összehangolására még szeptember 16-án Tyimosenkót, a Szovjetunió marsallját nevezték ki.

A 3. Ukrán Front feladata az volt, hogy a 2. Ukrán Front erőinek egy részével együttműködve szétverje az „F" hadseregcsoportot, és a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg magasabbegységeivel együttműködve felszabadítsa Belgrádot.

E feladat sikeres megoldása a jugoszláv és bolgár partizánokkal közösen azt eredményezte, hogy szovjet ellenőrzés alá került a Szaloniki—Belgrád—Budapest útvonal egy része, s ez megfosztotta az ellenséget az evakuálás lehetőségétől.

A szovjet fegyveres erőknek a délnyugati hadszíntéren több, egymással összefüggő hadműveletet kellett végrehajtaniuk: a debrecenit, az ungvárit, a budapestit és a belgrádit. Bár a debreceni és a belgrádi hadművelet egymástól eltérő stratégiai irányban folyt, egymással mégis szorosan összefüggött.

A debreceni hadműveletben a 2. és 4. Ukrán Frontnak azonos irányban kellett tevékenykednie és amennyiben ez sikerrel jár, el kellett vágnia a hatalmas erdélyi arcvonalkiszögellést.

A 3. Ukrán Front a 2. és 4. Ukrán Fronthoz viszonyítva azoktól eltérő irányban működött. Ilyen szempontból a balszárnyon levő 46. hadsereg, mely két egymástól eltérő irányban tevékenykedett, mintegy összekapcsolta a két front tevékenységét. A szovjet csapatok fő erőkifejtésének a szovjet—német arcvonal déli szárnyán októbertől kezdve Arad, Budapest, Bécs irányba kellett volna mutatnia, a debreceni hadművelet idején azonban ezek az erőfeszítések e tengelytől jelentősen eltértek jobbra. A szovjet hadsereg Magyarország felszabadításáért kifejtett harccselekményeinek ez volt az egyik jellemző sajátossága.[35]

A Magyarország felszabadításáért folytatandó hadműveletek elgondolása a szovjet csapatok hadvezetésének nagyszerű hadművészetét bizonyítja, mely nemcsak gondosan mérlegelte a kialakult helyzetet,

35 M. M. *Minoszjan:* i. m. 265—267. o.

hanem tevékenységét komoly hadászati-hadműveleti sikerek elérésének figyelembe vételével tervezte meg.

Az elgondolásokban megtervezték a frontok és a hadseregek pontos együttműködését, jelentős erők átcsoportosítását a főcsapás irányába, az ellenség alapvető csoportosításainak felszámolására tett jelentős intézkedéseket. A szovjet hadvezetés elgondolásai sikeres megvalósításának egyik záloga volt a szovjet—német arcvonal déli szárnyán kialakult katonapolitikai helyzet is, melynek elemzése azt mutatta, hogy a szovjet fegyveres erőknek aktívan kell tevékenykedniük a délnyugati hadszíntéren, mivel harci tevékenységüknek hatalmas politikai jelentőségük van.

A szovjet hadsereg támadó hadműveletei a fasizmustól való felszabadulást jelentették Románia, Magyarország, Ausztria, Jugoszlávia és Csehszlovákia népe számára, s közelebb hozták a hitleri fasizmus felett aratott végleges győzelem óráját.

В. ФОМИН

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА НА ЮЖНОМ КРЫЛЕ СОВЕТСКО—ГЕРМАНСКОГО ФРОНТА К ОСЕНИ 1944 ГОДА

Резюме

К осени 1944 года далее возросло превосходство Советского Союза как с военной, так и с военно-политической точки зрения. Это превосходство непосредственно проявило свое воздействие в ходе операций, начатых летом и развернувшихся осенью 1944 года.

В ходе Белорусской операции, проводимой в июне — августе 1944 года, была разгромлена «Центральная» группа армии, и советские войска приблизились к границам Восточной Пруссии. 1 Украинский фронт мог действовать теперь свободнее: своими успешными операциями он открыл путь к Силезии.

Освобождение Украины и необходимость вступления в Венгрию требовали того, чтобы Ставка Верховного Главнокомандования создала 4 Украинский Фронт. Наступление, начатое в направлении Ужгород-Мукачево, поставило в тяжелое положение немецкие войска в Крыму и группировку армий «Южная Украина». Этим объясняется то, что с немецкой стороны были проведены значительные перегруппировки на территории Румынии; это между прочим было мотивировано также и важностью румынских нефтяных запасов.

Задачей Советских вооруженных сил было уничтожение группировки армий «Южная Украина» и то, чтобы, вступив на территорию Румынии, воспрепятствовать эвакуации немецких сил из Крыма, и одновременно с этим воспрепятствовать и дальнейшему участию Румынии в войне на стороне Германии. В ходе Ясско-Кишиневской операции к 26-ому августа было завершено оперативное окружение противника. Одновременно с этим восстание 23 августа в Румынии свергло режим Антонеску, а 25 августа Румыния вступила в войну с Гитлером. В уничтожении немцев, зажатых в Кишиневском котле, уже принимали участие также и румынские войска.

3 Украинский Фронт к 6 сентября вышел на румыно-болгарскую границу. Советское военное руководство с самого начала рассчитывало на помощь болгарской Народно-освободительной Армии. В военных операциях, проведенных в период с 8

по 10 сентября, с советскими войсками взаимодействовала не только Народно-освободительная Армия, но и Болгарская армия.

9 сентября народное восстание в Софии изгнало фашистское правительство, и новое правительство Болгарии выступило на стороне Советского Союза.

Параллельно с военными событиями в Болгарии 4 Украинский Фронт начал восточно-карпатскую операцию, одной из целей который было оказание поддержки восстанию в Словакии. Опасную немецкую группировку 4 Украинский Фронт сумел уничтожить лишь к 30 сентября 1944 года, достигнув по хребту Карпат польско-чехословацкой границы.

К концу сентября карпатскую группировку немцев поддерживали уже лишь венгерские силы.

Такой ход событий вновь выдвинул на первый план политику западных союзников в отношении Средней и Восточной Европы. В результате военных событий осенью 1944 года было вынуждено принять решение также и правительство Хорти. Однако Хорти не был в состоянии проводить реальную политику. Правительство Лакатоша изыскивало решение исключительно в направлении западных союзников, и как в политической, так и в военной области стремилось оттянуть время.

Для немцев было жизненно важным занятие Венгрии. Венгерская Коммунистическая Партия открыто организовывалась посредством своей газеты и листовок, началось партизанское движение. Этим объясняется то, что немцы сосредоточили значительные «охранные» части и в «тылу страны».

Рассчеты немцев требовали того, чтобы советские войска не смогли выйти на территорию Румынии и Алфёльда и не воспрепятствовали бы отступлению военных корпусов на юго-востоке Европы, а цели Советской Армии требовали наступления в направлении Арад — Будапешт — Вена и в направлении Дебрецен — Будапешт. Согласно первоначальным планам более важным было бы наступление с южного направления, в конце концов однако главным направлением стало Дебреценское. Это стало одной из особенностей военных операций в Венгрии.

W. FOMIN:

MILITÄRPOLITISCHE LAGE AM SÜDFLÜGEL DER SOWJETISCH—DEUTSCHEN FRONT IM HERBST 1944

Resümee

Bis zum Herbst 1944 hat die Überlegenheit der Sowjetunion sowohl aus militärischem wie aus militärpolitischem Gesichtspunkt weiter zugenommen. Diese Überlegenheit ist im Zuge der im Sommer 1944 begonnenen und sich im Herbst entfaltenden Kriegsoperationen fühlbar geworden.

Die im Juni—August erfolgten Operationen haben die Heeresgruppe „Mitte" zerschlagen und die sowjetischen Truppen haben sich der Grenze Ostpreußens genähert. Die 1. Ukrainische Front konnte entlastet operieren und durch ihre erfolgreichen Operationen den weg nach Schlesien öffnen.

Die Befreiung der Ukraine und die Notwendigkeit, nach Ungarn durchzukommen, haben die Aufstellung der 4. Ukrainischen Front durch das Hauptquartier des Oberkommandos erfordert. Der in Richtung Ungvár—Munkács angesetzte Angriff hat die deutschen Truppen in der Krim und die Heeresgrupe „Südukraine" in eine schwierige Lage versetzt; dies ist die Erklärung dafür, daß die Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens bedeutende Umgruppierungen vorgenommen haben; diese waren auch infolge der Wichtigkeit der rumänischen Rohölvorräte begründet.

Die Aufgabe der sowjetischen Streitkräfte war, die Heeresgruppe „Südukraine" zu vernichten und nach Rumänien gelangt die Evakuierung der deutschen Kräfte aus der Krim, und gleichzeitig die weitere Teilnahme Rumäniens am Kriege an der Seite Deutschlands zu vereiteln. Im Zuge der Operationen auf dem Gebiet Iaschi—Kischinow wurde am 20. August die strategische Einkreisung des Feindes beendet. Zu gleicher Zeit hat der Aufstand vom 23. August das Antonescu-Regime gestürzt, und am 25. August hat sich Rumänien gegen Hitler gewendet. An der Liquidierung der bei Kischinow eingekesselten Deutschen haben bereits auch rumänische Truppen teilgenommen.

Die 3. Ukrainische Front hat am September die rumänisch—bulgarische Grenze erreicht. Die sowjetische Kriegführung hat vom Anfang an mit der Hilfe der bulgarischen Volksbefreiungsarmee gerechnet. An den Operationen zwischen dem 8. und 10. September haben nicht nur die Volksbefreiungsarmee, sondern auch die bulgarische Armee mit den Sowjettruppen zusammengearbeitet.

Bis zum 9. September hat der Volksaufstand die faschistische Regierung vertrieben, und die neue Regierung hat sich an die Seite der Sowjetunion gestellt.

Parallel mit den Kriegsereignissen in Bulgarien begann die 4. Ukrainische Front ihre Operationen in den Ostkarpaten; eines ihrer Ziele war die Unterstützung des slowakischen Aufstandes. Die gefährlichen deutschen Gruppierungen konnte die 4. Ukrainische Front erst am 30. September niederkämpfen und über den Karpatenkamm die polnisch—tschechoslowakische Grenze erreichen.

Ende September wurde die deutsche Karpatengruppe nur noch von ungarischen Kräften unterstützt.

Diese Entwicklung hat die Mittel- und Osteuropa betreffende Politik der westlichen Verbündeten der Sowjetunion wieder in den Vordergrund gestellt. Infolge der militärischen Ereignisse im Herbst 1944 war auch das Horthy-regime gezwungen Stellung zu nehmen. Horthy war jedoch unfähig, eine realistische Politik zu betreiben. Das Kabinett Lakatos' suchte ausschließlich bei den westlichen Verbündeten eine Lösung und war bestrebt, sowohl auf politischem wie auf militärischem Gebiet eine hinhaltende Stellung einzunehmen.

Für die Deutschen war die Stellungnahme Ungarns lebenswichtig. Die ungarische Kommunistische Partei hat sich durch ihre Zeitung und Flugschriften offen organisiert und auch die Partisanenbewegung setzte ein. Dies erklärt, daß die Deutschen auch im „Hinterland" bedeutende „Sicherungs"-Kräfte zusammengezogen haben.

Die deutschen Gesichtspunkte erforderten, nicht zuzulassen, daß die sowjetischen Kräfte das Gebiet Rumäniens und des Ungarischen Tieflandes erreichen, denn dadurch wäre die Rücknahme der südosteuropäischen Truppenkörper nötig; die sowjetischen Ziele erforderten aber den Angriff in Richtung Arad—Budapest—Wien bzw. Debrecen—Budapest. Nach den ursprünglichen Plänen wäre die Betonung auf dem Angriff aus südlicher Richtung gelegen, schließlich wurde aber Debrecen die Richtung des Hauptstoßes. Dies war eine der Eigenheiten der Kriegsoperationen in Ungarn.

SZÁNTÓ IMRE

A VÉGVÁRI KATONASÁG HELYTÁLLÁSÁNAK ESZMEI ALAPJA A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A polgári történetírás szerint a végvárak voltak azok a helyek, „ahol a megrázkódtatott ország szétszakadozott népessége egymásra talált a közös munkában. A nemrég még harcban álló osztályok itt egyesültek az ország védelmében, a legelőkelőbb főurak fiai egy táborban a köznemessel, mesteremberrel, sőt a paraszti sorból kikerült vitézlő legénynyel".[1] Takáts Sándor azt írja, hogy „a végházakban a különféle osztályokból egyetlen s egységes rend lesz; a vitézlő rend. A vitézség minden jobbágynak megszerzi a nemességet, s így ez a vitézség az, ami az osztálykülönbségeket megszünteti".[2] Szekfü Gyula is azt bizonygatja, hogy „a magyar katonaság vezetőivel és vezéreivel lelki egységben élt, s ez a lelki egység a nagybirtokos személyétől kezdve főszolgáin át egész az utolsó lovas legényig harmonikusan kiteljesedése lőn történetünknek, szinte páratlan fejleménye, amikor a társadalmi szakadékok mintha maguktól betemetődtek volna".[3]

A polgári történészek az ellentétes érdekű osztályok — nemesség és parasztság — időleges és korlátozott összefogását a török hódítókkal szemben eltúlozták és megfosztották konkrét osztálytartalmától. Magyarország minden osztályát — szerintük — „... először a végbeli rendszer egyesítette".[4] Az osztályok viszonyát az osztálytársadalmakban — mint ismeretes — nem az állandó érdekközösség, hanem az

1 *Acsády Ignác:* Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban: HK), 1888. 267. o. Acsády ebben a munkájában azt írja, hogy „itt nyert kifejezést a nemzet összes osztályainak solidaritása és összetartozandósága ama közös veszély elleni védelemben, amely mindnyájukat fenyegette". (i. m. 85. o.)

2 *Takáts Sándor:* A török—magyar bajviadalok. Budapest, 1913. 8., 11. o.; Uo.: Régi magyar kapitányok és generálisok. Második bővített kiadás. Genius kiadás, Budapest, é. n. 61. o. „S a különböző osztályokból a vitézség egylelkű rendet: a vitézlő rendet teremti". *Szegő Pál:* Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig (1541—1593). Művelődéstörténeti értekezések 57. szám, Budapest, 1911. 47. o. „Magyarország minden osztályát — írja Szegő — először a végbeli rendszer egyesítette".

3 *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történet. Hetedik kiadás, Budapest, 1943. 222. o.; *Benda Kálmán:* A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV—XVII. században). Budapest, 1937. 39. o. „Egy egységként állanak szemben végig a pogány ellenséggel felvidéki és erdélyi magyar, katolikus és protestáns, a nagyúr és hajdúja..."

4 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 47. o.

állandó érdekellentét jellemzi.[5] A török támadás — a polgári történészek véleményével ellentétben — nem „forrasztotta össze a nemzetet", és nem teremtette meg „a várfalak mögött felépülő társadalmi békét",[6] „hol nagyúr és szegény hajdú meleg szeretettel húzódnak egymáshoz".[7]

Átmeneti együttműködés azonban létrejöhetett elsősorban a török által elfoglalt területekről kiszorult és sokszor földönfutóvá vált nemesek és a jobbágyság vagy a végvári katonaság egyes csoportjai között. Ezek a deklasszálódott kisnemesek együtt éltek és harcoltak a katonának állt jobbágyokkal, hol mint tisztek, hol mint rang nélküli katonák.[8] Buda elfoglalása után lassan eszmélni kezdett a nemesség, s valamelyes összefogás kezdett kialakulni az uralkodó osztály egyes tagjai részéről a török veszély feltartóztatására.[9]

A nemes és nem-nemes végbelit meglehetősen közel hozta egymáshoz az egyforma körülmények közt eltöltött katonai szolgálat.[10] A végvári katonaságot a közös élmények és megpróbáltatások bizonyos egységbe (communitas, coetus) kovácsolták; közösen választották elöljáróikat, közösen részesedtek a zsákmányból. A szegénylegényeknek alig volt betevő falatjuk, mégis, zsoldjukat is készek voltak felajánlani rabságba esett bajtársuk kiváltására.[11] Amikor Czakó Ambrus veszprémi huszárkapitány török fogságba esett, a pápai gyalogosok — amint maguk írták — nem nézhették szenvedését, zsoldjukat ajánlották fel kiváltására.[12]

Körükben olyan testületi szellem, politikai tudat formálódott ki, amelynek tartalma egyre bővült, és egyre határozottabb formákat öltött. Nemesi származású tisztjeikkel szemben gyakran juttatták érvényre akaratukat, a földesuraknak pedig nem adták ki a közéjük állott jobbágyokat.[13]

Csakis így jöhetett létre Eger vár 1552. évi védelmében az az „egység", ami — Tinódi Sebestyén szerint — a védőkben, a legénységben és a várba bejött parasztokban olyan nagy örömet és bizakodást kel-

5 Vö. *Molnár Erik:* A nemzeti kérdéshez. Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 401. o.

6 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 4. o.; *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* i. m. III. Budapest, 1943. 224. l.

7 *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* i. m. III. Budapest, 1943. 223. o.

8 Vö. *Nemeskürty István:* Elfelejtett évtized 1542—1552.: Tíz esztendő magyar krónikája. Magvető Kiadó, Budapest, 1974. 114. o.

9 *Pach Zsigmond Pál:* A „haza" fogalma az osztálytársadalmakban. Századok (továbbiakban: Sz), 1962. 393—399. o.; *Molnár Erik:* Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 412. o.; *Spáczay Hedvig:* Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszervezéséhez. HK 1969. 4. sz. 701. o.; *Nagy László:* Bethlen Gábor a független Magyarországért. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 471. o.

10 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 157. o.

11 *Takáts Sándor:* Bajvívó magyarok. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, é. n. 22. o. Az igazi szegénylegények. *H. Balázs Éva—Makkai László* (szerk.): Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 31. o.

12 *Takáts Sándor:* Bajvívó magyarok. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, é. n. 22. o.; Ua.: Szegény magyarok, Budapest, é. n. 28. o.

13 *Ruzsás Lajos:* A törökellenes honvédő harc a XVI—XVII. században. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleménye XV (1967.), 4. sz. 319. o.

tett.[14] A védők „... nem sok népben, álgyukba, sok élésbe, sem a magyar urak segéllésébe..., hanem a köztük [lévő] nagy egyességbe" bíztak.

A nemesség és a végvári katonaság közti társadalmi feszültség átmenetileg a török elleni védekezés közös ügyének, érdekének rendelődött alá.[15] Így valósult meg — kicsiben és elszigetelten — a „nemzeti" egység gondolata: kisnemesek, jobbágyok, kézművesek gyülekezetében, harci közösségében.[16]

A végvári katonák és jobbágyok együttes részvétele a nemesekkel a török elleni harcokban azonban nem jelentette a feudális és antifeudális erők valamilyen egymásra találását.[17] Az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét az osztályok alapvető érdekellentéte előbbutóbb szükségszerűen újból szétrobbantotta.[18] Amikor a birtokosok átadták váraikat a királynak, a várhoz tartozó falvakat, váruradalmakat is át kellett engedniök, mert ezeknek a jövedelme szolgált a katonaság eltartására. De a vitézek hamarosan saját birtokként igényelték a várkörnyéki gazdaságokat. Csakhogy ezekre a főurak is számot tartottak.[19] A várbeli katonák panaszkodtak az urak nemtörődömsége, az udvar közönye, a fizetetlenség miatt, sőt nem egy esetben fel is lázadtak.[20]

A török hódítók ellen küzdő nép vállalta a harcot az idegen betolakodók ellen, ugyanakkor a harcban szabadságát, társadalmi helyzetének megjavítását is kereste.[21]

Az osztályküzdelmet a hajdúság megjelenésével az alapvető jobbágy—földesúri ellentéten túl új vonás is gazdagította. A hajdúk már nem csupán a különböző földesúri szolgáltatások mérséklésére törekedtek, hanem katonaszabadságot szerezve, a jobbágyi függés összes tartozékát szerették volna levetni magukról.[22]

A függetlenségi küzdelmekkel kapcsolatban jogosan vetette fel Pach Zsigmond Pál, hogy „... nem tettük komoly vizsgálat tárgyává a népiparaszti elemek, a katonáskodó rétegek ideológiáját, tudattartalmait;

14 *Soós Imre—Szántó Imre:* Eger vár védelme 1552-ben. Művelt Nép Könyviadó, Budapest, 1952. 91—92. o.; *Szántó Imre:* Eger vár védelme 1552-ben. Kiadja: Eger Városi Tanácsa, 1971. 188. o.

15 *Szüts Jenő:* A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). Értekezések a történeti tudományok köréből 51. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 92. o.

16 Vö. *Szalai Sándor:* Gárdonyi műhelyében. Magvető, Budapest, 1970. 142. o.

17 Vö. *Klaniczay Tibor:* Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961. 68. o.

18 *Pach Zsigmond Pál:* A magyar történettudomány 25 éve. *Csatári Dániel* (szerk.): A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 23. o.

19 *N. Kiss István:* Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. Sz 1963. 1. sz. 66—68. o.

20 *Molnár Imre* (szerk): Szigetvári várkapitányok levelezése 1550—1561. A Szigetvári Várbaráti Kör kiadása, 1971. 44—45. o.

21 *Sinkovics István:* Végvári harcok. Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6—13. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. 58. o.

22 Vö. *Rácz István:* A hajdúk a XVII. században. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Series Historica VIII. Debrecen, 1969. 142—159., 160—190. o.

nem tettük mérlegre az eszmevilágukban jelentkező haza- és nemzetfogalmat..."[23]

A török hódító háborúk és a török uralom nagy veszélyt jelentettek Magyarország népeinek további fejlődésére. Egyrészt katonai és politikai alávetéssel fenyegették, másrészt idegen vallásuk, gyökeresen más gazdasági és társadalmi berendezkedésük kihívást jelentett a keresztény lakosság számára. Éppen ezért a török elleni küzdelemben összefonódott egymással az ország népeinek önvédelmi harca az európai keresztény-feudális rend védelmével.[24]

A török állam lényegéhez hozzátartozott a folytonos rablás, új és új területek kifosztására irányuló törekvés.[25] Falvak kirablása, felégetése, az arra alkalmas emberek rabszolgavásárra hurcolása napirenden volt.[26]

A szörnyű kínzatás vagy a falvak felégetése sem volt annyira ijesztő a jobbágy számára, mint az a gondolat, hogy magát, feleségét és gyermekeit, mint a barmot hajtja a török a rabszolgapiacra.[27] „Elképzelheti szentséged — írja Oláh Miklós VII. Kelemen pápához —, hogy micsoda jajkiáltásokat küldenek az ég felé, mennyi könnyet ontanak, mikor a török zsarnok a németeket és a magyarokat, férfiakat, anyákat, hajadonokat, özvegyeket, fiatalasszonyokat hátrakötött kézzel büntetlenül hajtja siralmas rabságra, s nógatja, kényszeríti és rászorítja őket arra, hogy határtalanul ocsmány fennhatósága alatt kénye-kedve szerint rendelkezésére álljanak minden elképzelhető rabszolgamunkában, sőt fajtalankodásban is".[28]

A hadjáratok után kivonuló seregekkel a rabságba hurcoltak ezrei

23 *Pach Zsigmond Pál* (elő- és utószavával): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 426—427. o.

24 Vö. *Barta Gábor—Fekete Nagy Antal:* Parasztháború 1514-ben. Gondolat, Budapest, 1973. 12. o.

25 *Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódítás korában. Második kiadás, Budapest, 1886. 127. o.; *Acsády Ignác:* Magyarország három részre oszlásának története, *Szilágyi Sándor* (szerk.): A magyar nemzet története. V. Budapest, 1897. 284. o.; *Osztern Salamon Pál:* A „szent háború" (dsihad) a mohammedán jog szempontjából (Egy fejezet az iszlám államtanából). Történeti Szemle, 1916. 185—228. o.

26 *Katona, Stephanus:* Historia Critica Regum Hungariae. Tom. III. Buda, 1798. 211. o. I. Ferdinánd követsége a lengyel királyhoz, 1552. „... pecora ab eis abigi; bona civium diripi; incendiis publica et privata aedificia absumi; quae omnia per se sunt acerbissima; sed utriusque sexus homines vel ferro crudeliter concidi, vel horrendis aliis suppliciis affici, puellas et matronas ad stuprum rapi; parvos pueros a complexu parentium avelli..."; *Schesaeus, Christianus:* Ruinae Pannonicae. Lib. IV. Kiadta: Eder, Carolus: Scriptores Rerum Transilvanarum. I. Szeben, 1797. 173. o., 80—83. verssor: „Ac multas Teucrum rabies absorpserit urbes, — Et procul exsilio damnatos ire colonos — Iusserit a patria, et plus quam servilia collo — Vincta pati matres, puerosque coegit inermes"; *V. Kovács Sándor:* Magyar humanisták levelei. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971. 626—627. o. Oláh Miklós Erazmushoz. Augsburg, 1530. okt. 13.; *Bunyitay Vince—Rapaics Rajmund—Karácsonyi János:* Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. (1530—1534). Budapest, 1904. 62—63. o.

27 *Salamon Ferenc:* i. m. Budapest, 1886. 115. o.; Frangepán Ferenc 1537. január 24-én írja Ferdinánd királynak: „... Mióta olasz földről visszatértem, mint igaz szóból értettem, a török Szlavónia, Valkó, Pozsega lakóiból negyvenezernél többet ölt meg, hurcolt fogságba". Lásd: *Sörös Pongrác:* Frangepán Ferenc. Sz 1917. 462—463. o.

28 *V. Kovács Sándor:* i. m. Budapest, 1971. 615. o. Oláh Miklós VII. Kelemen pápához. Linz, 1530. febr. 15.

lépték át az ország déli határát.[29] De a magyar végvárak között és a mögöttük levő területekről emberek elhajtása, gyermekek eltolvajlása a béke évtizedeiben sem szűnt meg. Családok, községek roppant sokat fizettek a töröknek az elfogottak kiváltására.[30]

A török végvári portyázás és rabvadászat területe a végvárak vonala előtt, a tengerparttól Szabolcs—Borsod megyékig félkörívben húzódott a török uralom alatt álló terület körül, s nemegyszer még az északi országhatár mentén fekvő megyékig, Trencsénig, Szepesig is feljutottak.[31]

Szegő Pál írja „Az ország szívében, állandó lakásra betelepedve, egy fanatikus ellenség áll, mellyel megalkudni, kiegyezni nem lehet, s amely sohasem mond le a pusztításról és rablásról, amíg erővel győzi".[32] Azóta is sokakban felmerül a kétség és a történeti irodalomban is vissza-visszatér: nem kellett volna-e „reálpolitikusan" megkísérelni a kiegyezést a törökkel, nem lett volna-e jobb a török előtt az első döntő csapások után meghódolni, s — a balkáni népek sorsát vállalva — az egész országot átengedni neki.[33]

Erre a kérdésre nemmel kell felelnünk. Egy magasabb szintről az alacsonyabbra lelépni — erre egyetlen nép sem hajlandó. Márpedig a magyarországi jobbágyparasztnak ezt kellett volna tennie, ha behódol a töröknek.[34] „... évszázadokat zuhant (volna) vissza a társadalmi fejlődésben — írja Fügedi Erik —, s lett volna elvileg szabadon költöző földművesből, vagy egy mezőváros lakosából eladható és vehető tárgy és család nélküli rabszolga".[35] Pusztító volta mellett is jobbnak kínál-

29 *Fiedler, Joseph:* Relationen venetianischer Botschafter über Deutschland und Österreich im sechzenten Jahrhundert. Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. Diplomataria et Acta, XXX. Band. Wien, 1870. 321. o.; *Salamon Ferenc:* Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 228. o.; *Szabó István:* Pusztuló magyarság. Magyar művelődéstörténet. III. Budapest, é. n. (1940), 72—81. o.; Ua.: A magyarság életrajza. Budapest, é. n. 82—100. o.; *Bakács István:* A török hódoltság korának népessége. *Kovacsics József* (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 115—143. o.; *Káldy-Nagy Gyula:* Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 186. o.

30 *Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 233. o.

31 Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL). Törökkori iratok, 1563. Nr. 320. Névjegyzéke azoknak a személyeknek, kiket a csanádi, aradi, turi, lippai, temesvári, fellaki és szolnoki törökök hurcoltak el Gyuláról; Uo. 1589. Nr. 498. Thury Márton Révay Laurent győri alkapitánynak, Komárom, 1589. május 19.; *Salamon Ferenc:* i. m. Budapest, 1886. 111. o.; *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 56—57. o.; *Szabó István:* A magyarság életrajza. Budapest, é. n. 91. o.; *Maksay Ferenc:* Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7. sz. Akadémia Kiadó, Budapest, 1958. 12. o.

32 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 50. o.

33 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 314—315. o.; *Perjés Géza:* Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1971. nov., dec., 1972. jan. sz.; *Fügedi Erik:* Uram, királyom ... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Gondolat, Budapest, 1974. 30. o.

34 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 314—315. o.; *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393—1437). HK 1973. 3. sz. 403—445. o.; Hozzászólások a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. *Makkai László* hozzászólása. HK 1966. 4. sz. 904—905. o. „A török feudalizmus ... a fejlődésnek egy zsákutcája volt, mint azt a történelem világosan bebizonyította ... A gép előtti feudalizmus világa volt a törököké, s Magyarországnak, ha az európai gazdasági-társadalmi fejlődést akarta követni, el kellett tőle szakadnia".

35 *Fügedi Erik:* i. m. Budapest, 1974. 31. o.

kozott a védekezés, mint a behódolás. Ezért írja Tinódi Sebestyén: „Vajjon ki kívánna lakni azalatt, vagy uralni szancsákot és basát".[36]

A török birodalom struktúrája és politikai vezetése a szövetséget csak időleges megoldásnak tekintette, amely előbb-utóbb óhatatlanul vazallitáshoz, majd később az oszmán birodalomba való bekebelezéshez vezetett volna.[37]

A török olyan halálos ellenségnek számított, akivel — Fráter György szerint — „semmi béke sem lehetséges", „ki már nemcsak meghódolásunkat kívánja, mint előbb, hanem életünk ellen is acsarkodik".[38] A török olyan ellenségnek számított, „aki előtt ki nem térhetünk, hanem vele örökös harcban és háborúban kell lennünk".[39]

A török egyszerre fenyegette a nemesek és a jobbágyok különböző érdekeit. A magyar uralkodó osztálynak legveszélyesebb ellensége az oszmán hatalom, amely „nem szenved sem társat, sem urat, sem nemes embert".[40] A török berendezkedés megszüntette a korábbi birtokviszonyokat, megsemmisítette a magyar földesúri osztály anyagi, kizsákmányoló hatalmát.

A török állam a földtulajdon kérdésében „tabula rasa"-t csinálva a földet új osztály alá vonta, melyből saját kipróbált hívei részesedtek. Azokra viszont, akik csak fegyveres ereje előtt hajlottak meg, szolgasors várt. A török hatalom magyarországi alattvalóitól is teljes behódolást kívánt.[41]

A török hűbérrendszer eltávozásra kényszerítette a feudális urat, a nemest, a beglerbég és az előkelő szpáhik a főurakat, a nemeseket. A katolikus hierarchia helyét az imám és a müezzin foglalta el. Az uralkodó osztály tisztában volt azzal, hogy nemesi kiváltságai, birtokai, ezekkel együtt hatalma, török uralom alatt menthetetlenül veszendőbe mennek.[42]

A történeti adatok egyértelműen bizonyítják a magyar uralkodó osztály ideológiai és érzelmi beállítottságát, a törökellenesség, a törökgyű-

36 Régi Magyar Költők Tára, Tinódi Sebestyén költeményei (1541—1554). Kiadta: Szilády Áron, Budapest, 1881. 307. o. Id. *Benda Kálmán:* A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV—XVII. században). Budapest, 1937. 50. o.

37 *Rázsó Gyula:* i. m. HK 1973. 3. sz. 408. o.

38 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: HHStA), Ungarn, 1545. Fasc. 54. Fráter György Ferdinándhoz.; *Katona, Stephanus:* Historia Critica Regum Hungariae. Tom. III. Buda, 1798. 198. o. „... adversus certos, perpetuos et communes universi Christiani nominis et sanguinis hostes Turcas..."; *Horváth Mihály:* Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete. Budapest, 1882. 241. o.

39 HL Törökkori iratok, 1527. (körüli évekből), Nr. 11. Brandenburgi Joachimtól: követeknek adott utasítás; *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 1. o.

40 Illésházy István 1605. szept. 25-i levele Bocskai Istvánhoz. Történelmi Tár (továbbiakban: TT), 1878. 22. o. Id. *Nagy László:* Bethlen Gábor a független Magyarországért. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 11. o.

41 *Oláh Miklós* levelezése. Közli Ipolyi Arnold. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: okmánytárak, XXV. Bp., 1875. 256. o. Ad Joannem Praepositum, 1532. okt. 12. „Nam si Turca totam suae dicioni subegerit Hungariam, omnes etiam reliquos dominos et potiores nobiles abducet, Hungariamque ipsam suis distribuet officialibus et conservandam et regendam; nec erit ullum nobilitatis futurae in Hungaria nomen; sed perpetuam et domini et nobiles servient servitutem, aut mortem pacientur crudelissimam"; *Fekete Lajos:* Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Budapest, 1940. 7., 18. o.

42 *Fügedi Erik:* i. m. Budapest, 1974. 30. o.

lölet meglétét, mint igen erős — a politikai döntések meghozatalát alapvetően meghatározó — pszichológiai tényezőt.[43] „Inkább meghalok becsületesen hitemért és királyomért — válaszolt Zrínyi Miklós, a szigetvári hős a török követnek —, minthogy a szultán zsarnoki hatalmában éljek. A szultán kenyere nekem nem kell".[44]

Az urak kizsákmányoló uralmukat védték az ellenségtől, a jobbágyok és a jobbágyokból kikerülő végvári katonák pedig azt az életlehetőséget védelmezték, amelyet számukra a feudális kizsákmányolás meghagyott, s amelyet a török ellenség pusztulással fenyegetett.[45]

A török hódító nem tett különbséget jobbágytelek és földesúri allódium között, de a jobbágynak csak ez az egy kis darab földje, háza volt, földesura pedig általában másutt is bírt jószágot. A jobbágyok objektív érdeke volt, hogy védjék vagyonukat a rombolástól, magukat a legyilkolástól, gyermekeiket a szolgaságtól, asszonyaikat a meggyalázástól.[46]

Egy-egy vár védői — Salamon Ferenc szerint — úgy képzelhették magukat, „mintha saját házuk küszöbén vívnának élet-halálra feleségük és gyermekeik életéért. Sőt többért, mint csupán életükért: az a gondolat, hogy halottakul kiterítve lássák maguk előtt családjok tagjait, nem

43 Vö. *Perjés Géza:* Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958. o.

44 Relatio Szigetvár elestéről (egy a várból menekült elbeszélése). A National Bibliothek kézirat-gyűjteménye: Codex 9026. p. 76—79. Id. *Benda Kálmán:* i. m. Budapest, 1937. 39. o.

45 A jobbágyság és a katona-rétegek osztályszemléletét a XVI. században csak kevés és elszórt adat alapján ábrázolhatjuk. Lásd *N. Kiss István:* Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. Történelmi Szemle (továbbiakban: TSz), 1963. 1. sz. 66—68. o.; *Molnár Erik:* A nemzeti kérdés. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Szerk.: Pach Zsigmond Pál. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 21. o.; *Gévay, Anton:* Urkunden und Actenstücke. I. Wien, 1840. Gesandschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman. 1531—1532. Wien, 1838. 62. o. Beilage. „... pugnandum pro fide et Patria, pro Aris et focis, pro libertate, pro liberis"; *Verancsics Antal:* Összes munkái. VI. Pest, 1860. 26. o. Verancsics Antal Jokobinus Jeremiáshoz. Torda, 1538. aug. 21. „Et profecto nemo nostrum est, qui hoc tempore pro fide, pro patria, pro fortunis, pro pulchra libertate ac vita ipsa in certamen cum tanto tyranno descendere non... videat". HHStA Turcica 5. 1540—44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo. Krakkó, 1542. okt. 14. „Nos...pro vera fide, pro ipsa vita et sanguine, pro liberis, uxore, parentibus, atque omnibus denique fortunis nostris, ne vel hostili gladio, ut omnes sine protectione pereamus, vel in foedam et crudelem servitutem rapiamur"; TT 1879. 310. o. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 7. „... qui potius arma capiant, pro patria, pro uxoribus, pro liberis, pro aris, denique ac aris pugnaturi..."; HHStA Ungarn, 1552. Fasc. 62. ad Jäner (Martinuzzi). Articuli super caede Fratris Georgii. „...metuentes rerum suarum depraedationem, uxorem, liberumque abductionem..."; *Schesaeus, Christianus:* Ruinae Pannonicae. Lib. IV. Szeben, 1797. 19. o., 517—518. verssor: „Ultima sustineant durae certamina pugnae, — Pro se, pro fidei sociis, arisque focisque". Uo. 132. o., 233—236. verssor: „Uxores, suboles, araeque focique, parentesque — Illa, quam dubitis pugnando, sorte fruentur".; *Simigianus, Ambrosius:* Scriptores rerum Transilvanicarum. Tom. II. Vol. II. Szeben, 1840. 2. o. „...pro focis, ac uxoribus et liberis certare..."; Dózsa György egyetlen fennmaradt hiteles körlevelében (1514 május derekán) így foglalja össze, hogy mit jelent a paraszt számára a „haza": javaitok elpusztítása, házaitok lerombolása, feleségeitek és gyermekeitek leöldöklése". Vö. *Szücs Jenő:* i. m. Budapest, 1970. 86. o.

46 Vö. *Molnár Erik:* Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 414. o.; *Geöcze István:* Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. Schwendy Lázár tanácsa. HK 1894. 529. o. „A természet, a józan ész, ezen idők szüksége, minden nép és az elmúlt idők példája, mind azt tanúsítják, hogy a hazáért, feleségért és gyermekért, házért és udvarért harcolni és férfiasan kell meghalni."

lett volna oly rémítő, mint az, hogy nejük és hajadon leányuk hárembe kerül, s gyermekük janicsárrá soroztatik be..."[47]

A jobbágyok vagy a végváriak megnyilatkozásaiban hiába keressük a hazára, a nemzetre történő hivatkozást. A magyar nemzet — „natio Hungarica" — mint politikai fogalom a XVI. században a közös szokású, erkölcsű és jogú nemesek összességét jelentette, mely a politikai nemzetből kizárta a jobbágyságot és a városi polgárságot.

A haza fogalmának nemesi értelmezése már eleve kizárta, hogy a török ellen küzdő jobbágyok és a soraikból kikerülő végvári vitézek ezt a hazát a magukénak vallják[48]. A jobbágy és végvári vitéz betevő falatjáért, családjáért, vallásáért, szülőföldjéért volt kénytelen parancsszó nélkül vagy szervezetten fegyvert fogni. Ez a magatartása „egyezett a társadalmi haladás érdekével".[49]

„A középkor végi és újkor eleji magyar történelem ellentmondásai megértésének kulcsa éppen az — írja Mód Aladár —, hogy az országot munkájával fenntartó dolgozó osztály, a jobbágy-parasztság, érdekelt volt nemcsak az elnyomó urai elleni osztályharcban, hanem a török háborúk okozta fenyegetettsége következtében érdekelt volt a török elleni harcban is".[50] Az uralkodó osztály eszméje az egész társadalom uralkodó, de nem kizárólagos ideológiájává válik, mert az alávetett osztály is kifejleszt magának egy ideológiát, olyat, amely a valóságos viszonyt, a kizsákmányolt osztály osztályhelyzetét tükrözi. Ez a „szegény haza" fogalom.[51]

A „szegény haza"-eszme kezdettől fogva magában foglalta és mindvégig tartalmazta a lakóhely, a szülőföld fogalmát, továbbá a jobbágynak meglevő — bármely nyomorúságos — lét- és munkafeltételeit, kifejezte ragaszkodását az általa használt földhöz, vagyonkájához, munkaeszközeihez. Ezekhez a még oly nyomorúságos munka- és létfeltételekhez való ragaszkodása, ezek megtartására, megvédésére, megjavítására, a gazdasági emelkedés kivívására irányuló törekvése igen fontos

47 *Salamon Ferenc:* i. m. Pest, 1865. 533. o.; Szigetvár ostromakor az elkeseredett férjek és kétségbeesett anyák borzalmas kegyetlenkedést vittek végbe saját gyermekeik között, csakhogy török kézre ne jussanak. Lásd *Bagyary Simon:* A magyar művelődés a XVI—XVII. században. Szamosközy István történeti maradványai alapján. Esztergom, 1907. 79. o.

48 *R. Várkonyi Ágnes:* A nemzet fogalma a feudalizmusban. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, Budapest, 1963. 150. o.

49 *Molnár Erik:* Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Budapest, 1965. 47. o.

50 *Mód Aladár:* Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. Valóság, 1972. 11. sz. 40., 53. o.

51 *Marx—Engels:* Összes művei. III. Német ideológia. Budapest, 1960. 45. o.

tartalmi mozzanata az alávetett osztály haza-fogalmának, hazafiságának.[52]

R. Várkonyi Ágnes írja: „A jobbágyságot a telekrész, amelyen megült, a család, a szűkös életlehetőségek, az apáitól ráhagyományozott életmód, a szokások, viseletek, nóták, amelyek összekapcsolták hasonszőrű társaival, a falvak, tájak közössége, minden, ami azon a kis darab földön felnőtt parasztember szemsugarába belefért, ezer gyökérrel kötötte szülőföldjéhez. Szegényes tulajdonait — a munkaeszközöket, az ekét, az igást, a szekeret, az irtásföldeket —, mindennapi életének fenntartóit, biztosítékait körömszakadtáig védte mindenkivel szemben. A török nemcsak a házára dobott üszköt, nemcsak szeretetteit gyilkolta le, vagy hajtotta nehéz rabságba, hanem őt magát is levágta vagy elhurcolta távoli emberpiacokra másbeszédű, másszokású, számára teljességgel idegen népek közé. A hírekből, a menekültek szóbeszédeiből azok is tudhatták, akik még janicsárt soha nem láttak, hogy e félelmetes harcosok görbe szablyája véget vet szokott életüknek, megsemmisíti a maguk nehéz, de némileg ismert törvényű jobbágyi világát".[53]

A végvári katonaság helytállásához a szülőföld és a kereszténység védelmének a gondolata adott erőt.[54] Amikor a „hitetlen" törökök megsemmisítéssel fenyegették a katona vagy a jobbágy családját, létfenntartási eszközeit, az ezek védelmére indított harcban nemcsak a létfenntartási érdek, hanem keresztény hitük is ösztönözte őket:

52 *Molnár Erik:* Az SZKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 69. o.; *Elekes Lajos:* Haza és jobbágyparaszt. Megjegyzések a hazafogalom történelmi fejlődésének kutatásához. Új Írás, 1963. 5. sz. 615—620. o.; *Pach Zsigmond Pál:* A „haza" fogalma az osztálytársadalmakban. Sz 1962. 3—4. sz. 395—397. o.; Az elhunyt Molnár Erik által kezdeményezett és vezetett „nacionalizmus-vitán" is felmerült már egyesek részéről az a kétely, hogy a parasztság valóban teljes egészében a nemességtől kölcsönözte volna a haza és nemzet fogalmát. Ezek szerint a népnek igenis volt valamilyen elképzelése, fogalma a nemzetről és a hazáról, melynek „pókhálószerűen" finom szálai — Komjáthy Miklós szerint — „az osztályellentétek elválasztó szakadékain át is egybefogták Magyarország lakosságát s az együvétartozás gondolatának apró elemeit építették be valamennyi osztály tudatába". Id. *Perjés Géza:* Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1972. jan. sz. 129. o.; *Mód Aladár:* Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. Valóság, 1972. 11. sz. 40. s köv. o.; Jóllehet a XVI. század törökellenes harcai során a keresztény szolidaritás játszotta is a központi szerepet, *Király István* a prenacionalista nemzettudat vizsgálata során felveti: „Vajon az idegen hódítókkal való állandó kényszerű szembenállás folytán nem alakult-e ki már nálunk is a XV. és XVI. század törökellenes harcai során valamiféle az eddiginél jóval erősebb mértékű egybetartozó érzés, közösségi tudat, amely előzte mintegy a későbbi nemzeti tudatot? S vajon nem hatott-e le az már ekkor is a mélybe, a széles tömegekbe? A reformáció gyors térhódítása... nem ennek a kezdeti hangsúlyos öntudatosodásnak volt-e vajon már részben a jele?" (Hazafiság és internacionalizmus. Kortárs, XVII. évf. 1973. 9. sz. 1478. o.); *Pach Zsigmond Pál:* „Molnár-vita" — nacionalizmus — szupranacionalizmus. Széljegyzetek Király István tanulmányához. Kortárs, 1974. 1. sz.; *Hegedűs Géza:* A hazafiság élményéről. Magyar Tudomány, 1973. 12. sz.; Hazafiság és internacionalizmus. Műhelyvita. Magyar Tudomány, 1974. 1. sz. 27—56. o.

53 *R. Várkonyi Ágnes:* A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526—1711). *Andics Erzsébet* (bev.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 33. o.; *Salamon Ferenc:* i. m. Budapest, 1886. 257. o.; *Acsády Ignác:* i. m. Budapest, 1897. 284. o. „Nem a szolgaság, a sok teher fájt neki (ti. a jobbágynak — Sz. I.), hisz ahhoz hozzá szoktatták előbbeni urai. A mi bántotta, a mi leginkább sújtotta, az amaz idegen világ volt, érthetetlen jogi és erkölcsi fogalmaival, melybe belekerült".

54 *Klaniczay Tibor* (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. A magyar irodalom története. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 383. o.

„Szigetiek között az Isten vala,
Mert az ő szent igéje köztük vala,
Annyi dolog közt is meghallják vala,
Az ő mivek abból bátorul vala . . ."[55]

A kereszténységet védelmező vallásos ideológia azonban nem mindig érvényesült következetesen és közvetlenül. A főurak szemléletében a „honvédelem" fogalmával birtokaik védelme azonosult.

A nagybirtokosok honvédő szerepét, törökellenes harcát vizsgálva arra a megállapításra jutunk, hogy ez számukra egyrészt objektív kényszerűség volt, másrészt új jövedelmi forrásokat is megnyitott előttük. A törökellenes harc feltétlenül anyagi érdekük (osztályhelyzetük) védelmét jelentette.[56] „Önzés, magánérdek nagyrészben elválaszthatatlan volt a közérdektől — írja Salamon Ferenc nyomán Horváth János —; a török ellen megvédeni az országot egyszersmind legbiztosabb út volt kinek-kinek önmagát megvédeni és birtokait".[57]

A nemesi osztály részéről általános volt az a törekvés, hogy minél kisebb anyagi áldozatot kelljen hoznia a háborúban. Ezért pénzadó helyett többnyire véradó mellett kardoskodott, amivel könnyebben lehetett visszaélni.

A várőrségek és a mezei hadak kapitányai a katonaság fizetését — ha nem egészen, jórészben — maguknak tartották meg, saját céljaikra fordították.[58] A várakban kis létszámú familiáris katonaságot tartottak, vagy — zsoldos katona helyett — szabad hajdúkat, mert ezek fenntartása kevesebbe került.[59]

Akadtak szép számmal birtokosok, akik nem tartottak annyi katonát, amennyit megbizatásuk vagy birtokaik arányában tartani kötelesek lettek volna. Kölcsönkért katonákkal vagy felfegyverzett parasztokkal játszották ki a mustrát, az ellenőrzést.[60] „. . . némely kapitányok és katonák a fizetést illetőleg meg szokták csalni Felségedet — olvassuk az 1557/58. évi várvizsgálatok irataiban —, főleg az által, hogy nem tartanak annyi katonát, mint amennyire rendszabásuk van, hanem a szemle alkalmával kölcsönvett lovasokat állítanak elő s a létszámot ekkép töltik ki".[61]

55 *Tőke Ferenc:* Antemus szigete ostromának története. Címe latinul: Historia obsidionis insulae Antemi, quae nunc regia Sziget vocari solita est. Kiadta Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára, VI. 139. o., 257—260. verssor.

56 *N. Kiss István:* Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. TSz 1963. 66—67. o.

57 *Horváth János:* A reformáció jegyében. Második kiadás, Gondolat, Budapest, 1957. 9. o.; *Salamon Ferenc:* i. m. Budapest, 1886. 89. o.

58 *Demkó Kálmán:* Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. HK 1914. 429. o.

59 *N. Kiss István:* i. m. TSz 1963. 69. o.

60 *Takáts Sándor:* A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 213—214. o.; *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 279—280. o.

61 *Illéssy János:* Várvizsgálatok 1557—58-ban. HK 1894. 240—241. o. „. . . némely kapitány olyan katonákért húz fizetést Felségedtől, akiket nem is tart".

Korpona kapitányának, Krusith Jánosnak, 200 gyalogosra volt hópénze, „a polgárok vallomásaiból azonban arról győződhetünk meg, hogy csak 62 gyalogos van; azt mondják mégis, hogy szemle alkalmával mindazáltal teljes létszámban állanak elő, mert a parasztokat is berendelik s 25 denárt, vagy egy rőf karazia posztót adván neki, ismét haza bocsátják".[62] Murány várának kapitánya sem tartotta „mindazokat az embereket, akik után fizetést kap",[63] Ficsor Mihály csábrági várnagy pedig „szemle alkalmával... a jobbágyok közül szokott gyalogosokat fölvenni s a szemlén előállítani".[64]

A kapitányok sokszor több katonát jelentettek be, mint a tényleges szám volt,[65] hogy aztán — mint Castaldo 1552-ben jelenti — „mint gazdag emberek távozhassanak. Nagyobb csodát tettek (ti. a kapitányok — Sz. I.), mint Krisztus, aki csak egy halottat támasztott fel, mert ezek egyetlen napon háromezret adtak vissza az életnek".[66] Hiába tették a kapitány kötelességévé, „hogy ne a maga hasznával gondoljon, hanem Őfelségével",[67] nem egy nemes a végvári parancsnokságot gazdagodásra használta fel.

A trencséni kapitány például „a maga számára" foglalta le a vár legtermékenyebb földjeit,[68] egy másik kapitány a jobbágyok ingyen munkájával a saját földjeit műveltette,[69] a harmadik pedig a vár búzájával fizette ki a maga bevásárlásait.[70]

A várak kapitányainak és más tisztviselőinek bevett szokásuk volt, hogy a véghelyek erősítésére küldött gyalog és igás jobbágyokat saját termésük befuvarozására használták fel.[71] Kamarai tisztviselő vagy várkapitány nemegyszer a maga céljaira fordította a tizedet.[72]

„Értesültünk arról is — olvassuk a Korponára vonatkozó várvizsgálati iratokban —, hogy Krusith János meg a többi katonák úgy a csábrági vár tartozékaiban, mint másoknak a birtokain az esztergomi káptalantól kibérelt termény- és bortizedet a legnagyobb szigorúsággal hajtják be a jobbágyokon, s nemcsak a bortizedet, hanem még azt is, ami a jobbágyoknak azon fölül megmarad, különösen a bort össze-

62 Uo. 239. o.
63 Uo. 234. o.
64 Uo. 236. o.
65 Vö. *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Gondolat, Budapest, 1965. 223. o.
66 TT 1892. 492. o. Castaldo Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1552. nov. 23., 651. o.; 1552. nov. 26. Id. *Kató István:* Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540—1564-ig. Győr, 1908. 11. o.; Aldana a Temesvár megerősítésére küldött pénzt zsebrevágta. Lippai tartózkodása alatt 20 000 forintot rabolt össze, s az élelmi- és hadiszerek eladásából meggazdagodott. Losonczi István elkeseredésében méltán nevezte őt rabló zsiványnak. Lásd TT 1892. 268. o. Castaldo Miksához, 1552. júl. 8.; *Bucholtz, F. B.:* Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. IX. 606. o. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. júl. 12.; TT 1892. 486. o. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. okt. 13.; *Szántó Imre:* A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Sz 1971. 1. sz. 16—57. o.
67 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 163., 174. o.
68 Uo. 218. o.
69 Uo. 135—136. o.
70 Uo. 120., 213., 340. o.
71 *Demkó Kálmán:* i. m. HK 1914. 230. o.
72 *Illéssy János:* Várvizsgálatok 1557—58-ban. HK 1894. 71—72., 75—76. o.; *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 235. o.

vásárolják (adván érte hitvány posztót) s azután rettenetes nyereséggel a jobbágyoknak ismét kimérik".[73] Több végvári kapitány a szegénységtől elrabolt vagy a legalacsonyabb áron kikényszerített élelmiszerrel kereskedett.[74]

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős a kereskedők elijesztésével tönkretette a szlavóniai harmincadot,[75] Sziget jobbágyságát pedig — a vizsgáló biztosok jelentése szerint — „egyiptomi módra" elnyomta.[76]

Horváth Márk szigeti kapitány 1558. április 16-tól 1561. november 23-ig nagy mennyiségű terményen kívül 6205 forint 74 dénárról, Takaró Mihály tihanyi parancsnok 1554. július 11-től 1560. április 24-ig borban 148 forint 14 dénárról és készpénzben 991 forint 34 dénárról nem tudott számot adni. A legnagyobb hátralékos azonban Mágochy Gáspár volt, aki 1554. május 23-tól 1559. április 9-ig Gyula várának parancsnoka és jövedelmeinek kezelője. A kamara nagy mennyiségű és értékű terményen kívül 36 440 forint 17 dénárt követelt tőle.[77]

A király a végvári katonaság élelmezését egyszerűen ráhagyta a kapitányra, s az általa felszámított összegekért elkobzott birtokokkal elégítette ki. Így szerzett például a kezdetben kisbirtokos nemes, Rákóczi Zsigmond, mint szendrői kapitány akkora vagyont, amelyre támaszkodva a XVII. század elején Erdély fejedelmi trónjára emelkedhetett.[78]

Kerecsényi László gyulai kapitány sem katonái jólétét hordta szívén, hanem mint kapzsi, harácsoló ember igyekezett magának minél többet megtakarítani. Rövid idő alatt olyan nagy vagyont gyűjtött, hogy 1562-ben 60 000 forintért megvásárolhatta Nikolsburg várát Morvaországban.[79]

A „Cantio de militibus pulchra" Gyula várának belső feszültségeire világít rá néhány évvel a vár elvesztése (1566) előtt.[80] Az 1560-as években keletkezett Cantio a gyulai vitézek igaz emberségét, vitéz harcukat és a kapzsi Kerecsényi kapitánnyal való éles ellentétet örökíti meg.[81]

Farkasith Gergely szigetvári kapitány a jobbágyait bebörtönöztette

73 *Illéssy János:* i. m. HK 1894. 237., 240. o.

74 *Demkó Kálmán:* i. m. HK 1914. 433. o.

75 *Takáts Sándor:* Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen. Sz 1905. 898. o.; *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 227. o.

76 *Takáts Sándor:* i. m. Sz 1905. 900. o.; *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 300. o.

77 *Erdélyi László:* A tihanyi apátság története. A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története. X. Budapest, 1908. 150., 158. o.; *Acsády Ignác:* Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526—1564. Budapest, 1888. 191. o.

78 *Demkó Kálmán:* i. m. HK 1914. 435. o.

79 Kerecsényi Lászlónak a jobbágyok iránti embertelen bánásmódjára lásd *Fraknói Vilmos:* Gyulavár múltjából. Évk. V. 26. o.; *Karácsonyi János:* A gyulai vár ostroma. HK 1897. 89. o.; *Káldy-Nagy Gyula:* i. m. Budapest, 1970. 186. o.; Kerecsényi vagyongyűjtésére lásd *Gyárfás István:* A jászkunok története. IV. Szolnok, 1885. 109—110. o.

80 Cantio de militibus pulchra. Kiadta Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára VII. Budapest, 1912. 175—180. o.; *Barta János—Klaniczay Tibor* (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951. 256—260. o.; *Virágh Ferenc:* Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről. Békéscsaba, 1961. 18—24. o.; *Kossutány Ignác:* A kányaföldi Kerechényiekről a XVI. században. Sz 1882.; Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz 1553—1562. TT 1906.; *Karácsonyi János:* Békés vármegye története. I. Gyula, 1896. 127—161. o.; *Kristó Gyula:* Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967. 91—93. o.

81 *Klaniczay Tibor:* Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1961. 104. o.

és jogtalan szolgálatokat követelt.[82] Gyulaffy László ugyancsak a szokásosnál jóval nagyobb szolgáltatásokkal nyomorította Tihany és Veszprém váruradalmainak jobbágyságát.[83] Sok főrabot szerzett magának, kiket azután súlyos váltságdíjra bocsátott szabadon.[84] A török rabokkal való kereskedés a XVI—XVII. századi tisztek és kapitányok legfőbb jövedelmi forrása volt.[85]

Kiéleződött az ellentét a várkapitány és a környékbeli jobbágyok, a falvak és a katonák között, mert kirabolták a lakosságot, lakóhelyét feldúlták. „Bárhova küldünk ki — írja Kerecsényi László szigeti kapitány 1555. január 29-én Nádasdy Tamás nádorhoz —, minden felől rátámadnak a pórok a király Őfelségének népére".[86]

A rendek az 1567-i országgyűlésen kijelentették, hogy a török hasonlíthatatlanul jobban bánik a jobbágyokkal, mint a királyi kapitányok.[87] Horváth András szarvaskői várnagy „nem csinált egyebet, mint a vár nyavalyás jobbágyait, sőt a másokéit is fosztogatta".[88] Miksa király 1568-ban kénytelen volt felemelni szavát az ellen, hogy egyes kapitányok a váruradalmakban „fölösleges" adókat zsaroljanak ki a jobbágyoktól.[89] A király Gyulaffy László gazdálkodását „magáncélokra való pazarlás"-nak minősítette. Verancsics Antal, korának egyik jeles államférfia jegyzi meg, hogy „. . . némely várbeli tiszttartó a zsarolások által rendkívül meggazdagodott".[90]

Sokszor a kapitányok kezén sikkadt el a katonák fizetése, s míg azok meggazdagodtak, a szegény vitézek éheztek és lerongyolódtak. Ezért írja Verancsics 1572-ben az udvari haditanácshoz: „A kapitányok mind igen gazdagok, a katonák igen szegények".[91]

A nép nyilván nem az urak országát védelmezte, amikor a török ellen fegyvert fogott, hanem saját otthonát, létét, jövőjét.[92] Az urak, akiknek a török támadás feudális hatalmát veszélyeztette, a parasztés katonatömegeket nemcsak önérdekükre, hanem keresztény kötelességükre való hivatkozással is mozgósították a harcra, s a mindhalálig kitartó védelemre.[93] Losonczi István Temesvárott az 1552-es védelem

82 *Székely György* (bev.): Istvánffy Miklós. Magyar Helikon. Budapest, 1962. 22. o.
83 *Erdélyi László:* i. m. Budapest, 1908. 158. o.; Sz 1869. 498. o.
84 *Acsády Ignác:* i. m. Budapest, 1897. 289. o.; *Takáts Sándor:* Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1922. 11., 309. o.
85 *Szántó Imre:* A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon 1711—1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1954. 8. o.
86 Szigetvári várkapitányok levelezése 1550—1561. A Szigetvári Várbaráti Kör kiadása, 1971. 29. o.
87 *Illéssy János:* Várvizsgálatok 1557—58-ban. HK 1894. 226. o.
88 Uo.
89 *Erdélyi László:* i. m. Budapest, 1908. 158. o.
90 *Salamon Ferenc:* i. m. Budapest, 1886. 326. o.
91 *Gerébi László:* A hazai osztályharcok irodalma 1525—1660. „Művelt Nép" Kiadó, Budapest, 1955. 146. o.; *Maksay Ferenc:* Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK 1956. 1. sz. 40. o.
92 *Elekes Lajos:* A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1964. 199. o.
93 *Molnár Erik:* Az SZKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1965. 65. o.

súlyos pillanataiban — Istvánffy Miklós szerint — így mozgósította harcra katonáit: „... Minthogy ti azért harcoltok, hogy igazságos ügyet vigyetek győzelemre, s hogy Krisztus szent hitét védelmezzétek, nagyobb reménnyel és szerencsével mérkőztök a durva barbárokkal".[94]

Az egri kapitányok — Tinódi Sebestyén tanusága szerint — „Isten igéjével... bátorítnak".[95] Nádasdy Tamás nádor 1556-ban a következőket írta Horváth Márk szigetvári kapitányhoz: „... meg vagyok győződve arról, hogy fel tudunk benneteket szabadítani az ostromló török markából, csak tartsatok ki az ország és az egész kereszténység védelmében".[96]

Így vált a birtokos nemesség világosan osztálytartalmú ideológiája a katonaelemeket harcra tüzelő vallásos ideológiává. A vallásos szólamok mögött azonban a kizsákmányoló osztály meztelen osztályérdekei húzódnak meg.[97]

A végvári katonaság hősies kitartásához az eszmei alapot, az ideológiát tehát nem a feudális haza közös szeretete, hanem a keresztény vallási ideológia szolgáltatta. A törökellenes propaganda csaknem kizárólag a keresztény argumentáció szólamaival folyt; a török nem a „nemzet", hanem a kereszténység, a „keresztény szabadság" ellensége.[98] A keresztény ideológia a törökkel szemben minden megegyezési kísérletet eleve visszautasított. A törökkel való összejátszás, a török érdekeinek előmozdítása, avagy éppen a törökké levés (pribékség), a legsúlyosabb bűncselekménynek számított.[99]

A katolicizmus és a reformáció egyaránt a „pogány török" és a „keresztény" ellentétpárt alakította ki. A protestáns felfogás szerint Isten azért zúdította a török hadakat Magyarországra, hogy próbára tegye a magyarság hitét.[100]

Farkas András éneke (A zsidó és magyar nemzetről) szerint a török

94 *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. Magyar Helikon, Budapest 1962. 241. o.; Országos Levéltár, Budapest (továbbiakban: OL), Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones. Másolati könyv, 1552. Miksa fhg: fol. 78. Bécs, 1552. aug. 1. Losonczi „... non solum pro conservanda Patria, sed ad defendendam quoque Christianitatem omni studio et opera se tam strenue et fortiter erga copias Thurcarum in praesenti obsidione indesinenter gerat".

95 *Salamon Ferenc:* i. m. Budapest, 1886. 160. o. Eger, a bányavárosok kulcsának tartott végvár — Salamon szerint — „Dobó erélye, az egriek vitézsége és az imádság által" maradt meg, „... mert vallásosságuk egyik elemét tette vitézségüknek".

96 Szigetvári várkapitányok levelezése... 51. o. Nádasdy Tamás Horváth Márkhoz. Kanizsa, 1556. júl. 6.

97 Vö. *Molnár Erik:* Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. Új Írás, III. évf. 1963. szept.

98 *Szűcs Jenő:* i. m. Budapest, 1970. 65., 91. o.

99 *Eckhart Ferenc:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. 155. o.; *Perjés Géza:* i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1957—1960. o.; *Rázsó Gyula:* i. m HK 1973. 3. sz. 407. o.

100 *Benda Kálmán:* A végvári harcok ideológiája. TSz 1963. 1. sz. 18. o.; A protestáns szemléletre lásd *Farkas András:* A zsidó és magyar nemzetről címen ismert „kisded krónikácská"-ját: *Klaniczay Tibor* (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 333—334. o.; Farkas András szerint a zsidó nép „... hátra veték szent parancsolatját" Istennek, az „megharagvék" rájok, és kezét levette róluk. Így következett el a babiloni fogság. Magyarországra is rátámadt „basáival az hitetlen török császár", s mint valamikor Jeruzsálemet, most „minket es megvere és mi országunkat mind elégeté, dulatá, raboltatá". Vö. *Perjés Géza:* i. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 123—125., 128. o.; *Magyari István:* Az országokban való sok romlásoknak okairól, 1602. *Geréb László:* i. m. Budapest, 1955. 180—188. o.

Isten büntető ostora a magyarokon, mivel bűneikkel kihívták az Úr haragját.[101] De már Tinódi Sebestyén költészetében is felbukkan az a gondolat, hogy a magyar „nemzetet" Isten bünteti a törökkel, bűneiért:

„Támaszta az Isten az keresztény népre
Pogány fejedelmet nagy veszödelmére
Jelösben mindönnél az magyar nemzetre
Parancsolat-szegésért büntetésére".[102]

A prédikátorok azt állították, hogy „Isten büntetésének", vagyis a török hódításnak a megszünését csak a megtéréssel szerzett kegyelemtől várhatjuk.[103] A török birodalom kétségkívül „a mindenható Istennek fenyítő vesszeje, mellyel a kereszténységet bűnei és gonosz cselekedeteinek miatta bünteti",[104] de egyben kitüntetés is. Ezt vallja Szegedi Gergely:

„Ó mely nagy öröm minékünk,
Hogy az Isten kegyes atyánk minékünk,
Ostoroz, csakhogy hozzája hajoljunk
Nem azért, hogy tőle elforduljunk".[105]

A szenvedésekkel elgyötört, a hitét és szülőföldjét védő végbeli katona keresztény vallási ideológiája több mindenben megnyilvánult; gyónás és áldozás után ment veszedelmes vállalkozásaira, összecsapás előtt vallásos énekeket zengett és ostrom alatt is magára hagyatva Istentől várt segítséget.[106]

Martonfalvay Imre deák 1543-ban a pápai polgárokat ezekkel a szavakkal buzdította helytállásra: „... semmit ne féljenek, minden ember helyén maradjon... noha kevesen vagyunk, de velünk az Isten, ő viaskodik mi érettönk, csak bizzonk ő szent felségébe".[107]

Mikor pedig szünet állt be az ostromban, a katonák papjaik buzdí-

101 *Klaniczay Tibor:* i. m. Budapest, 1961. 76. o.

102 Id. *Nemeskürty István:* i. m. Budapest, 1974. 84. o.; *Oláh Miklós* levelezése. Budapest, 1875. 305. o. Cornelius Scepperus Nicolao Olao suo S. Bécs, 1533. febr. 28. „... imperatorem Turcarum propter peccata populi iam esse dominum Hungariae".

103 *Péter Katalin:* A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Irodalomtörténeti Füzetek 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 6. o.

104 *Geöcze István:* Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. Schwendy Lázár tanácsa. HK 1894. 520. o.; Uo. 503—504. o. Rueber János felsőmagyarországi főkapitány tanácsa. „Mennyire elnyomta a halálos ellenség, a török, már sok év óta a szegény kereszténységet, Isten végzése folytán bűneink miatt, elvonszolta nyomorúságos és örökös fogságba és szolgaságra..."

105 Id. *Benda Kálmán:* A végvári harcok ideológiája. TSz 1963. 1. sz. 18. o.

106 *Tinódi Sebestyén:* Kapitan György bajviadalja, 73—74. verssor.; Uo.: Eger vár viadaljáról való ének, 910—912. verssor.; *Verancsics Antal:* Összes munkái. I. Pest, 1857. 248. o. „Nostri...devoti ob amorem fidei et honoris, decoris, fortius obsistunt..."; *Istvánffy Miklós:* i. m. Budapest, 1962. 252. o. Szondiék Drégely várában „meggyóntak és megáldoztak"; *Szűcs Jenő:* Nándorfehérvár és a parasztság TSz 1963. 11—14. o.; *Benda Kálmán:* i. m. TSz 1963. 15—18. o.

107 *Martonfalvay Imre* deák Emlékirata. Magyar Történelmi Évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századokból. Budapest, 1881. 147. o.

tásait hallgatták, vagy ha prédikálni tudó pap nem akadt a várban — mint például Egerben az 1552-es ostrom idején —, jámbor hadnagyaik prédikáltak nekik.[108] Tőke Ferenc szerint Szigetvár megtartásának (1556) legfőbb biztosítéka az „Istennel való egyezség". Az ellenségre pedig úgy rontanak, hogy „igaz hittel Istent kiáltják".[109] A szigetvári hősök 1566-ban a próféták és apostolok szavaival erősítették meg egymás lelkét az utolsó küzdelemre.[110] A XVI. században katolikusok és protestánsok egyformán az égtől várták a segítséget. Énekeikben is állandóan visszatér a sóhaj: „Szánjad meg Úristen mi nyomorúságinkat!"[111]

Majdnem minden várban volt kápolna vagy templom és lelkipásztor, sokszor az őrség nemzetiségi összetétele szerint külön-külön több is.[112] Az 1542. évi besztercebányai országgyűlés úgy rendelkezett, hogy minden monostorból két szerzetest küldjenek a táborba papnak, akik ott istentiszteletet tartanak, prédikálnak és a szentségeket kiszolgáltatják. A szerzetesek egyszersmind helytállásra buzdították a katonákat.[113]

Ebben a korban a keresztény érzés még mindig hatékonyabb volt, mint a „nemzeti".[114] Sylvester János szerint is „a hitért kell szállni csatára pogány török ellen".[115] Ez a magyarázata annak, hogy a török ellen elégséges volt a keresztény propaganda és argumentáció.[116]

A vallási ideológia közvetítése az egyház feladata volt. A papok és szerzetesek mellett azonban mindinkább számba kellett venni a deákokat, prédikátorokat, a kialakulóban levő világi értelmiséget is.

Váraink, várkastélyaink a XVI—XVII. században nemcsak a török elleni harcok véghelyei, hanem a humanisták által felfedezett magyar nyelv fejlődésének is otthonai. A végházakban és kastélyokban éltek az énekmondók, a lantosok és a hegedősök, itt születtek a szép vitézi énekek.[117]

Énekmondóink helytállásra, bátorságra, a haza védelmére serkentettek. Tinódi Sebestyén, énekei nyomtatott gyűjteményének előszavában, munkássága értelmét ezekkel a szavakkal jellemzi: „Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolom, hanem hogy az hadakozó

108 *Tinódi Sebestyén:* Eger vár viadaljáról való ének, 1283—1287. verssor.
109 *Tőke Ferenc:* i. m. 132. o., 52. verssor, illetve 139. o., 253—254. verssor.; *Bende Lajos:* Sziget 1556. évi ostroma. HK 1968. 2. sz. 292. o.
110 *Ghymesi Forgách Ferenc:* Magyar históriája 1540—1572. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XVI. Pest, 1866. 127. o.
111 *Németh László:* A Regnum Marianum állameszméje. Regnum, 1940/41. 251. o.
112 *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 335. o.
113 *Nagy Béni:* Eger ostroma 1552-ben. Békefi Emlékkönyv, Budapest, 1912. 258. o.; 1552: 3. tc., Id. *Gottesmann Jolán:* Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján. Szeged, 1930. 38. o.
114 *Szűcs Jenő:* i. m. Budapest, 1970. 91. o.
115 *Balázs János:* Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958. 352. o.; *Verancsics Antal* írja, hogy „nincsen senki, ki most a hitért és hazáért, a szabadságért és javaiért a törökkel szembe szállni ne merne, ne kívánna". Id. *Óváry Lipót:* A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet, Budapest, 1894. 53., 55. o.
116 Vö. *Szűcs Jenő:* i. m. Budapest, 1970. 91. o.
117 *Takáts Sándor:* Régi magyar kapitányok és generálisok. Második bővített kiadás, Genius, Budapest, é. n. 60—61., 230. o.

bajvívó, várak-, városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanulság, üdvességes, tisztösséges megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak".[118]

A végbeli vitézek a maguk költségén iskolákat tartottak fenn, templomokat építettek, s papot, tanítót fizettek.[119] Terjedt a magyar írás—olvasás, a végvári harcosok közt nagy kedveltségnek örvendtek a könyvek, vallásos olvasmányok és vitézi énekek is.[120]

Balassi Bálint megragadó szép költeményekben örökítette meg a végbeli élet minden dicsőségét és nyomorúságát.[121] A várban lakó főúr és családja körül a királyi udvarokra emlékeztető — bár kisebb méretű — udvari élet alakult ki. Buda török kézre kerülése után a királyi udvar hagyományait egyházi és világi főurak vették át. Nádasdy Tamás sárvári udvara az olaszos reneszánsz műveltség központja. Itt dolgozott egy ideig Sylvester János mint iskolamester, Dévai Biró Mátyás, Pesti János, Tinódi Sebestyén, Abádi Benedek.[122]

A magyar szellemi élet másik központja a Dunántúlon Sárvár mellett a Batthyányak németújvári udvara volt. A nagybirtokosoknak a rendi állam igazgatásában és katonai életben játszott szerepével együtt felduzzadt a főúri udvartartás. A Mohács utáni évtizedek írói nagyrészt olyan nagyúri központok körül csoportosultak, amelyek a maguk területén magukra vállalták a műveltség ápolásának feladatait.[123]

„Amikor ebben az országban minden recseg-ropog — írja Perjés Géza —, minden lángokban áll és vérben fürdik, amikor nemhogy a holnapról, de a legközelebbi óráról sem lehet tudni, hogy milyen borzalmakat rejt magában, akkor ennek az országnak a népe a lángok felett kezet nyújt Európának, agya együtt mozog, szíve együtt dobog vele".[124]

A végvárak jelentős szerepet töltöttek be a reformáció mozgalmaiban. Bár a katolicizmus még elég erős maradt a végbeliek között, az 1550-es években azonban a magyar végházakban is rohamosan tért hó-

118 *Tinódi Lantos Sebestyén* válogatott munkái. Magyar Könyvtár, Budapest, 1956. 7. o.; *Klaniczay Tibor:* i. m. Budapest, 1961. 87—88., 105. o. *Sinkovics István:* A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 775. o.

119 *Takáts Sándor:* Bajvívó magyarok. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, é. n. 23., 139. o.; *Tóth Endre:* A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 14—15. o.

120 *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* i. m. III. Budapest, 1943. 224. o.

121 *Acsády Ignác:* i. m. Budapest, 1897. 438. o.; *Takáts Sándor:* Az igazi szegénylegények. Szegény magyarok. Genius kiadás, Budapest, é. n. 10. o.; *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint. Budapest, é. n.; *Klaniczay Tibor* (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Budapest, 1964. 460—462. o.

122 *Sinkovics István:* Európai műveltség a magyar végvárak mögött. Sz 1943. 164. o.; *Tolnai Gábor:* Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest, é. n.; *Perjés Géza:* i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958. és 1972. jan. sz. 120. o.; *Horváth István Károly:* Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában. Tinódi Emlékkönyv, Sárvár, 1956. 46. o.; *Balázs János:* i. m. Budapest, 1958. 145—185. o.

123 *Horváth János:* A reformáció jegyében. Második kiadás, Gondolat Kiadó, Budapest, 1957. 5—6. o.; *Balogh Jolán:* A késő-renaissance és a kora-barokk művészet. Magyar Művelődéstörténet. III. Budapest, é. n. 513—571. o.; Ua.: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953.; *H. Takács Marianna:* Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI—XVII. század). Budapest, 1970.

124 *Perjés Géza:* i. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 130. o.

dított a reformáció, különösen a német katonaság védelme alatt, a horvát—szlavón végeken.[125] Az 1560-as években a reformáció helvét irányzata erősödött meg és elszakadt a lutheritől. A magyarság körében a Kálvin—Bullinger-féle irányzat hódított leginkább.[126] Így született meg a svájci polgári reformáció radikálisabb tanításait követő sacramentarius irányzat. Egernek és a környéken elterülő helységeknek egész lakossága, valamint az egri várhoz tartozó katonaság mind ehhez csatlakozott.[127]

Majd felléptek a nép osztályharcos törekvéseit leginkább kifejező anabaptista áramlatok, végül pedig az 1560-as években létrejött a legmerészebb vallási újításokat hirdető antitrinitarius irányzat.

A végvári katonaság egyre távolabb került az uralkodó osztálytól: a reformáció radikálisabb irányzatát követte, s az osztályharc legkiélezettebb szakaszában — helyenként nyíltan — a néptömegekkel rokonszenvezett.[128] A reformáció harca 1569-ben a középső Tisza vidékén Karácsony György parasztfelkelésében érte el legmagasabb fokát. Eger várának egész őrsége együttesen készülődött a „Fekete ember" táborába, ahol a török elleni harc összefonódott a feudális elnyomás elleni küzdelemmel.[129]

A körülzárt várak kapitányai — Losonczi István, Zrínyi Miklós — utolsó üzenetükben előre látható haláluk értelmét mindekelőtt a kereszténység védelmében látták. „Mert hűséggel akarunk szolgálni Őfelségének, hazánknak s az egész kereszténységnek — mondotta Losonczi István Temesvárott 1552-ben a megadásra hívó felszólításra —, ha kell vérünk ontásával és életünk feláldozásával is".[130] Losonczi végső útja előtt:

125 *Margalits* Ede: Horvát történelmi repertórium. II. Budapest, 1902. 386. o. Loposics Radoszláv: Adatok a horvátországi protestánsok történetéhez.; *Sörös Pongrác:* Ghymesi Forgách Simon báró. Sz. 1899. 606—607. o.; *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 109—110. o. Varkocs Tamás várnagysága idejében (1542—1548) három, Luther tanait hirdető prédikátor tartózkodott az egri várban; *Földváry L.:* Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Budapest, 1898.; *Thury Etele:* A dunántúli ref. egyházkerület története. I. Pápa, 1908.; *Payr Sándor:* A dunántúli ág. h. ev. egyházkerület története. I. Sopron, 1924.; *Tóth Endre:* A pápai református egyház története. Pápa, 1941.; *Karácsonyi János—Kollányi Ferenc:* Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. (1542—1547). Budapest, 1909. 218—219. o. A helytartótanács Bornemissza Pálnak utasítást ad, jelentse a királynak az egri püspökség be nem töltése miatt eláradó hitújítást és romlást. 1543. febr. 28.

126 *Révész Imre:* Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. Sz. 1934.; *Horváth János:* i. m. Budapest, 1957. 19. o.

127 *Zoványi Jenő:* A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, é. n. 378—444., 408. o.; Az 1563: 32. tc. szerint főleg a végbeliek istápolják az „eretnek" prédikátorokat. Id. *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 335. o.; Az 1564-ben meghalt Török Ferenc földesúr Pápán még a lutheri irány híve, de fia, Török István már a kálvini irányt vallotta hitvallásának. Lásd *Tóth Endre:* i. m. Pápa, 1941. 27. o. Szigetváron is volt egy prédikátor, Szegedi Gergely, aki a sacramentarius tanítást hirdette. Lásd *Salamon Ferenc:* i. m. Budapest, 1886. 170. o.

128 Vö. *Klaniczay Tibor:* i. m. Budapest, 1961. 68. o.

129 *Geréb László:* i. m. Budapest, 1955. 120., 127. o. „Az egész egri had, lovag, gyalog, ki akart hozzá menni" (Forgách Simon).

130 *Hatvani Mihály:* Magyar tört. okmánytár. (MHH II.) 280—281. o. Id. *Benda Kálmán:* i. m. Budapest, 1937. 39—40. o. Losonczi István Temesvárból 1551. október 18-án azt írja Szokollu Mehmedhez, hogy „hazája és az egész kereszténység dicsőségéért vére ontásával harcolni fog és ameddig él, hűségesen fogja szolgálni a hazát és kereszténységet".

„Az Istennek lelkét ajánlotta,
Irgalmasságát csak ő néki várta,
Az vitézeket ily szókkal biztatta:
Jutalma annak lészön mennyországba".[131]

„Bezárkózom Szigetbe — írja Zrínyi Miklós a vár ostroma előtt —, hogy hűséggel, állhatatosan, vérem ömlésével s ha kell éltem áldozásával is, vidám orcával szolgáljak a Nagy Istennek és végső romlásra jutott édes hazámnak".[132]

A török hatalom nyugat felé törő lendülete a magyar végvárak ellenállásán torpant meg. Amikor tehát az osztrák, stájer vagy a csehmorva rendek pénzzel és katonával siettek a magyarországi végvárak védelmére, tulajdonképpen a maguk területét védelmezték.

Ferdinánd főherceg 1521 augusztusában tartományi gyűlésekre küldött biztosaival közölte, hogy Magyarországnak azért kell segítséget nyújtani, nehogy a magyar korona elveszítse erejét, és akkor Ausztriát támadják a törökök. „A mi tartományainknak és embereinknek sokkal becsületesebb, jobb és hasznosabb az ellenséggel szemben országunkon kívül tanúsítani ellenállást", mintha ez Ausztriára terjed át.[133]

A Habsburgoknak később is következetesen érvényesülő politikája azt az elvet vallotta, hogy a törököt Magyarországon kell feltartóztatni.[134] Ezt az álláspontot tükrözi Schwendy Lázár tanácsa is az 1577. évből: „Először is azt kell tekintetbe venni és megfontolni, hogy a német birodalomra nézve nagyon fontos Magyarország többi részének megvédése; nehogy az ellenség német földre tegye lábát mert akkor a harcolásnak sokkal nehezebb és veszélyesebb módja volna nyakunkon, mint a mostani Magyarországon . . ."[135]

Az egykorúak tudták, hogy a magyarországi védőbástya sorsán Germánia ügye is kockán forog: „tua res agitur Germania".[136] „Nem a körül forog most már a kérdés — hangoztatta Frangepán Ferenc egri püspök a német birodalmi rendek 1541. évi regensburgi tanácskozásán —, hogy bennünket mint idegeneket segítsetek, hanem magát Németországot mentsétek meg Magyarországon."[137] Méltán nevezték a végvárak igénytelen katonáit a kereszténység védelmezőinek.

Magyarország lett az a bástya, mely felfogta és elhárította a török

131 Id. *Horváth János:* i. m. Budapest, 1957. 205. o.; „Tisztösségükre ott veszni mernének, keresztyénségért halált szenvedének" — írja róluk Tinódi: Régi Magyar Költők Tára III. 73., 78. o.

132 *Barabás Samu:* Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Budapest, 1899. II. 12. o. Id. *Benda Kálmán:* i. m. Budapest, 1937. 53. o.

133 *Török Pál:* I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527—1547. Budapest, 1930. 58. o.

134 *Geöcze István:* i. m. HK 1894. 520—537. o. „. . . főelvül pedig azt állítja fel (ti. Schwendy Lázár — Sz. I.), hogy a törököt Magyarországon kell föltartani, mert ha az imperium területére beeresztenék, az annak nagy kárára válna".

135 *Geöcze István:* i. m. HK 1894. 526. o. Schwendy Lázár tanácsa.

136 Vö. *Kosáry Domokos:* Magyarország története. Budapest, 1943. 92. o.

137 *Bucholtz, F. B.:* Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. V. 150. o. Id. *Szederkényi Nándor:* i. m. II. Eger, 1890. 52. o.

támadások első és leghevesebb rohamait. A kereszténység védelmének gondolatát a kor az előző századból örökölte. A magyar helytartótanács 1552. július 21-én Pozsonyban kelt levelében a Passauban ülésező német birodalmi rendekhez azzal a kéréssel fordult, hogy „váltsák meg és szabadítsák meg a török járom alól Magyarországot, mely száz és több éven át pajzsa volt nemcsak a német birodalomnak, hanem az egész kereszténységnek".[138]

A kialakult magyar közhangulatot jól érzékelteti a XVI. század második feléből Bebek Ferencnek levele, amelyben nyíltan megmondta a Ferdinánd királytól való elpártolásának okát: „Én mind addig ő felségének hiven és igazán szolgáltam, meddig ismertem, hogy ő felsége az szegény nyomorult országot meg akarja oltalmazni. De most immár látom az ő felsége erőtlen voltát, és hogy ő felsége után az ellenség az határra szinte bennünket szorított, ő felsége csak paisnak tart bennünket".[139]

Így született meg egyrészt a külföld támogatásának biztosítására, másrészt a hazai jobbágyság mozgósítására az a jelszó, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája (clypeus et antemurale Christianitatis).[140] Minthogy a Habsburg és a török hatalom hatóköre

138 *Pray, Georgius:* Epistulae procerum Regni Hungariae. II. Pozsony, 1806. 322—327. o.; *Acsády Ignác:* Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888. 71. o.; Ua.: Magyarország három részre oszlásának története. Budapest, 1897, 318. o.; *Ortvay Tivadar:* Mária, II. Lajos magyar király neje (1505—1558). Magyar Történeti életrajzok. Budapest, 1914. 223. o. „Regnum hoc Hungariae, quod Turcis tamquam scutum totius christianitis oppositum est".; OL Batthyány-család lt. P. 1313. Memorabilia. Nr. 89. I. Ferenc francia király Batthyány Ferenchez. Anno 1527. „... Christianam Religionem; cuius firmissimum Pannonia semper exstitit propugnaculum..."; Uo. Nr. 199—B. Responsio Regnicolarum in Conventu Posoniensi congregatum. „... Quod per multa secula scutum et propugnaculum Christianitatis fuit..."; Nr. 212—A. Instructio Ferdinandi. Egger, 1542. jan. 23. Magyarország „... veluti validissimus quidam murus et propugnaculum universae Christianitatis semper habitum est..."; Különösen gyakran nevezték így a kor pápái s a humanista írók Magyarországot. Lásd *Terbe L.:* Egy európai szállóige életrajza. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1926. 301—348. o.; *Győry János:* A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban. Pécs, 1933.; *Benda Kálmán:* A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV—XVII. században). Budapest, 1937.; *Waczulik Margit:* A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Budapest, 1937. 2. o.; *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* i. m. III. Budapest, 1943. 588. o. A „kereszténység védőbástyája" fogalom a humanisták és a deákos írók érvkészletébe tartozik, ellenben hiányzik a reformáció frazeológiájából. Vö. *Perjés Géza:* i. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 127. o.

139 *Barabás Samu:* A pártváltozások történetéhez 1550. körül. TT 1888. 798. o.; Magyar Országgyűlési Emlékek III. Budapest, 1876. 481—482. o.; *Sinkovics István:* i. m. HK 1966. 4. sz. 784—785. o.

140 *Fraknói Vilmos:* A magyar országgyűlések története. I. (1526—1536). Budapest, 1874. 115. o. „És ha most megtagadjátok a segélyt — mondotta Macedóniai László nagyváradi püspök 1530. szeptember 30-án az augsburgi német birodalmi gyűlésen —, néhány év múlva Németország is magára vonja azokat a csapásokat, melyek Magyarországot többször, Ausztriát az elmúlt évben sújtották".; HHStA Ungarn, 1545. Fasc. 54. Fráter György Ferdinándhoz. 1545. (pontosabb keltezés nélkül). „Hungaria... propugnaculum totius Reipublicae Christianitatis est appellata".; *Verancsics Antal:* Összes munkái. I. Pest, 1857. 38. o. „... regnum Ungariae a tot annis unicum obstaculum fuisse furori turcico..."; Ua.: Összes munkái. VI. Pest, 1860. 22. o. Verancsics Antal Bogaucius Miklóshoz. Torda, 1538. aug. 10. „... Hungariae regnum semper christianae reipublicae fortissimum ac indefessum exstitisse propugnaculum".; *Pray, Georgius:* Epistulae procerum regni Hungariae. II. Pozsony, 1806. 134. sz. A magyar tanácsosok a német rendekhez. „Scutum fuit et clypeus nedum nobilissimae Germaniae, sed totius etiam Christianitatis".; Ugyanezt a gondolatot fejtegeti az 1547-es ausgburgi birodalmi gyűlésre küldött követ is: *Hatvani Mihály:* Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. II. 194. sz., 151. o.; Verancsics Antal és Zay Ferenc a portáról írott levelükben 1555-ben: *Verancsics Antal:* Összes munkái. IV. 105—106. Id. *Benda Kálmán:* i. m. Budapest, 1937. 49. o.

éppen hazánkban érintette egymást, s hatósugarán túl egyik ellenfél sem működhetett, a küzdelem holtpontra jutott. Így Magyarország katonai előtérré vált, így lettünk egyszerre a „kereszténység védőbástyája" — a török krónikaíró szerint pedig az „iszlám védőbástyája".[141]

Ennek fő tartalma a nyugati keresztény civilizáció és kultúra védelmezésének a feudális nemesi nemzet létével és hivatástudatával kapcsolatos ideológiája volt.[142] A nemzeti hivatás tehát a „kereszténység pajzsa" (védőbástyája) szimbolumában nyert megfogalmazást; ők az áldozatok, de ha elpusztulnak is, az egész kereszténység nevében vállalniok kell a küdelmet.[143]

A Habsburgoknak két világrészre kiterjedő birodalmában a mind keskenyebb területre szorult, „hullámtörő gátként", katonai felvonulási területként kezelt „királyi" Magyarországnak csak annyiban volt jelentősége, hogy a Habsburg-család hatalmának alapját alkotó osztrák örökös tartományok keleti hátvédje, a keletről jövő folytonos ellenséges támadások felfogására és elhárítására szolgáló határőrvidék.[144]

I. Ferdinánd király biztosai 1530-ban az osztrák rendek gyűlésén azt fejtegették, hogy Magyarországnak vagy legalább némely részének azért kell az osztrák főherceg, vagy mindenesetre német fejedelem kezén maradnia, hogy Ausztriát meg lehessen oltalmazni.[145] Ez a „védőbástya"-szerep a Habsburg-országok megmentését szolgálta és ellentétben állott Magyarország érdekeivel.[146]

A kereszténység védelme — Tinódi megfogalmazásában — egybefonódott a vitézi becsülettel:

„Jó legényök, vitézök végházakban
Vannak gyakran terekkel bajvívásban
Az körösztyén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban".[147]

A kereszténység védelme nemcsak Tinódi Sebestyén, hanem Tőke Ferenc felfogásában is összefonódott a vitézi becsülettel. Horváth Márk Szigetvár 1556. évi ostromakor „ott áldozni kész vala, üdvösségre, tisztességre néz vala".[148]

141 *Acsády Ignác:* Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK. 1888. 71. o. „Csakugyan Európa védbástyája, a kereszténység és az izlám közötti válaszfal volt az a végvárvonal, melynek megőrzését a gondviselés a magyarságra ruházta".; *Perjés Géza:* i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1955. o.

142 *Hopp Lajos:* A lengyel—magyar hagyományok újjászületése. Modern filológiai füzetek, 14. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 17. o.

143 *Dézsi Lajos:* Balassa Bálint minden munkái. I. 134. o. Id. *Benda Kálmán:* i. m. Budapest, 1937. 52. o.

144 Vö. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1957. 16. o.

145 *Acsády Ignác:* Magyarország három részre oszlásának története. Budapest, 1897. 84. o.; *Barta Gábor:* Ludovicus Gritti kormányzósága. TSz 1971. 3—4. sz. 297. o.

146 Igen jellemző az, amit Soiterus Menyhért, a rajnai választó udvarában élt jogtudós és historikus adott I. Ferdinánd király szájába a speyeri birodalmi gyűlésen: „Mert messzemenően biztosabb háborút kívül és távol a hazától és idegen földön viselni". Lásd *Soiterus:* De bello Pannonico, 1528. Id. *Waczulik Margit:* i. m. Budapest, 1937. 62. o.

147 *Tinódi Sebestyén:* Kapitan György bajviadalja 45—48. verssor.

148 *Tőke Ferenc:* i. m. 132. o., 55—56. verssor.

A török—magyar háborúk általános keresztény ideológiájába egyre inkább beszivárogtak humanista elemek: a „vitézség" (virtus) és „emberség" (humanitas) kultusza, valamint a reformáció eszméi.[149] A vitézi becsület, a haza és a hit védelmének összefonódása, a „kereszténységnek paizsát" viselő Magyarország harcának európai távlata megcsendül Balassi Bálint költészetében is:

„Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki kereszténységnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!"[150]

Benczédi László megállapítása szerint „a keresztyén összetartozás egyetemes érzésén belül a reformáció előretörésével párhuzamosan fokozatosan terjedt az ótestamentumi zsidó történeti analógiákra utaló „választott nép" tudata, amely a török elleni harcok területén is előkészítette a talajt a hazafias-nemzeti érvelés későbbi — már a XVII. század folyamán bekövetkezett — felülkerekedéséhez".[151] A végvári katonák és a jobbágyok a fegyverrel szerzett szabadság gondolatával kapcsolódnak be a nemesi nemzet eszmevilágába.[152]

A végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hősies áldozatvállalása és helytállása — gyakran kilátástalan viszonyok között — megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában. Zrínyi Miklós költő és hadvezér kifejezésével: Magyarország egén a pogány holdnak betelését a végbeliek akadályozták meg.[153]

A végvárakban népünk saját menedékét látta a török ellenséggel szemben. A magyar történeti néphagyományban kimagasló helyet foglalnak el a törökről szóló tradíciók. A védelem az egész lakosság ügye volt, életük munkában és önvédelmi harcban telt el; az élet-halál küzdelemben tragédia tragédiát követett.

A török uralom a nép emlékezetében mint szörnyű élmény rögződött.[154] „Harc, sebesülés, rabság, menekülés mindennapi élménye és

149 *Klaniczay Tibor* (szerk.): A magyar irodalom története. I. Budapest, 1964. 383. o.; Akadt földesúr, ki kész volt meghalni „tisztessége és hite mellett". Lásd *Komáromy András:* Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. TT 1908. 112. o. Csáktornya, 1554. okt. 9.; Uo. 135. o. „Féltem főmet annyira mint illik embernek, de hidje Nagyságod az én emberségemnek, százszor inkább féltem tisztességemet".

150 *Balassi Bálint:* Búcsút mond a hazának...

151 *Benczédi László:* A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a 16—17. században. Nemzetiség a feudalizmus korában. Értekezések a történeti tudományok köréből, 64. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 120—121. o.

152 *R. Várkonyi Ágnes:* A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. *Andics Erzsébet* (bev.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 38. s köv. o.

153 Id. *Szegő Pál:* i. m. Budapest, 1911. 3. o.

154 *H. Balázs Éva—Makkai László* (szerk.): Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tannkönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 53. o.

beszédtémája lett az addig többnyire csak a mezőgazdasági munkák körül forgó falusi népnek".[155]

A mesék és mondák elpusztult helységekről, véres összetűzésekről, „nagy futások"-ról, az emberek elrablásáról, kínzásáról, rabjárásról (a rabok kiváltásáról) és a népi megtorlásokról tudósítanak bennünket. E ránkhagyományozott történeteket valaha fájdalmas panaszok ihlették.[156] A várainkhoz fűződő néphagyomány mellett költészetünk gazdag anyaga is őrzi a hősi honvédő hagyományokat.[157] A török harcokban kitűnt hősök emléke továbbél saját népük és a szomszéd népek irodalmában is.[158]

ИМРЕ САНТО:

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА СТОЙКОСТИ ВОИНОВ ПОГРАНИЧНЫХ КРЕПОСТЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА

Резюме

Совместное участие воинов и крепостных пограничных крепостей в борьбе дворянства против турок не означало какого-либо единения феодальных и антифеодальных сил. Основное противоречие этих классов рано или поздно вновь разрушило временную общность интересов этих антагонистических классов.

Турки одновременно представляли угрозу различным интересам дворянства и крепостных крестьян. Господствующий класс защищал от врага свой эксплуататорский режим, а крепостные и вышедшие из их рядов воины пограничных крепостей защищали ту возможность жизни, которая была оставлена для них феодальной эксплуатацией, и которой враги-турки угрожали разорением и гибелью.

В высказываниях крепостных или солдат пограничных крепостей мы напрасно отыскивали бы ссылки на отечество, нацию. Венгерская нация — «natio Hungarica» как политическое понятие в XVI веке означало совокупность имеющих общие привычки, мораль и права дворян, которые исключали из политической нации крепостное крестьянство и городскую буржуазию. Крепостной крестьянин и витязь пограничной крепости, без приказа или в организованном порядке, был вынужден взяться за оружие, чтобы отстоять свой кусок хлеба, свою семью, веру, родную землю.

Подчиненный класс также формирует себе идеологию, такую, которая отражает подлинные отношения, классовое положение эксплуатируемого класса. В нашем случае это понятие «бедная родина», которое с самого начала включало в себя и до конца содержало понятие жилья, родной земли, а также существующих — нищенских — условий жизни и работы крепостного крестьянина, выражает его привязанность к возделываемой им земле, к своему небольшому имуществу и средствам работы.

Стойкость войска пограничной крепости черпала силу из мысли о защите родной земли и христианства. Однако религиозная идеология, защищавшая хри-

155 *R. Várkonyi Ágnes:* A pozitívista történetszemlélet a magyar történetírásban. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 123. o.

156 *Ferenczi Imre:* A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományaiban. Klny. a Déry Múzeum 1962—64. évi évkönyvéből. Debrecen, 1965. 243—244. o.

157 *Gerő László:* Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). „Művelt Nép" Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1955. 10—14. o.

158 *Sinkovics István:* Végvári harcok. Magyar Történész Kongresszus 1953. jún. 6—13. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. 59. o.

стианство, не всегда осуществлялась последовательно и непосредственно. В мировоззрении аристократии защита её поместий, владений отождествлялась с понятием «защиты отечества». Дворяне, феодальной власти которых угрожало наступление турок, мобилизовали на борьбу и на защиту до последней капли крови массы крестьян и солдат, ссылаясь не только на их личные интересы, но и на христианские обязанности. Таким образом идеология помещичьей аристократии, имеющая ясно выраженное классовое содержание, превратилась в религиозную идеологию, вооружавшую военные элементы на борьбу.

Размах наступления турецкой империи на запад был сломлен сопротивлением венгерских пограничных крепостей. Венгрия стала тем бастионом, который задержал и отразил первые, наиболее энергичные натиски турецких наступлений. Так родился, отчасти для обеспечения поддержки от заграницы, а с сдругой стороны, в целях мобилизации отечественного крепостного крестьнства, тот лозунг, согласно которому Венгрия была цитаделью всего христианства. Эта роль «цитадели» служила спасению государств Габсбургов, но противоречила интересам Венгрии.

К концу XVI столетия вместо роли «цитадели» христианства на первый план постепенно вышло сознание «избранного народа» и национальная концепция, которая после этого стала общепринятой в течение всего XVII века.

IMRE SZÁNTÓ:

DIE IDEELLE GRUNDLAGE DES STANDHALTENS DER BESATZUNGEN DER GRENZFESTUNGEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 16. JAHRHUNDERTS

Resümee

Die gemeinsame Teilnahme der Soldaten und der Leibeigenen der Grenzfestungen mit den Adeligen an den Kämpfen gegen die Türken bedeutete nicht, daß die feudalen und antifeudalen Kräfte aufeinandergefunden hätten. Die zeitweilige Interessengemeinschaft der gegensätzlichen Klassen wurde durch den grundlegenden Interessengegensatzt der Klassen früher oder später notwendigerweise wieder gesprengt.

Der Türke bedrohte gleicherweise die verschiedenen Interessen sowohl der Adeligen wie der Leibeigenen. Die Herren verteidigten ihre ausbeutende Herrschaft, die Leibeigenen und die aus ihren Reihen hervorgegangenen Soldaten der Grenzfestungen jene Lebensmöglichkeiten, die ihnen die feudale Ausbeutung gelassen hatte und die der türkische Feind zu vernichten drohte.

In den Äußerungen der Leibeigenen und Festungssoldaten suchen wir vergebens nach Berufung auf Vaterland oder Nation. Die ungarische Nation — „natio Hungarica" — bedeutete als politischer Begriff im 16. Jahrhundert die Gemeinschaft der Adeligen gleicher Gewohnheiten, Sitten und gleichen Rechts, die die Leibeigenen und städtische Bürger aus der politischen Nation ausschloß. Der Leibeigene und der Krieger der Grenzfestungen waren genötigt, um ihr tägliches Brot, ihre Familie, Religion und Heimat zu verteidigen, ohne Kommando oder organisiert zu den Waffen zu greifen.

Auch die unterworfene Klasse bildet sich eine Ideologie heraus, die das tatsächliche Verhältnis, die Lage der ausgebeuteten Klasse widerspiegelt. In unserem Fall ist dies der Begriff „armes Vaterland", der von Anfang an stets den Begriff des Wohnorts, der Geburtsstädte, dann die dem Leibeigenen verbliebenen elenden Daseins- und Arbeitsbedingungen in sich birgt, und seine Anhänglichkeit an den von ihm benutzten Boden, an sein kleines Vermögen und seine Arbeitsgeräte zum Ausdruck bringt.

Zum Standhalten hat den Soldaten der Grenzfestungen der Gedanke der Verteidigung der Geburtsheimat und des Christentums die Kraft verliehen. Doch die das Christentum verteidigende, religiöse Ideologie kam nicht immer konsequent und

unmittelbar zur Geltung. In der Anschauung des Hochadels wurde die Verteidigung ihres Besitzes dem Begriff „Landesverteidigung" gleichgesetzt. Die Herren, deren feudale Macht von den Türken bedroht war, mobilisierten die Bauern- und Soldatenmassen nicht nur mit Berufung auf ihr eigenes Interesse, sondern pochten auf ihre christliche Pflicht und forderten sie auf, bis zum Tode standzuhalten. So wurde die klar klassengegenständliche Ideologie zur Soldatenelemente anfeuernden religiösen Ideologie.

Der gegen den Westen gerichtete Schwung der Türkenmacht kam am Widerstand der ungarischen Grenzfestungen zum Stillstand. Ungarn ist die Bastei geworden, die den ersten und heftigsten Ansturm der Türken aufgefangen und abgewehrt hat. So wurde, einesteils um die Unterstützung durch das Ausland zu sichern, andernteils um die heimischen Leibeigenen zu mobilisieren, die Losung geprägt, Ungarn sei das Bollwerk des gesamten Christentums. Diese „Bollkerk"-Rolle diente der Erhaltung der Länder der Habsburger, und stand im Gesensatz zu den Interessen Ungarns.

Am Ende des 16. Jahrhunderts trat an die Stelle der „Bollwerk"-Rolle allmählich das Bewußtsein des „auserwählten Volkes", um dann im Laufe des 17. Jahrhunderts allgemein zu werden.

KÖZLEMÉNYEK

ÁCS TIBOR

RAKSÁNYI IMRE HADTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁGA A REFORMKORBAN

1849. augusztus 9-én, a temesvári csatában esett el Raksányi Imre honvédőrnagy, akinek nevéhez fűződik a forradalmi honvédelmet szolgáló *első magyar hadtudományi folyóirat*, a *Honvédelmi Szövétnek kiadása.* A magyar eszmetörténetnek és a magyar hadtudomány fejlődéstörténetének nevezetes eseménye az első hadtudományi folyóirat megjelenése, és önmagában már ez is indokolttá teszi, hogy bemutassuk a *XIX. század első felének méltánytalanul elfelejtett magyar katonai teoretikusát*, a magyar hadtudományi irodalom egyik úttörőjét, aki fiatalon életét áldozta a haza szabadságáért és a társadalmi haladásért.

Hadtudományi munkásságáról némi képet alkothatunk a már eddig feltárt adatok segítségével is, noha életpályájának minden részletében történő megrajzolását a hiányos források még nem teszik lehetővé. Élete és munkássága jó néhány fehér foltjának eltüntetéséhez további kutatás szükséges. Jelenlegi ismereteink birtokában megállapítható, hogy *Raksányi Imre hadtudományi munkássága jól érzékelhetően három fő szakaszra oszlik.* E szakaszoknak nem az időtartam a fő meghatározó jegye, hanem az események sűrítettsége, a tettek súlya és írásainak jelentősége.

A reformkorban kifejtett hadtudományi munkássága a leghosszabb időszakot öleli fel és súlyát az adja meg, hogy a magyar katonai szakírók közül elsőként ismeri fel (1840-ben) Clausewitz „A háborúról" című művének kiemelkedő értékét és tesz kísérletet e „remek munkában lelt igazságok" magyar nyelvre való „átplántálására".

Az általa kiadott első magyar hadtudományi folyóirattal kapcsolatos tevékenysége 1848 márciusától júliusáig terjed csupán, hadtudományi munkásságának mégis ez a rövid négy hónap a legjelentősebb szakasza.

Életének utolsó évében honvédtisztként, az 1848—49-es szabadság-

harcban Kossuth, a kormány és a hadügyminiszter megbízásából számos fontos katonai és diplomáciai feladatot hajtott végre. Hadtudományi munkássága, az első magyar hadtudományi folyóirat kiadása érdekében kifejtett céltudatos tevékenysége miatt indokoltnak tartjuk, hogy személyével és műveivel közelebbről megismerkedjünk.

Jelen írásunk célja, hogy bemutassa Raksányi Imre reformkori hadtudományi munkásságának főbb vonásait és ezzel hozzájáruljon ahhoz, hogy a magyar hadtörténelemben és hadtudományban az őt megillető helyre állíthassuk ezt a jeles katonai szakírót.

Raksányi Imrét korai halála megakadályozta abban, hogy hadtudományi munkássága kiteljesedjen, de így töredékében is jelentős életműve indokolja, hogy megóvjuk a feledéstől.

A pályakezdés

Raksányi Imre 1818. május 14-én Orosházán elszegényedett és értelmiségi pályára kényszerült ősi nemesi családban született.[1] Ükapja tanító, édesapja lelkész, nagyapja ügyvéd volt.[2] Anyja a Kossuth Lajossal rokonságban levő Rutkay Judit, apja Raksányi Imre, aki a napóleoni háborúk alatt a Wurmser huszárok alezredese, majd 1816-tól az orosházi evangélikus iskola tanítója.[3] Raksányi Imre születésének idején családja élete nem volt gondoktól mentes.

Raksányi apja 1816—1820-ig volt tanító Orosházán, és ez idő alatt több incidense volt. 1818-ban elődjével, Gráff József volt egyházi néptanítóval pereskedik.[4] 1820-ban Baloghi Lajosnak az evangélikusok Hegyközi Kerületi Inspektorának leveléből kiderül, hogy a templomban súlyosan megverte Simonides János senior lelkipásztort és emiatt a vármegye tömlöcébe zárták.[5] Raksányi Imre esedező levélben fordul a vármegyéhez, hogy börtönéből, ahonnan az orosházi nemesség kezességével egyszer már elengedték, bocsássák szabadlábra. Indokai: nemessége, felesége és három kisgyermeke, betegsége, s egy sessio földje a Pitvarosi pusztán, amely gazdát kíván. Biztosítékul ajánlja: „Amennyiben ez eddig való kezességem nem ítéltetne elegendőnek, legyen több ezreket érő Raksai ősi nemes jószágotskám érettem Cautióul." A kérést a vármegye elutasítja, mert a betegség,

1 Raksányi Imre születésére vonatkozó orosházi anyakönyvi bejegyzés: 1818. május 14. Gyermek neve: Emericus (Imre), Szülők neve: Emericus Raksányi, Juditha Rutkay, Keresztszülők: Sámuel Folkasházi (a község jegyzője), Elis Márton. Lásd Békés megyei Levéltár (továbbiakban — BmL). Evangélikus Egyházközség Orosháza, Vegyes Anyakönyv III. köt. Keresztelés 1811—1825. 170. o.

2 Lásd részletesen a Raksányi család történetét. *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedéki táblákkal. Pest, 1862. 621—629. o.

3 *Veres József:* Orosháza, Történeti és statisztikai adatok alapján. Orosháza, 1886. 148. o. „Az egyház néptanítói... 1815. Gráf József. 1816. Raksányi Imre, 1820. Paul Mihály."

4 BmL. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai 755/1818. sz.

5 Uo. 1772/1820. sz.

mint legelfogadhatóbb indok, nem állja meg a helyét.[6] Raksányiék apjuk kiszabadulása után valószínűleg Nagybecskerekre költöztek.

Raksányi Imre gyermek- és ifjúkorának történetét eddig nem sikerült feltárni.[7] Az viszont bizonyos, hogy polgári iskoláit nem fejezi be, hanem tanulmányait megszakítva, 1834. november 14-én, tizennégy esztendőre szolgálatot vállal a császári hadsereg tábori tüzérségében.

A fiatal Raksányiban a katonai pálya iránti érdeklődést apja keltette fel. Katonai pályafutásának fontosabb állomásait anyakönyvi és minősítési lapja tartalmazza.

Raksányit Hanner János tüzér toborozta kincstári pénz nélkül az 5. tábori tüzérezredbe altüzérnek.[8] A tüzérség elit fegyvernem volt és a szolgálati alkalmasság feltételei sokkal szigorúbbak voltak, mint a gyalogságnál vagy a lovasságnál. A tüzérek toborzása zeneszó és minden egyéb ünnepélyes külsőség nélkül történt. „Önként jelentkező polgár-gyermekeket, iparosokat, főleg azonban tanulmányaikat abbahagyott egyetemistákat vettek fel. Utóbbiak rendesen szép karriert is értek el, mert a tüzértisztek a legénység soraiból kerültek ki... Jótermetű, erős, átlag 171 cm magas egyéneket toboroztak, németül beszélni, olvasni, írni kellett tudniok. Előszeretettel fogadták még a nőtleneket."[9] Tiszti rendfokozatot csak az érhetett el, aki a legalacsonyabb rendfokozatnál kezdte és megszerezte a tüzértiszt számára elengedhetetlen ismereteket. A felvételnél fő elv volt, hogy csak tehetséges és kifogástalan erkölcsű emberek kerüljenek a tüzérséghez, akiknek származásra való tekintet nélkül legalul, tehát köztüzérként kellett pályájukat kezdeniük.

Raksányi Imre ezeknek a követelményeknek megfelelt és a tüzérség iránti szeretetből mindent vállalt. 1835. augusztus 1-én előléptették tüzérnek. Az 5. tábori tüzérezredben 3 évet szolgált. 1837. szeptember 16-án áthelyezték a császári és királyi bombászkar Bécsben állomásozó 3. századába és előléptették bombásznak. A K. K. Bombardier-Korps 3te Compagnie Conduit-Liste für das Jahr 1837, 1838 és 1839-ben találhatók Raksányi Imre személyi adatai és minősítései.[10]

Személyi adataiban két téves bejegyzés van, mert születési helyként Nagy-Becskereket, születési idejeként 1816. május 13-át tüntették fel.[11] A minősítési lap szerint vallása evangélikus. Foglalkozása diák. Családi állapota nőtlen. Apja foglalkozása tanító. Magassága 5

6 Uo. 1855/1820. sz.

7 Raksányi életéről igen hézagos, pontatlan és ellentmondó tényeket közölnek: Pallas Nagy Lexikon XVIII. köt. (II. pótkötet) K—Z. Budapest, 1904. 507—508. o.; *Szinyei József:* Magyar írók élete és munkái. XI. köt. Budapest, 1906. 533—534. o.; *Kozma György:* Az 1848—49.-i magyar szabadságharc szereplőinek lexikona. V. köt. Sz—Z betűk 212—213. o. OSZK Kézirattár Fo. Hung. 2029 (5) szám; Magyar Életrajzi Lexikon II. köt. Budapest, 1969. 480. o.

8 Kriegsarchiv, Wien. K. K. Bombardier-Korps. FAR 3. 1841—50. III. 14/129.

9 A magyar tüzér. A magyar tüzérség története. Budapest, 1938. 63. o.

10 Kriegsarchiv, Wien, K. K. Bombardier-Korps. 3te Compagnie. Conduit-Liste für das Jahr 1837. 197. o.; uo. 1838. 169. o.; uo. 1839. 149. o.

11 Uo.

láb, 5 hüvelyk, 3 vonás. Az ismeretlen minősítő tiszt Raksányi személyiségének legfontosabb jegyeit rajzolja meg az alábbiakban:

„Jó adottságokkal rendelkezik: jól és gördülékenyen, majdnem tökéletesen ír. Jó eredménnyel tanulmányozta az általános geometriát; tüzérségi vázlatokat és helyzeteket jól rajzol. A tüzérségi tanulmányokban, ütegállások kiépítésében és a vezénylésben jó. Irányzóként jól alkalmazható. Általános szolgálatban megbízható, nyugodt természetű — rendezett az életmódja, jó házigazda, erkölcsi fogyatékosság nélkül; rendesen öltözködik. Elöljáróival és bajtársaival szemben tisztelettudó, a civilekkel udvarias; beszél németül, magyarul, latinul, rácul és szlovénül; egészséges."[12]

A jellemzés alapján tehát a 20 éves Raksányi előtt fényes tüzértiszti pálya állt, de mint anyakönyvi lapjából kitűnik, jövője mégis másként alakult. 1840. október 11-én még előléptetik „corporal"-nak, azaz tizedesnek és más beosztásba helyezik. Egy év múlva, 1841. november 1-én viszont lemond rendfokozatáról, és 1846. október 31-én elbocsátólevéllel kiválik a bombászkarból.[13]

Raksányi Imre kilépésének okait pontosan nem ismerjük, de az akkor érvényben levő szabályzatok értelmében a tüzérségnél minden század évente negyvenöt embert szabadságolt 2 esztendőre, sőt 1845-ben a szolgálati időt 14-ről 8 évre csökkentették. Valószínű, hogy Raksányit 1842-től szabadságolták és — az új intézkedésnek megfelelően — szolgálati ideje letöltése után, 1846-ban elbocsátották a bombászkarból. Leszerelésében szerepet játszhattak még más tényezők is: nem léptették elő, tudományos és írói ambíciói, előnyösebb polgári állás stb.

Raksányi Imre személyiségét, világnézetét és gondolkodásmódját korának eseményei formálták. Életét és tevékenységét nem kis mértékben befolyásolták a reformkori Magyarország lázas politikai harcai, a magyar nyelvújító mozgalom, a tudományos és irodalmi élet pezsgése. Ezek a hatások meghatározóak az éleseszű és tettrevágyó Raksányi pályájának már kezdeti szakaszában is.

Katonai tanulmányai során a tüzérségi ismereteken túlmenően a hadtudományi kérdések iránt is érdeklődött. Tanulmányozta az egyetemes és a magyar hadtörténetet, a hadtudomány klasszikusait, a XIX. századi neves és kevésbé ismert francia, osztrák, német, angol, orosz katonai teoretikusok műveit és a katonai szaklapokat. A hadtörténelem és a hadtudomány rendszeres tanulmányozásának eredményeként elmélyült katonai ismeretekre tett szert, s kifejlődtek benne a kutatói és szakírói tulajdonságok.

Raksányi tanulmányai alapján világosan látja, hogy a francia for-

12 Uo.
13 Kriegsarchiv, Wien, K. K. Bombardier-Korps. FAR 3. 1841—50. III. 14/129.

radalmi és a napóleoni háborúk óriási változást idéztek elő a hadviselésben. A hadviselésben bekövetkezett fejlődés hatására viszont lendületet kapott a hadtudományi kérdések elmélyült vizsgálata Európaszerte. Zrínyi Miklós művei óta Magyarországon most jelenik meg először nyomtatásban az első két kiemelkedő magyar nyelvű hadtudományi mű, szerzőjük Szekér Alajos Joachim és Jakkó László.[14] „Hadi tudomány" című nagy jelentőségű könyvét Szekér Alajos Joachim 1807-ben adta ki, melyben jól, áttekinthetően rendszerezi és tárgyalja kora hadtudományát:[15] „Most ollyan Munka jelenik meg a Magyar Világ előtt, — írta Szekér — melly a Hadi-Mesterségnek fő tárgyait magában foglalja, s azt Magyarul tanítja. Ez, a maga nemében Magyar nyelven leg-első Könyv, minthogy ezen tárgyról írt Magyar Munka mind eddig még nem jött világ eleibe . . ."[16] Jakkó László 1809-ben jelenteti meg „Az Új Hadi Tudomány Lelke" című munkáját, melyben a hadvezetés alapelveit és alkalmazási módjait ismerteti.[17]

A XIX. század első felében a magyar katonai nyelv és a hadtudomány művelésének kérdése nemzeti üggyé vált, ez a tény nem kis hatást gyakorolt Raksányira. A Széchenyi alapította Tudományos Akadémia tagjainak sorában több magyar katonatiszt volt, akik elsősorban a katonai műszavak magyarosításával és a Hadi műszótár készítésével foglalkoztak.[18] Ebben a tudományos munkában legeredményesebben Kiss Károly százados, Szontágh Gusztáv százados, Tanárky Sándor őrnagy, Baricz György alezredes és Lakatos János tábornok jeles műszaki szakember dolgozott.[19] Raksányi figyelemmel kísérte tevékenységüket, mert eredményeik bátorítást és ösztönzést nyújtottak saját tudományos munkájához.

Raksányi hadtudományi kutatói tevékenységének gyümölcsei korán beértek, 22 éves korában már a nyilvánosság elé léphetett a magyar

14 Szekér Alajos Joachim (1752—1810) szerzetes és író. Tábori lelkészként részt vett az itáliai hadjáratokban és többek közt megírta a marengói csata történetét. Jakkó László (1781—1833), huszárkapitány és katonai szakíró munkásságáról lásd *Markó Árpád:* Egy elfelejtett magyar író-katona. Budapest, 1960.

15 A mű teljes címe: Hadi tudomány, mellynek némelly fő-tzikkelyeit kéz-írásba foglalta egy nevét eltitkolni akaró tudós és nagy méltóságú Hazafi. Eredeti valóságában kiadta, és bévezetéssel megtóldotta Szekér Aloysius Joachim most Nemes Splényi Gyalog-Regementjének Papja. Pest, 1807. XII., 321. o., 12. ábra.

16 Uo. VII. o.

17 A teljes címe: Az Új Hadi Tudomány Lelke. Fordította zalárdi Jakkó László a báró Spitsictz Huszár Regementjében Fő-Hadnagy. Pest, 1809. 231., 109. o.

18 Lásd példának A magyar tudós társaság évkönyvei. VI. köt. 1840—1842. Buda, 1845. A magyar tudós társaság 1841-es jelentésében szerepel a következő: „Első helyt említem a nyelv körüli munkálkodásokat . . . A hadtudományi *műszótár* dolgozása hasonlóképp folyt, s különösen b. Lakatos János t. és Kiss Károly rtt. munkálkodásuk egy részét elő is terjesztették." Uo. 10. o. Lásd még „I. Mi okozta a franczia köztársaság harcnyereségeit? Győzedelmeinek mi adott oly hatalmas befolyású sikert? Olvasta, midőn hadtudományi rendestagi székét elfoglalta, a kis gyűlésben, dec. 14. 1840. Kiss Károly." Uo. Második osztály. Értekezések 3—17. o.; „VIII. A magyar honvédelem története vázlata. Olvasta, mindőn rendestagi székét elfoglalná, a M. T. T. XIII—D. nagy gyűlésében, nov. XXII. MDCCC. XLII. Horváth Mihály." uo. 298—376. o.

19 Részletesen ismerteti ezeknek a katonai szakíróknak életét és reformkori főbb tevékenységét *Markó Árpád:* Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 5. közlemény. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban — HK) 1960. 2. sz. 169—181. o.

hadtudomány fejlődéstörténetében nem kis szerepet játszó értekezéseivel és cikkeivel.

Úttörő szerepe van abban, hogy — felismerve Clausewitz és Jomini hadtudományi tanításainak óriási jelentőségét — elsőnek vállalkozik magyar nyelvű interpretálásukra. A clausewitzi és jominii gondolatokat alkotó módon és egyéni felfogásban tolmácsolja a magyar olvasóknak. Kora változó hadügyét és a hadtudomány számos tételét veszi vizsgálat alá és fejti ki az ezekkel kapcsolatos nézeteit.

Raksányi bekapcsolódott a reformokért, az önálló hadseregért, a magyar hadtudományi irodalomért és a katonai szaklapok kiadásáért folyó küzdelembe. Nézeteit „Kalászok a hadtudomány mezején", „Hadi literatura", „Elmefuttatás a hadi erőről", „Hadi műszótárról", „Tanulság 1843-ból" című és más írásaiban fejti ki. Ezek a művek azért fontosak, mert a XIX. század első felének szegényes magyar hadtudományi irodalmában először találkozunk olyan katonai szakíróval, aki a hadtudomány tárgyáról és ágairól eredeti gondolatokat fejt ki és azokat tudományos rendszerbe foglalja. Jelentősek ezek az írások azért is, mert a későbbiekben az első magyar hadtudományi folyóirat, az 1848. június 25-én megjelent „Honvédelmi Szövétnek" cikkeinek magját képezték.[20]

Kalászok a hadtudomány mezején, 1840

A „Századunk" 1840 októberi két számában jelent meg Raksányi Imre első írása *Kalászok a hadtudomány mezején* címmel.[21] Ebben a programadó értekezésben fejti ki nézeteit a háborúról, a hadseregről és a hadtudományról.

A szerkesztőség, felismerve értékeit, a folyóirat első oldalán jelenteti meg és ezt írja: örömmel tapasztaljuk, hogy a szerző olyan „fiatal katona, ki figyelemre méltó dolgokat vesz tárgyalás alá s lapjainkban önkint fellép. Örvendetes jele, hogy literaturánk mindinkább tágasb körre terjed ki s mi már csak azon okból sem vetnénk félre a czikket, mivel szerzője benne buzgalmat s erőt fejtett ki."[22]

Raksányi értekezésében elsősorban Clausewitz „A háborúról" írt műve legfontosabb tételeinek megismertetésére vállalkozott.[23]

Carl von Clausewitz korának legnagyobb katonai teoretikusa és a polgári hadtudomány legnagyobb szaktekintélye volt. A burzsoá had-

20 Honvédelmi Szövétnek. Kézikönyvül nyújtva a nemzetőröknek és fiatal katonáknak Raksányi Imre által. Pozsony, 1848. 176., 88. o. 6. t.

21 Lásd Századunk, 1840. október 22. 85. szám 673—677. o. és október 26. 86. szám 685—688. o. A Századunk politikai és tudományos folyóirat, amely Orosz József szerkesztésében 1838—1845 között hetente kétszer jelent meg Pozsonyban.

22 Századunk 1840. október 22. 85. szám 673. o.

23 *Carl von Clausewitz:* A háborúról I—II. köt. Budapest, 1961—1962.

tudomány azóta sem alkotott hasonló könyvet, amelyben ilyen részletesen fejtették volna ki a háború legáltalánosabb szabályait és a háború filozófiáját. Clausewitzre nagy hatással volt Hegel idealista világnézete és dialektikája. A háborúról szóló tanításainak is a dialektikus gondolkodásmód a jellemzője, a hadügyben sem ismeri el a „változatlan és örökérvényű" igazságokat. A háború jelenségeit fejlődésükben és összefüggésükben vizsgálja. A dialektikus módszer alkalmazásával nem egy, ma is helytálló következtetésre jutott.

A marxizmus klasszikusai, Engels és Lenin, nagyra értékelték Clausewitzet, mint burzsoá katonai teoretikust, akinek „eszméit Hegel termékenyítette meg".[24]

A háborúról szóló clausewitzi mű bonyolult összefüggései, filozofikus jellege és befejezetlensége miatt nem könnyű olvasmány, ennek ellenére ezt a művét megjelenésének pillanatától kezdve olvasták, helyeselték, vitatták és alkalmazták.

Raksányi nem kis feladatra vállalkozott, amikor megpróbálta a háború és a politika viszonyának clausewitzi lényegét magyar nyelven megfogalmazni.

Ez a munka rendkívül nagy tudást, széles látókört igénylő feladat volt. Még a legutóbbi magyar fordítás sem mindenütt adja vissza pontosan a clausewitzi gondolatokat.[25] A kutatók úgy vélték, hogy a XIX. század első felének magyar hadtudományi irodalmára Clausewitz nem gyakorolt hatást. A valóság azonban az, hogy Clausewitz műve megjelenésének pillanatától, 1832—1833-tól, nemcsak világszerte vált a katonai szakemberek mindennapi olvasmányává, hanem a császári hadseregben szolgáló magyar katonák is olvasták és tanulmányozták.[26]

Az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy a fiatal Raksányi Imre cs. k. bombász volt az első a magyar katonai szakemberek közül, aki felismerte Clausewitz „A háborúról" szóló művének jelentőségét. A háborúval kapcsolatos kérdések *„fejtegetésében* — írja 1840-ben megjelent tanulmányában — *leginkább Clausewitz gondolatfonalát követem; akinek e felőli remek munkáját figyelemmel átolvasván, az abban lelt igazságokat ide bármi gyengén átplántálni iparkodám."*[27] (Kiemelés tőlem — Á. T.)

Érdekes nyomon követnünk Clausewitz tételeinek jelentkezését Raksányi értekezésében, amely találóan már a címében kifejezi, hogy a legszámottevőbb gondolatokat gyűjtötte össze a hadtudomány mezejéről.

A clausewitzi műből elsősorban a háború természetét és a háború elméletét tárgyaló első és második könyvet használja fel.[28] Raksányi tehát

24 V. I. Lenin Összes Művei 32. köt. Budapest, 1972. 82., 85. o.
25 Lásd *Perjés Géza:* Clausewitz magyar fordítása. HK. 1966. 1. szám 104—132. o.
26 Az első kiadása a „Vom Kriege"-nak megjelent: Hinterlassene Werke des Generals Carl v. Clausewitz, über Krieg und Kriegführung. I—II. köt. Berlin, 1832—1833.
27 Századunk, 1840. október 22. szám. 674. o.
28 *Carl von Clausewitz:* A háborúról I. köt. Budapest, 1961. 37—181. o.

vizsgálata során a háborúval kapcsolatos clausewitzi koncepció leglényegesebb részeit ragadja meg. Írói módszerének jellemzője, hogy szó szerinti, vagy a lényeget kiemelő fordításra törekszik, sőt túllépve ezen, kísérletet tesz a háborúról szóló clausewitzi tanítás néhány elemének továbbfejlesztésére, a magyar hadügyi viszonyok bemutatására és a hadtudomány fejlesztésével kapcsolatos feladatok felvázolására is.

E kérdések kifejtése során a clausewitzi mű logikáját és dialektikus módszerét követi. Igaz, egyenetlenül, sőt esetenként leegyszerűsítve, töredékesen, vagy lényeges összetevő elemeket elhagyva tárgyalja a háború bonyolult jelenségeit és összefüggéseit. Ez nyilvánvalóan abból ered, hogy Raksányi katonai és filozófiai képzettsége nem érte el a clausewitzi színvonalat. De érdeme, hogy a clausewitzi mű számos lényeges kérdését a korabeli magyar hadtudomány helyzetével összhangban vizsgálja.

Raksányi mondanivalóját cikkében öt alcím — I. A háborúról; II. A katonákról; III. A parancsnokokról; IV. A hadtudományról; V. Az intézetről — köré csoportosítva fejti ki. Elfogadta Clausewitznek azt a meghatározását, hogy a háború a politika erőszakos eszközökkel való folytatása. Tanítómesteréhez hasonlóan a háborút csak a külpolitika folytatásának tekintette, és nem vette elemzése során figyelembe a belpolitikával, az osztályharccal való kapcsolatát.

I. *A háborúról*

Clausewitz „Mi a háború" című fejezete Raksányinál *„A háborúról"* című részben található. Clausewitz művében kifejti, hogy nem kíván a háborúnak a „szokásos, körülményes meghatározásába bocsátkozni, csupán annak alapelemével, a párviadallal foglalkozunk; a háború ugyanis nem egyéb kiterjedt párharcnál... Mindkét fél fizikai erőszakkal saját akarata teljesítésére igyekszik kényszeríteni a másikat... *A háború tehát erőszak alkalmazása, hogy ellenfelünket saját akaratunk teljesítésére kényszerítsük.*"[29]

Raksányi e meghatározást így tömörítette: „Háború a népek közötti erőszakos tusa. A népek egyénenkint tekintve különféle viszonyokban állhatnak egymáshoz. Ezen viszonyok néha összeütközőek lehetnek... Különféle népek akaratjainak összeütközésekor tehát csak engedés, vagy erőszak dönthet el."[30] Raksányi megsejti, hogy a háborút a társadalmi ellentétek robbantják ki, de ennek írásában csak nagyon homályosan ad hangot.

Ő is úgy látja, hogy a háború eszköze a fizikai erőszak, amelynek alkalmazásában nincs határ. A háború lényegében szerinte is kiterjesztett

29 *Clausewitz:* i. m. 37. o.;
30 Századunk, 1840. október 22. 85. szám. 673. o.

párviadal. Ez a megállapítás — ma már jól tudjuk — téves. A háború párviadalként való felfogásából hiányzik a harc társadalmi és osztályjellege, így csupán részigazságokat tartalmazhat.

Clausewitz a háború sajátos vonásának és a siker elengedhetetlen eszközének tekinti a végletekre törő erőszakot, melyet így magyaráz: „Ha a művelt népek háborúi az elmaradottabb népekénél kevésbé kegyetlenek és rombolók is, ennek oka elsősorban az államok belső társadalmi és államközi viszonyaiban rejlik."

Hozzáteszi azonban, hogy ez a mérséklet nem a háború természetéből fakad. „Merő képtelenség volna, ha a háború filozófiájának területén mérséklő elveket keresnénk... A vad népeknél az érzelmekből fakadó, a műveltebbeknél az értelem szülte szándék van túlsúlyban... a legműveltebb népek is lehetnek lángolóan szenvedélyes ellenfelek."[31] A fordítás helyességét vitatják és van egy olyan álláspont, hogy a lényeget ez a fordítás adja: „... soha nem lehet a háború filozófiájába a mérséklés elvét belevinni, anélkül, hogy abszurditást ne kövessünk el."[32]

Raksányi a háborúban jelentkező végletekre törő erőszak tételét a következőképpen fordítja magyarra: „Rabság pedig és uraság a háború végeredményei. Ha korunkban, legalább Európában, magunkat a tatárféle pusztításoktól mentve véljük is, mégsem kell a háború eredményének ezen fogalmától eltévednünk. Miért az emberek cselekvéseit kevésbé módosítja értelmi műveltségük, mint érzelmeik és indulataik nagysága. Az erkölcsi műveltség pedig kortársainknál még jóval alább van annál, melyre a tudományokban felemelkedett. Igen, cselekményeinkben az irigység, bosszú, a vágyak egész serege még főszerepvivők, s ezért inkább visszaborzadnunk, mint csodálkoznunk lehet a francia forradalom iszonyatosságain."[33]

Clausewitz így ír a háborús szenvedélyekről: „a háború az erőszak ténye, és alkalmazása nem ismer korlátokat; mindegyik fél parancsolóan törvényt szab a másik számára, s ezzel olyan kölcsönhatás áll elő, amely szükségszerűen a végletekhez vezet."[34] Raksányi fordítása szerint: „Háború tehát az erőszak és megeresztett szenvedélyek mezeje, melyeknek csak erőszak szegülhet szembe. Mind a mellett az elvégzett háború eredetéből és czéljából az következik ugyan, hogy a győzedelemmel csak a két fél közötti eredeti per határozhatott el; de, ki vet határt a győző akaratjának?"[35]

Raksányi Clausewitz alapján részletesen foglalkozik a háborúra való felkészülés jellemzőivel. Az ország háborúra való felkészülésének nagy jelentőséget tulajdonít. Megállapítja, hogy „a kereskedés, víz-szabályozás, csatornák, állóhíd és színház" fejlődéséhez kedvező a kor, és a köz-

31 *Clausewitz:* i. m. 38—39. o.
32 HK. 1966. 1. szám 106. o.
33 Századunk. 1840. október 22., 85. szám 673. o.
34 *Clausewitz:* i. m. 40. o.
35 Századunk. 1840. október 22., 85. szám 673—674. o.

vélemény országos ügynek tekinti a gazdasági és kulturális fejlődést, de sajnos nem foglalkozik súlyának megfelelően hadügy kérdéseivel. Ezért követeli a reformkori magyar politikusoktól, hogy „állapodjunk meg egy kissé hadi hátramaradásunk mellett is; kiáltsunk fel, hogy országos dolog, és cselekedjünk. Tízszerezett akarattal, erővel, gyorsasággal cselekedjünk 1840-ben, midőn (mint mondják) a világ minden zuga történetdús háborút lehel."[36]

II. *A katonákról*

Érdekes a háborús összecsapás alakulásáról vallott felfogásuk összehasonlítása is. Clausewitz szerint a háború nem egyetlen pillanatnyi összecsapás: „Az ellenfelek kölcsönösen mérséklik a végletekre törő szándékukat, és nem vetik be azonnal minden erejüket. De az erők természetéből és alkalmazásuk jellegéből is következik, hogy nem léphetnek egyszerre működésbe. Ezek az erők: a tulajdonképpeni haderő, az ország — terepviszonyaival és lakosságával —, valamint a szövetségesek".[37]

Raksányi „*A katonákról*" című részben vizsgálta egy adott ország hadviselési képességének összetevőit. A hadviselési képességet, a katonai erőt „hadi hatalomnak" nevezi és így ír: „Mivel a háború a végsőig, azaz a megsemmisítésig mehető erőszakos tusa, számot tart mind a két hadakozó fél utolsó csepp erejére. Midőn tehát valamelly ország hadi hatalmáról beszélünk, akkor az alatt mindent kell értenünk, valamit csak benne erőnek nevezhetni. Itten tehát az országok jövedelmét, gazdaságát, iparát, politicai egybeköttetéseit, a bennök lakó nemzetek, hitek, és hivatalok egyetértését, stb. is tekintetbe kellene vennem; de itt csak a háború viselésére múlhatatlanul megkívántató, mintegy tisztán hadi eszközökről lehet szó, millyeknek következő hármat tartok: a) A földszín, mellyen a háború viseltetik. b) A hadviselésre közvetlen megkívántató szerek: fegyver, butyor, ló, táplálék, öltözet, stb. c) A hadakozó erő maga, t. i. az emberek."[38] Ha Raksányi nézetét összevetjük Clausewitzével, kiderül, hogy bizonyos elemek túlmutatnak a clausewitzi definíción és számos vonatkozásban megközelítik a hadviselési képesség mai tudományos felfogását.

Raksányi a továbbiakban elemzi a hadviselésben a tisztán hadi eszközöknek tartott három összetevő szerepét: „a haditér színe tetemes befolyással van az operatiokra, mert ezeknek szüntelenül hozzá kell szabatni," a hadszíntért elő kell készíteni és meg kell ismerni, de a hadviselésben a „haditér színe" csak befolyásoló tényező és „annyi mégis

36 Uo. 674. o.
37 *Clausewitz*: i. m. 44. o.
38 Századunk. 1844. október 22., 85. szám. 674. o.

bizonyos felőle, hogy nem fő dolog"; „a hadviselésre való szerek szinte nagy fontosságúak". Részletesen foglalkozik a „hadakozó erő"-vel, mert az a nézete, hogy a háború kimenetelében döntő szerepe van az embereknek, akik a „cselekvő erőt" testesítik meg.

Raksányi azt tartja, hogy a háború voltaképpeni fegyvere az erkölcsi erő. Sokoldalúan mutatja be az erkölcsi tényezők jelentőségét és a háború legfontosabb erkölcsi tényezőinek a hadvezér tehetségét, a hadsereg harci erényét és a nép lelkületét, szellemét tekintette.

A hadi erényen az olyan tulajdonságok összességét értette — amelyeknek — mint a bátorság, állhatatosság, kitartás, fegyelem, a fegyverek kezelése stb. — a katonai szolgálat során ki kell fejlődniük.

A hadi erényt azonban csak az állandó hadsereg sajátjának tekintette: „Bárhogy iparkodunk a polgárt a bajnokkal együtt ugyanazon egy személyben kiművelve gondolni s a háborúkat nemzetesíteni; mégsem fog sikerülni a hivatal különösségét eltörülnünk. Viselői magokat a hivatalban mindig bizonyos különös kötelékek által összefűzve tartandják. Ezen összetartásra nem szabad becsmérelve tekintenünk; mert szellemében a hadi erények könnyebben kristályódnak."[39]

Szerinte az állandó hadsereg hadi erényei a háború folyamán a súlyos helyzetekben jelentkeznek: „Sereg, melly a legöldöklőbb tüzelés alatt szokott rendjét megtartja; melly az alapos félelemnek is helyt csak araszról araszra enged; melly a tönkrejövetel pillanatában is büszkén győzelmeire, szófogadási erejét, főnökei iránti bizodalmát és tiszteletét el nem veszti; mellynek testi ereje, mint athleta izmai, nélkülözés és megerőltetésbeni gyakorlat által szilárdítatott; melly ezen megerőltetést diadalhoz vezető eszköznek, nem pedig zászlóin tapadó átoknak tekinti; s melynek egész erkölcsi szabálya abból áll, hogy becsületét el ne veszsze, — illy sereg által vagyon hatva a hadi erényektől."[40]

Raksányi helyesen értékeli az erkölcsi tényezők szerepét és fontosságát, de a valódi forrásukat nem volt képes feltárni. Az erkölcsi erőket a társadalmi rendtől és a háború jellegétől elvonatkoztatva vizsgálja, így a probléma végső fokon megválaszolatlan maradt. A magyar hadtudományban azonban 1840-ben ez a részeredmény is jelentős haladásnak számított.

III. *A parancsnokokról*

A Raksányi-cikk harmadik része a clausewitzi mű parancsnoki géniuszról szóló részének gondos fordítása alapján készült. Clausewitz szerint a harci géniusz olyan képesség, amely sajátos magas fokú ér-

39 Uo. 675. o.
40 Uo.

telmi, érzelmi és erkölcsi adottságokból fakad, s rendkívüli teljesítményekben, a vezetés virtuózitásában nyilvánul meg.

A fejezet utolsó előtti bekezdésében a korabeli hadtörténeti kutatást bírálja, mert az nem tárja fel a katonai vezetők, a parancsnokok és a hadvezérek fokozott értelmi és érzelmi tevékenységét a fegyveres küzdelem során. Raksányi értekezésének a parancsnokokról szóló részét ezzel a clausewitzi megállapítással indítja.

Érdemes egybevetni a Raksányi-féle és a legutóbbi fordítás szövegét.

Az 1840-es fordítás: „Mi a hadi eseményekből napfényre jő, az közönségesen igen együgyű, egymáshoz igen hasonló. Az akadályokat tehát, mellyek azokban legyőzendők, senki sem láthatja át, ki csak a történetírásra figyelmez. Csak a vezérek, és meghittjeik emlékirataiban vagy különös történeti búvárkodásban jő egy része azon fonalaknak napvilágra, mellyek az egész szövetet teszik. Legfőbb meggondolást és észvitát, mellyek minden tetemes kivitelt megelőznek, szántszándékkal szokás elleplezni, mivel politicai érdekekkel érintkezvék; vagy történetesen feledékenysébe merülnek, csupán állóványoknak tekintvén, mellyek az építés bevégzése után elszedendő."[41]

Az 1961-es fordítás: „Mindaz, ami a hadieseményekről lefolyásáról ismertté válik, rendszerint igen egyszerű és egymáshoz nagyon hasonló. Az események puszta elbeszéléséből nem tűnnek ki a közben leküzdött nehézségek. Csak néha egy-egy hadvezérnek vagy bizalmasának emlékiratából, esetleg egyes eseményekre irányuló külön történelmi kutatásokból kerül napvilágra a lezajlott történések szövevényének néhány szála. A jelentős tetteket megelőző legtöbb megfontolást és szellemi tusakodást szándékosan titokban tartják, mivel politikai érdeket érint, vagy pedig véletlenül feledésbe megy, mert csak állványzatnak tekintik, amelyet az épület elkészülte után le kell bontani."[42]

Raksányi fordítása a maival egybevetve is teljesen hitelesen adja vissza a clausewitzi gondolat lényegét. A továbbiakban olyan szövegrészeket illeszt a fent közölt idézethez, mely a vezető géniusza és a hadsereg hadi erénye egymáshoz való viszonyát vizsgálja, kiemelve azokat a részeket, amelyek a géniusznak vezetésbeli virtuozitás révén alkotó erőt biztosítanak: „A hadi erényesség, mint mindenik, bizonyos sajátos ész- és kedélytehetséget kíván, melly ha nagy mértékben ragyog s rendkívül cselekményekben mutatkozik, lángész nevet kap. A hadi lángész annyiban különbözik polgári társaiétól, hogy ő nem állhat csupán egy bizonyos lelki erőből, p. o. bátorságból, míg az alatt a többi erők hiányoznak vagy a háborúra nézve hasztalan irányúak: hanem hogy ő az erőknek összehangzó, s hadi munkálkodásra hajlamozó egyeteme, mellyben egy vagy más kitűnhet ugyan, de nem ellenkezhetik."

41 Uo.
42 *Clausewitz:* i. m. 94—95. o.

A továbbiakban elemzi a „hadi szellem" és a „hadi lángész" viszonyát és jelentkezését a különböző népeknél és nemzeteknél; a parancsnokok vezetési művészetének szerepét a háborúban.

A háborút a bizonytalanság és a véletlen területének tartja: „azon dolgok három negyede, mellyekre háborúban a cselekvés építettik, nagyobb kisebb ködben rejtezik". Minden háborús számvetésbe beleszól a különböző lehetőségek és valószínűségek helyes megragadása, a szerencse és a balsiker játéka. S a háború ezen eleme játékában csak a nagy szellemi és lelkierő, a hadvezér géniusza ismeri ki magát.

Az eligazodásban jelentős helyet biztosít a „hadi elmeélnek" (coup d'oel — vezéri szemmérték) és az „eltökéltségnek", a határozottságnak: „Ennélfogva a földszín-ismeret, hadi elmeél és eltökéltség, mellyek a hadi lángészt képező tehetségek legöregebb testvérei, majd csupán az észből erednek. Ezen észt tehát mindenek előtt felébreszteni, ápolni és czélszerűleg pallérozni kell annak, ki valami parancsnoki hivatalra akar érdemes lenni a háborúban. Mert a többi fitestvérek: bátorság, energia, szilárdság, állandóság, kedély- és jellemerő, bárminő hatalmas alakrészei a lángésznek, olly bizonyos az, hogy ha nagy siker hozandó létre, neki az okosság alá kell magokat rendelniök."[43]

Tagadhatatlan, hogy a háborúban sok az ismeretlen, a véletlen, és nagy jelentősége van a hadvezéri tehetségnek, de csupán ezt döntőnek tekinteni nem lehet. A hadvezér tevékenysége, akárcsak más társadalmi és katonai jelenségek, meghatározott törvényszerűségeknek vannak alárendelve. Raksányi ezt nem ismerte fel, de érdeme, hogy a clausewitzi tételeket az önálló magyar hadsereg és tisztképzés megteremtéséért folyó küzdelem szolgálatába állította, megrajzolva a katonai vezető szükséges tulajdonságait, személyiségének legalapvetőbb jegyeit és kifejlesztésének módjait.

IV. *A hadtudományról*

Az értekezés legértékesebb része a kor hadtudományának fogalmáról szóló elemzés. Címe: „*A hadtudományról*".[44]

Raksányi önállóan határozza meg a hadtudomány tárgyát, területét és funkcióit. A hadtudományt és a hadtudományi irodalmat, a „hadi literatúrát" azért tartja fontosnak, mert ez vértezi fel a tiszteket „mély gondolkodással", s „a katonai tudat igen messze van a közönségesen olly szembeszúró, beszédes tudákosságtól". Nagyra értékeli a XIX. század első felének hadtudományi kutatóit, elsősorban Jominit és Clausewitzet, akik mélyrehatóan vizsgálták a francia forradalmi és napóleoni háborúk tanulságait. Cikkéből kiderül, hogy noha támaszkodott mű-

43 Századunk, 1844. október 22., 85. szám 677. o.
44 Uo. 1844. október 26., 56. szám 679. o.

veikre, nem fogadja el a hadtudományról vallott felfogásukat:[45] „A hadtudomány gyakorlati tapasztalatok összege, mellyekből a hadtörténetek minden fordulatjára némi sinórmérték, theoria, képezé magát."

A továbbiakban rámutat a háború bonyolultságára, a hadműveletek során előforduló váratlan eseményekre, amikor a hadvezérnek, a katonai vezetőnek „általános, szoros tudományokból eredt theoriára van szüksége". A hadtudományban „lehet ugyan minden egyes esetben a történendőnek némi valószínűségét kitapogatni; de ez a fenemlített hadi elmeél dolga, mellyet szinte egyetlen theoriául lehetne kitűzni. Mert noha több próba tétetett már a hadtudomány szoros, rendszeres előadására, mi végett különös mesterség, művészettan nevét nyeré: de ezen abstractismus és systematisálás mindig magától összedűlt. Legtöbb, mi a háborúról írható, az úgy nevezett hadtudomány tenni képes, csak abból áll, hogy a leendő bajnokot a hadi körülményekkel előre kissé megismerteti, hogy aztán elmeéle szabadon kifejlődhessék. Ha a hadtudományt tágasabb értelemben vesszük, akkor mindannak ismerete tartozik hozzá, mi a háborúban akár cselekvőleg akár szenvedőleg előfordul."[46]

Raksányi meghatározását a hadtudományról eredetinek kell tekintenünk a clausewitzi tanítás érezhető hatása ellenére is. A hadtudományról vallott nézetének önállóságát erősíti a segédtudományok és a harc kimenetelét befolyásoló tényezők jelentőségének a felismerése.

„A földszínnel csak kettőt lehet tenni a háborúban — írja —, azt, miként van, haszonra fordítani, vagy pedig rajta némi változásokat végbe vinni. Ez okból az e felőli tudományok is kétfelé oszolnak: az ismeretiségiekre (Terrainlehre, Geographie) és azokra, mellyek építeni tanítanak (Fortification, Pionnier—Pontonierdienst, Batteriebau, Sapeur-, Mineurkunst)."

A haditechnikáról találóan jegyzi meg, hogy „A most használatban lévő anyagi erő, a tűzpor és lövegek készítése, vagy az azokkal, kivált a nehéz lövegekkel élés is, mélyebb mathematicai és természettani jártasságot kíván."[47]

Raksányi a hadtudománynak azokat a területeit is részletesen megvizsgálja, melyek szorosan kapcsolódnak a hadsereg tevékenységéhez, a „cselekvő erő"-höz, az emberekhez. A hadtudomány különböző ágainak létjogosultságát és szükségességét a következőkkel indokolja: „Mi-

45 Jomini elődeinél mélyebb meghatározását adja a hadtudománynak, de azt a hadművészettel azonosította és a két szót egyenértékű fogalomként használta; a hadművészetet hat ágra osztotta fel: a háború politikájára, a hadászatra, az ütközetek és a harcok felsőbb harcászatára, logisztikára, a műszaki művészetre és az elemi harcászatra. Clausewitz „A háború elmélete"-ben azt a következtetést vonja le, hogy a hadügynek nem lehet pozitív tudománya, a katonai elméletnek csak a kérdések vizsgálatára kell szorítkoznia, de nem válhat tanná. Az a véleménye, hogy „a hadművészet elnevezés helyénvalóbb, mint a hadtudomány", mert a művészetben az alkotás és a teremtés az uralkodó, a tudományban viszont a kutatás és ismeret. A hadügyben nem a tudomány, hanem a művészet az uralkodó; a hadművészet Clausewitz szerint, hadászatból és harcászatból áll.

46 Századunk, 1844. október 26.. 86. szám 685. o.

47 Uo. 686. o.

dőn nagy embermennyiség azon czélból áll egy tömegbe, hogy hasonló tömeget lefegyverezzen, semmivé tegyen, következőre van okvetlen szüksége:

1. Mindenek felett áll a vezér, kinek értelme és akaratja alá magát az egész aláveti... Tudományok, mellyek e vezér cselekvésmódjának tanácsot adnak, a strategia és tactica, amaz a küzdhely meghatározására, ez pedig magára a küzdésre tanítván őt. Strategia tehát és tactica a tulajdonképi hadi tudományok, magokban a munkálkodási tant foglalók, nagy és kis téren, az ellenséggel érintkezvén...

2. Mivel pedig a vezér átlátása az igazgatás roppant mezején nem elegendő, különös segédekre, szállásmesterekre (Quartiermeister) van szüksége, kik a had hollétét, a megyéket, szállásokat, táborokat, tanyákat részletességgel kijelöljék, s a cselekedendőket közelebbről elrendeljék. Ezen igen fontos személyeké kiváltképen a legelül említett színismeret, hadi geogprahit, s a tábornoktan (Generalstabswissenschaft).

3. A sereg ápolásától, fizetésétől és ruházatjától függ többnyire annak erkölcsi ereje és haszonvehetősége. A seregkormányzás ezen administratív s képzettnél nehezebb része is különös, nem viaskodó hatóságokra bízatik, mellyek cselekvésmódjokat különös, vagy kötetekre felrúgó szabályaikból merítik. (Kriegscommissariat, Verpflegs, Oeconomiewesen.)

4. Hogy végre az egész emberösszeg magától fel ne bomoljon, egyes részei erkölcsi összekapcsolására, törvényre van szükség és fenyítékre, melly az egyesnek korlátlan munkálkodásrai hajlandóságát megzabolázza, a kitéréseket, elmulasztásokat megbüntesse, a hadseregnek politicai összekötetését az ország többi polgáraival fentartsa, szóval mindent, mi társasági viszonynak nevezhető s a fővezér hatalma alá esik, elhatározzon. Sinórmértékül a hadi törvények szolgálnak."

Raksányi a hadtudomány fenti ágainak felsorolása és jellemzése után rámutat arra, hogy a hadtörténetírás is a hadtudomány egyik ága és „legfőbb forrása... a hadias tudásnak szinte második fele."[48]

V. *Az intézetről*

Raksányi nemcsak meghatározza a hadtudomány fogalmát, ágait, szerepét és jelentőségét, hanem vizsgálat tárgyává teszi ezek magyarországi helyzetét: „Szinte beleszédül fejem — írta —, ha a hadtudomány mezejének átnyargalása után a mi ebbeli állapotunkra tekintek. Nálunk a legkiválóbb hadi tárgyak még névről is csak igen ritkán ismervék, s a legelemibb dolgokról, az ágyúkról és röppentyűkről (Raketen), a legvisszásabb fogalmak czikáznak az országon szerte szét. Ez

48 Uo. 687. o.

annál csodálatosabb, mivelhogy népünkből még nincs egészen gyökerestül kiirtva azon bajvívási szellem, melly hajdan olly szépen gyümölcsözött."

Szomorú képet fest a hadtudomány 1840 elejei helyzetéről és a helytelen hadtudományi fogalmak elterjedéséről Magyarországon. Felismerte, hogy ez az aggasztó jelenség mindenképpen az önálló hadsereg hiányának köszönhető.

Raksányi bírálja azt a nézetet, amely lebecsüli a hadtudományt, és jelentőségét méltatva ezeket írta: „De annál sajnálatosabb azon tünemény, hogy mi nálunk is... a hadfiak és hadi tudományok becsét megcsökkenteni iparkodnak... Nekünk korunkhoz kell magunkat alkalmaznunk... *A hadtudománynak tehát elegendő pozitív, a korra nem tekintő értéke is van.*" (Kiemelés tőlem — Á. T.)

Raksányi úgy véli, hogy a hadtudománynak fontos szerepe van az emberi ismeretek rendszerében, és ezért „a legszorosabb philosophnak sem válnék talán szégyenére, azt, bármi egyéb emberi ismeretkint ajánlani."

Cikkének befejező részében több figyelemre méltó gondolatot vet fel a magyar hadtudomány elmaradottságának okairól és a legsürgősebb tennivalókról. Szerinte a hadtudomány fejletlensége mindenekelőtt abból fakad, hogy nem folyik magyar tisztképzés. A tisztiiskolák a hadtudományi ismeretek átadásának legfőbb eszközei, de „Honunkban annak terjesztésére egyetlen egy intézet, a Ludovicaeum létezik, s az is már olly sok évek óta még alig bölcsőjében."

Kifejti, hogy a hadtudomány művelésében nagy szerepe lenne a Magyar Tudományos Akadémiának. El is hangzik a hadtudomány fejlesztésével és kutatásával kapcsolatban „az akadémia részéről is néha egy pár biztató szó", de ennél több nemigen.

Ennek az az oka, hogy az akadémián belül a hadtudomány nem képez egy külön osztályt, „holott fontossága, becse és kiterjedése még egy illy académiát érdemelne".

Nem tartja elegendőnek a hadtudományi kutatómunkával foglalkozó akadémiai tagok számát, és megállapítja: „Az egynéhány académiai tag roppant vállalat kivitelére, sőt még tökéletes műszótár szerzésére is, alig lehet elegendő." Ennél a megállapításnál utal arra, hogy az 1834-ben kiadott Mathematikai műszótár katonai szakkifejezései közül nem egynek németről magyarra fordítása nem sikerült.

Raksányi szerint egy tökéletes hadi műszótár elkészítésére minden arra alkalmas szakembert be kell vonni, és a katonai nyelvújító tevékenységre „az egész hadseregben több erre alkalmatos... férfiú" található, s a hadtudománnyal és a magyar katonai nyelvvel foglalkozók munkájának összefogására az Akadémia hivatott.

Raksányi Imre cikkét a magyar reformtörekvések körébe tartozó és a magyar hadügyet előre mozdító fontos tanulsággal fejezi be; „... *elég legyen itt azt óhajtanom, vajha a hadi könyvek bár mi módon gyors és olcsó magyar kijövetele nemzetemben a hadi ismereteket is minél elébb annyira otthonosítaná, minő otthonosak benne a hadi erények magjai.*"[49] (Kiemelés tőlem — Á. T.)

Raksányi Imre tanulmánya — annak ellenére, hogy bőven merített Clausewitz művéből, sőt írásának bizonyos részei komplikációként hatnak — kitűnik friss hangvételével, az adatok és kérdések újszerű csoportosításával, a háború, a hadsereg és a hadtudomány összefüggéseinek feltárásával.

Emellett elemzése a korabeli magyar hadtudomány helyzetéről, problémáiról és feladatairól eredeti és előremutató. Külön figyelmet érdemel az a felelősségérzet, amellyel a magyar katonai nyelvújítást szorgalmazza.[50]

Értekezésében számos helyes magyar szó, vagy szóalkotási törekvés található, mint például hadtudomány, háború, hadi hatalom, hadakozó fél, hadi eszközök, hadviselés, hadakozó erő, haditér, hadi erény, hadi esemény, hadi lángész, hadi szellem, hadi munkálkodás, hadvezér, hadi elmeél, hadi történetírás, katona, katonai tudat, katonai felvétel, katonai tehetség, fegyver, löveg, parancsnok, főparancsnok, tábornagy, legöldöklőbb tüzelés stb.; de előfordulnak ma már teljesen elavult szóalkotások is (például a menőr, a járőr helyett).

Értekezésének utolsó mondatában pedig, felismerve a hadtudományi irodalom szerepét és jelentőségét a reformokért folyó harcban, síkra száll a magyar katonai könyvkiadás megteremtéséért és fejlesztéséért.

Első cikkének mondanivalóját, de elsősorban a zárómondataiban kifejtett gondolatát folytatja a „Tudománytár" 1841-es számaiban három részben megjelent „*Hadi literatura*" című terjedelmes összeállításában.[51] Raksányi a „Militair Conversations-Lexicon után", abból merítve ismeretei javarészét, összeállította a korabeli hadtudományi irodalom bibliográfiáját.

Ez az értekezés ugyan névtelenül jelent meg, de stílusa és szóhasználata, mondanivalója és szerkezete Raksányi első cikkével azonos jegyeket, ismérveket tartalmaz, így szerzősége erősen valószínű, amire egy későbbi írásában maga is utal.[52]

Raksányi „*Hadi literatura*" című összeáállítása jelentős vállalkozás volt, mert áttekintést adott a hadtudományi irodalom egészéről.

49 Uo. 687—688. o.

50 Raksányi Imre 1840-től folytatott katonai nyelvújító tevékenységét az eddigi feldolgozások nem tárták fel. Megállapításunkat bizonyítja *Terestyéni Ferenc:* Az állami élet nyelve. III. A katonai nyelv fejlődése. Nyelvünk a reformkorban. (Szerkesztette Pais Dezső), Budapest, Akadémiai Kiadó 1955. 129—164. o.

51 Lásd Tudománytár, 1841. 10. köt. 28—45., 103—118., 157—162. o.

52 Lásd. 1848. március 25-i röpiratát: Honvédelmi Szövétnek. Kiadja több katona közreműködésével *Raksányi Imre,* volt cs. kir. bombavető. Pozsony, 1848. 18. o.

Elmefuttatás a hadi erőről

1842-ben jelent meg Raksányi Imre hadtudományi nézeteinek fejlődésében fontos állomást jelentő értekezése, az *„Elmefuttatás a hadi erőről"*.[53] Írása a polgári forradalmak nemzetőrséggel kapcsolatos tanulságait figyelembe véve határozott politikai megfontolásból készült és azt az utat kereste, amelyen haladva a függőség körülményei között meg lehetne teremteni az önálló nemzeti hadsereg és a magyar katonai erő kifejlődésének feltételeit.

Fejtegetésében azt tűzte ki célul, hogy elméletileg tisztázza, mit kell érteni a „hadi erő"-n, az „ország hadi hatalmán", vagyis az állam katonai erején. Az állam katonai ereje, a „hadi erő", az állam más államok elleni hadviselési képességének az a foka, amelyet az adott gazdasági és politikai rendszerben a társadalom anyagi és szellemi erőinek maximális megfeszítésével elérni képes.

Nézete szerint a társadalmi fejlődés és a hadi erő fejlődése is több síkon folyik, az erkölcsi, a testi és az értelmi szférák összefüggnek egymással, és valamennyiüket az értelmi fejlődés határozza meg.

A Századunk 1842. februári két számában megjelent munka megírására a közvetlen ösztönzést egy jelentős hír megjelenése adta neki.

„Ezen értekezésre azon hír nyújtott alkalmat — írta —, hogy Győr megyében legújabban a nemzeti őrsereg felállítása indítványoztatott, s az indítvány taglalása jövő közgyűlésre halasztatott; a dolog érdekében fekszik tehát, hogy a nyilvánosságon még ezen gyűlés előtt megjelenjen."[54]

Az értekezés kezdő soraiban a természeti erők szimbolikus felhasználásával érzékelteti: „Lassú, de magasztos mozgalomban halad nemzeti kifejlődésünk óriásfolyama . . ."[55]

A „nemzeti szellem", a magyar függetlenségi és reformtörekvések jelzése mellett Raksányi részletesen kifejti, milyen tudati indítékok vezették a hadi erő elmélyült és sokoldalú elemzésére. A hadi erő vizsgálatát az emberi tevékenység testi, erkölcsi és értelmi erejének felvázolásával kezdi, s leszögezi, hogy az emberi cselekvés, amely testi, erkölcsi és értelmi erő, mozgatórugóit az eszmei, értelmi hajtóerőkben látja.[56] Ezt a nézetét kiterjeszti a társadalomra is, de kifejti, hogy nemcsak a természetben, hanem a társadalomban is küzdelem folyik; „az egész mindenség ezer meg ezer actiója és reactiója örök harczban van egymással. Az ember ebben kivételt nem tehet, nincs, ki valamivel ne tusakodnék."[57]

53 Lásd. Századunk, 1842, február 21., 15. szám. 117—120. o. és február 21., 16. szám 127—132. o.
54 Századunk, 1842. február 21., 15. szám 117. o.
55 Uo.
56 Uo. 117—118. o.
57 Uo. 119. o.

Érdemes idéznünk a gazdasági-technikai potenciál Raksányi által megfogalmazott definícióját: „Országnak anyagi vagyis testi ereje véleményem szerint:

1) Egészséges, dologra termett nép, a testi jólét középfokán . . . ,

2) Erős és sok munkatevő állat, szép marha, gyors és tartós lovak.

3) Folyóvizek, mert ezek is dolgoznak, kivált ha már szabályozvák és hajózhatók, nagyerejű gépeket hajtanak, roppant terhet szállítanak.

4) Alkalom, a szél erejét is szolgálatba fogni, azaz tengerpart.

5) Erőművek, mellyekhez különös természeterők vétetnek, p. o. gőz, lőpor, s. a. t.

6) Olly tárgyak, mellyek a rontó erők megzabolázására szolgálnak, u. m. áradás elleni gátak, menykőhárítók, várak, erős bérces határok s. a. t.

7) Olly tárgyak, mellyek magoktól még ugyan erőt ki nem fejtenek, de a legtöbb fentebbi erők forrásai, lakhelyei, u. m. termékeny föld, erdők, ásványok, kivált pénz s. a. t."[58]

Az erkölcsi tényező Raksányi meghatározása szerint a következő: „Itt is leghatalmasb azon indítóok, hogy a hon maga szereti magát, vagyis az egész mindattól, ki szeretni tud, azaz minden embertől, szerettetik. Az ország erkölcsi erejének egész lényét tehát a „honszeretet" szóba lehet foglalni. Ez azon arany edény, mellyben a legfelségesb erények foglalvák, mellyből, mint megszorított gőz, csodálatosan működik a nemzeti ipar, de mind azon bomba is, mellyben az ellenségre nézve olly szörnyű erő rejtőzik."[59] Álláspontja szerint az erkölcsi erő állapotától nagyban függ az ország ereje, azt növeli vagy csökkenti.

Nagy jelentőséget tulajdonít az értelmi erő szerepének a hadi erő kialakításában. Meghatározása szerint, az értelmi erő fontossága a következőkben foglalható össze: „Az országos értelmi súly, azaz, nagyszámú valóban tudós polgár megléte, különösen azáltal, hogy az országlást és törvényezést a lehetőségig a mindenkiben érzett vagy legalább sejdített igazság elveivel összekapcsolja, mindenkiben jobban felébreszti a kormány, törvényhatóságok és egyéb közintézetek iránti jóváhagyást, szül buzgalmat és honszeretetet."[60]

Kimutatja azt is, hogy a különböző tényezők között szoros kapcsolat van és az egyik hat a másikra. „Testi, erkölcsi, értelmi erő a honi összes erő factorai, úgyhogy csak egyikének megnagyobbodásával is már az egész productum nagyobbodik."[61]

Raksányi ezeket a tényezőket abból a célból mutatta be, hogy az olvasó jobban megértse az adott ország hadi erejével kapcsolatos nézetét. A hadi erő Raksányi által definiált fogalma az ország katonai ere-

58 Uo. 119—120. o.
59 Uo. 127. o.
60 Uo. 128. o.
61 Uo.

jére utal. Szerinte „az országos erő általányos fogalmából a hadi erő különös fogalmába" a következő erőösszetevők szivárognak át.

Az anyagi, azaz „testi erőkből":

„1) A lakosság azon része, melly a hadi foglalatosságra alkalmatos, t. i. az erős és egészséges férfiak, ha szükség kívánja, mindegyik.

2) Az országban levő lovak, ha kell mind.

3) Gépek, u. m. fegyverek és ágyúk, lőszereikkel, társzekerek, hajók.

4) A háború helyévé vált tartomány földszíne, utai, folyói, hegyei, várai, takarmánya, termékei.

5) Főképen pénz.

Az erkölcsi erőkből: honszeretet pánczéljával körüledzett bátorság és állandóság. Elég.

Az értelmiekből: a hadi tudományok. Annak tudása, hol és hogy kell a gépeket, fegyvereket, lőszereket előállítani, készíteni; hogy a föld területét a teendők könnyebb tervezésére rajzba felvenni, hogy építeni vagy összerontani rajta erősítvényeket; minő rendet vezetni a számtalan emésztő ember és állat élelmezésében és ruházásában ... Annak tudása, minő törvényeket kell felállítani és szigorúan kezelni ..., hogy fentartani a nagy tömeg harczszomját ... Annak tudása, minő alakot kelljen a tömérdek eleven gépnek adni, hogy az élén álló akaratja szerint halasztás nélkül mozoghasson, hogy a gép súrlódása minimum legyen, s akármikor lehessen az erők maximumát kifejteni; mint kelljen használni az időt és tért ...; szóval, mind a felett rendelkezni, mit tegyen ember, mit ló, mit gép ereje, csata előtt, közben és utána."[62]

Raksányi vizsgálat alá vette a hadi erővel kapcsolatos korabeli nézeteket, és ezekre válaszolva azt követelte, hogy arról vitatkozzanak, „mikép kelljen a nemzet egész életerejét ... a honvédelemre elkészíteni, minő módosítást, irányt adni neki, hogy midőn az egésznek függetlensége, boldogsága forog veszedelemben, az egész erő is működjék annak elhárítására".[63]

Értékelése szerint „katonai értelmi súlyunk = 0"-val, és ezen kellene változtatni, mert a korabeli viszonyok között ez jelentené az első lépést az önálló hadügy megteremtése felé. Ez a koncepciója lényegében a liberális nemesség elképzeléseit foglalta magában.

A hadi erővel kapcsolatos elmefuttatásának zárómondataiban is ezeket fejtette ki, amikor megállapította: „A testi erő és bátorság, mint a hadi erő két alsó alkotó része, kisebb nagyobb mértékben minden polgárunkban lakik; nem emberhez, polgárhoz illő e tehát, hogy a felső, az értelmi részből is legyen benne annyi, mennyi beléje fér? Miből egyenesen az következik, hogy a hadtudományt népszerűleg kell előbb

62 Uo. 129—130. o.
63 Uo. 132. o.

terjesztenünk. Honvédelmi systémát felállítani, s a felett okoskodni, álló vagy nemzeti őrsereg alkotása alkalmasabb e nemzetünkre — mert egyikre ez; másikra amaz szabható jobb sikerrel... Majd, ha nemzet általányos értelmébe a hadi értelem is befészkelt — mi jó intézkedésünk mellett valóban igen rövid idő alatt történhető — a nemzet maga fog nyilatkozni, minő systema kell neki. E tárgyban a kormány vagy a képviselők épen ezért, hogy, ha már tenni kell, a lehető legjobbat tegyék, a nemzet nyilatkozandott átalányos akaratja nélkül, vagy épen ellen, bizonyára soha tenni nem fognak.

Igénytelen véleményem tehát oda járul: jobb volna előbb a dolog velejére gondunkat fordítanunk, mint formájára; a külföldi érthetlen, drága, ritka hadi könyveket, hol úgyszólván már minden ki van merítve, honosítás által értelmesekké, olcsókká s szinte minden kézen forroghatókká tennünk előbb, mielőtt honvédelmi rendszert hoznánk létre. Nincs még nyakunkon az ellenség, s olly hamar nem is lesz; egy pár évvel lassabb haladás e tekintetben inkább használ mint árt."[64]

Raksányi Imre *„Elmefuttatás a hadi erőről"* című értekezése abból a szempontból nagy jelentőségű, hogy a magyar hadtudományi irodalomban sajátos megközelítésben tárgyalja a hadi erő leglényegesebb elemeit.

Az értekezés ezenkívül képet ad a szerző ideológiai és politikai gondolkodásának igen fontos elemeiről és arról a következetes törekvéséről, hogy a magyar nyelvű hadtudományi irodalom jelentőségének megfelelő helyet kapjon a reformkori Magyarország politikai, tudományos és nyelvújító mozgalmaiban.

Raksányi értekezésének zárógondolata annak felismerése, hogy nyelvünk betöltheti a polgári fejlődésben reá váró szerepet, mert a feledésbe merült szókincs és kifejezés-készlet felújításával, új szavak alkotásával alkalmassá vált polgári gondolatok, eszmék, érzelmek és műveltség hordozására. A megújhodott magyar nyelv mind szélesebb tömegek kincsévé vált a kor íróinak tolla nyomán. De Raksányi rámutatott arra a sajnálatos tényre is, hogy a katonai műszavak magyarosítása, felújítása és új szavak alkotása terén nagy az elmaradás.

Hadi műszótárról

Raksányi előtt nem volt titok, hogy a Magyar Tudományos Akadémia katona tagjai a magyar katonai nyelv felújításán fáradoznak.[65]

Az első céltudatos kísérlet a magyar katonai nyelv új szavakkal való bővítésére a Magyar Tudós Társaság által 1834-ben kiadott Mathema-

64 Uo. 132. o.
65 Lásd részletesen *Terestyéni Ferenc:* A katonai nyelv fejlődése. Nyelvünk a reformkorban. (Szerk. Pais Dezső) Budapest, 1955. 129—164. o.

tikai műszótárban és az ahhoz csatolt Hadi műszavak című toldalékban történik meg. A műszavak alkotói Kiss Károly, Szontágh Gusztáv és Baricza György voltak. Az Akadémia katona tagjai továbbra is folytatták a katonai műszavak alkotására irányuló tevékenységüket, különösen 1839-től, amikor felmerült egy hadi műszótár kiadásának terve.

Ennek a törekvésnek volt az eredménye, hogy 1843-ban megjelent a magyar katonai nyelv fejlődése szempontjából az előbbinél jóval jelentékenyebb Hadi műszótár, melyet „Kiss Károly kapitány, magyar akadémiai rendes tag" bocsátott közre.[66]

Kiss Károly összegyűjtötte a jórészt nyelvújítási szavakat és kifejezéseket, de nagy számban alkotott maga is, főképp német mintára, jól vagy kevésbé jól sikerült magyar hadi műszavakat. A szótár úttörő jellege és pozitívumai ellenére sok magyartalan kifejezést és erőltetett szóalkotási kísérletet tartalmaz.

Raksányi Imre ebben az időben munkássága révén már kapcsolatban állt a Magyar Tudós Társaság katona tagjaival, s személy szerint a Hadi Műszótárt megjelentető Kiss Károly századossal is. A Hadi Műszótár áttanulmányozása után Raksányi nyílt levélben fejti ki véleményét a szótárról.

A helyes magyar katonai kifejezések problémája napjainkban élénk vita tárgyát képezi. A XIX. század negyvenes éveinek elején a magyar katonai nyelv hasonló, sőt bizonyos vonatkozásban még nagyobb méretű megújítása folyt. Ezért tanulságos számunkra Raksányi Imre *„Hadi műszótárról. (Kiss Károly m. t. társasági r. taghoz.)"* c. — a Századunk, 1843. február 27-i számát szinte teljesen kitöltő — s a magyar katonai nyelv fejlődéstörténete szempontjából is jelentős levelének elemzése, ismertetése.[67]

Raksányi levelének kezdő soraiból kitűnik az aggódás a magyar katonai nyelv elmaradottságáért, és tenniakarás a hadtudomány magyar nyelven való művelése előtt álló akadályok elhárítása érdekében.

A Kiss Károlyhoz intézett levél sajtóban való megjelentetését az alábbiakkal indokolja: „Tisztelt kapitány úr! Nagy örömmel hallám, hogy Kegyed legújabban kis németmagyar és magyarnémet hadi műszótárt bocsátott közre, és sietek azt azonnal kezemhez keríteni. Jól ismeri Kegyed illy mű utáni forró sóvárgásaimat s vágyaimat hadirodalmi munkálodhatás után; képzelheti tehát azon lelkesedést, mellyel könyvéhez nyúltam, gondolván, hogy amaz óriási akadályok, mellyek a hadtudományokkal magyar nyelven foglalkozónak elébe gördülni szoktak, legnagyobbrészt elhárítva leendnek általa.

Milly módosítást szenvedett később a könyv figyelmes forgatása után e lelkesedés, s átalában, milly gondolatok ötlöttek fel az egész ügy

66 Lásd Hadi Műszótár magyar—németül és német—magyarul. Ungarisch—deutsches und deutsch—ungarisches Militär Kunstwörterbuch. Pest, 1843, VIII., 131. o.
67 Századunk, 1843. február 27., 17. szám 129—136. o.

iránt lelkem előtt, azt Kdnek tudtára adni óhajtám; s minthogy a nyilvánosságból illy tárgyakra csak haszon áradhat, s különben is mivel a Világ ez évi 11. számában, egy valaki a Ludovicaeum kertjéből hadi állapotunk hírlapok útjáni feszegetésére szólamlik fel, levelem a szerkesztő úr szíves engedelméből e lapok hasábjain foglalt helyet."[68]

Levél formájában megírt tanulmányában a továbbiakban Kiss Károly előszavának azt a részét idézi, amely magyarázza azokat az okokat, amelyek miatt a hadi nyelvben hiányoznak a megfelelő műszavak. Raksányi csalódásának is hangot ad, amikor megállapítja: „Meg kell vallanom, azon édes csalódásban éltem eddig, hogy az akadémia régi könyveiben és irataiban bizonyosan feltalálhatók a magyarnak ős hadi kifejezései, s hogy azoknak felélesztését s összeállítását nemsokára bevégzendi a hadtudományi szakosztály szorgalmas keze; és többed magammal várva vártuk az összeállítás és felélesztés eredményének megjelenését. Most azonban halljuk, hogy »a magyar hadi nyelv jobbadán elveszett«, s a magyar akadémia hadtudományi műszótárának kijövetele úgyszólván boldogabb időkre halasztatik. A hadtudományi rendes tagnak e nyilatkozata valóban hasznos, sőt szükséges is volt, nehogy azok, kik a magyar hadi nyelv újonteremtésére hivatást éreznek, puszta várakozással vagy jámbor reménnyel töltsék a drága időt.

Avagy feltehető-e, hogy az egész hadseregben, és kívüle, ne találtassanak tehetséggel felruházott és buzgó férfiak, kik e nagy feladat oldására vállaikat összevessék? Ne serkentsen-e fel senkit azon magasztos gondolat: nyelvet alkotni, a vitéz ajkakra illőt, s melly élni fog míg a nemzet él; tudományt honosítani, melly a nemzet életerejét és önbizalmát öregbítse, hogy szembeszállhasson a borult jövendő viharaival; és az elsatnyult nemzetet szép történetére méltóvá, szebb jövendőre pedig képessé változtatni át?"[69]

E gondolatok a független hadügy és a magyar katonai nyelv megteremtése érdekében hangzottak el, Raksányi a továbbiakban értékeli a reformmozgalom eddig elért eredményeit, és leszögezi: „És sok szép történt már nemzetülésünk, átalakulásunk ügyében, több még történőben van ... *egyedül a hadi dolgok azok, mellyekről nemzeti és nemzetiségi szempontból még csak eszmélni sem akarunk.*"[70] (Kiemelés tőlem — Á. T.)

Raksányi szenvedélyes hangon bírálta a hadtudomány elmaradását, és felsorolta azokat a körülményeket, amelyek miatt ez a helyzet bekövetkezett. Úgy értékeli, hogy a magyar politikai és tudományos körök nem foglalkoztak súlyának megfelelően a honvédelem és a hadtudomány fejlesztésének igen fontos kérdéseivel. Az a véleménye, hogy a reformokért folyó harcot ki kell terjeszteni a hadügy területére is.

68 Uo. 129. o.
69 Uo.
70 Uo. 130. o.

Úgy értékeli, hogy Kiss Károly Hadi műszótára előrehaladást jelent e célok elérésében. A szótár szerepét is kijelöli a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében, amikor megállapítja: „Kegyed szótárkája e roppant szükségünk elhárításának kezdete; és mivel kezdet, nem lehet tőle tökélyt kívánni. Én, részemről, nem mint könyvről akartam róla szólani, mert akkor recensenssé váltam volna, mitől az egek őrizzenek, hanem csak olly eszköznek tekintem ezt, melly által Kd a hadi tárgyak és ügyek magyar elnevezése iránti vélekedését terjeszté az olvasó közönség elé. E szempontból kiindulva nem lehetett azt megállapodott szótárnak tekintenem, s szabadságot véve magamnak csupán a benne foglalt legcsábítóbb, azaz legjobbaknak látszó szókhoz eszmesúrlódás végett megtenni eltérő, de ismét csak pusztán egyéni jegyzéseimet. Vegye azokat Kd ugyanazon tiszta indulattal, miként én minden gáncsolódási viszketegtől menten adom."[71]

Raksányi először „a hadi testületek különféle részeinek elnevezése"-ire tesz javaslatokat, helyesel vagy vitázik Kiss Károllyal szavakon és kifejezéseken.

Egyetért a szakasz, a század, a zászlóalj, az ezred és a dandár kifejezéssel, de számos szó módosítását vagy újjal való felcserélést javasolja.

Pl. „Az *Armee-corps*-nak a csapat talán megfelelőbb a hadkar- nál, mert a kar csak kisebb testületet jellemez, p. o. *Offizierscorps, Bombardiercorps, Mineur-, Sapeur-, Pionniercorps:* tisztikar, bombászkar, aknász-, gátnász-, utászkar. — *Armee* hadsereg, röviden *had.*

A sereg különféle foglalkozása körül: ... *Bivouák* nem fektanya, hanem csak *tanya. Marsch* mars... *Deployiren* kibonyolódni, *kifejlődni; aufmarschiren* felfejlődni, p. o. *aus der Massa (sic!) in die Front aufmarschiren,* tömegből arczvonalba fejlődni, mert a felmarsolni — *hinaufmarschiren. — Manoeveriren hadonázni; operiren hadazni* a műszótárban hibáznak."[72]

Fenti javaslatai közül a legtöbb szó a maga korában a legkifejezőbb volt, és számos közülük ma is él. De a helyes javaslatok mellett néhány fogalom meghatározására ma már nevetségesnek tűnő szavakat, kifejezéseket ajánl. Pl. „Plänkeln csatározni, tán helyesebben *hajhászni,* a vadászati hajhászathoz hasonlítván." Figyelemre méltó javaslatot tesz a csata és az ütközet megkülönböztetésére. „*Gefecht* nem csata, hanem harcz; *Treffen* nem harcz, hanem ütközet, mert *zusammentreffen* összeütközni; *Schlacht* nem ütközet sem(?) tűz, hanem *csata.* Ez utóbbi soknak vissza fog te[t]szeni, mert, az ütközet szebb szó lévén a *csatánál,* többnyire a legnagyobbszerű viadal

71 Uo. 131. o.
72 Uo.

(Kampf) kifejezésre használtatik; de következetlenül, mert a *csatarend, csatatér, csapatpiacz, csatamező, csatázni* mutatják, hogy a rendes, hosszas és terjedelmes viaskodás eszméje mindig a „csata" fogalmához köttetik. Az ütközet csak rövidebb ideig tartó összeütközés értelmével bír . . . magában is az ütésből eredvén . . ."[73]

A továbbiakban is igen ésszerű kifejezéseket ajánl a háború, a hadviselés, a katonai beosztások magyaros jelölésére, és figyelmet érdemelnek a hadtudományi, hadművészeti kifejezésekre tett javaslatai is.

Raksányi észrevételei és kifogásai Kiss műszótáráról, ha nem is minden vonatkozásban elfogadhatók, alapjában véve jogosak voltak. Különösen azok a megállapításai figyelemre méltók, amelyek a jelentkező társadalmi szükségleteket és a katonai igényeket kielégítő hadi műszótár összeállításának módszerére és szerzői gárdájára vonatkoznak. Felelősségérzettől áthatva indokolja, hogy a hadtudomány művelése és terjesztése magyar nyelven olyan hadi műszótárt követel, mely megfelel a nemzeti törekvéseknek. Egy ilyen szótár elkészítése viszont számos körülmény figyelembevételét követeli meg.

Raksányi Imre nyílt levele befejező részének igen értékes gondolatai tovább gazdagítják a teoretikusi tevékenységéről kialakított képet és megmutatják, hogy nemcsak felismerni képes, hanem meg is tudja határozni a megoldás útját. Ennek bizonyítására idézzük levelének befejező sorait:

„Mert a hadi tudományok nem olly tudományok, mellyek, mint az orvosi-, vegytani-, füvészetiek s más hasonlók, csak kisebb számú tudósok szükségei. A honvédelem mindenkinek, nagyobb kisebb mértékben, kötelességben járó mestersége; tehát a hadi tudományok is közkiterjedésűek legyenek. Azért a magyar hadi műnyelvnek nem szabad rögtönzött, éretlen, idegen sámra vert szüleménynek lennie . . . A magyar hadi műnyelvnek és tudománynak gyökeresen nemzetinek, szépnek, és vonzónak kell lennie, mellynek a nemzet megörüljön, azt szívesen magáénak fogadja s híven ápolja kebelében. — De ki fog nekünk illy hadi műnyelvet, illy hadi tudományt készíteni? . . .

Ha pénzes ember volnék, minden tárgyat érthetőleg és kimerítve írnék körül; e magyarázataimat kinyomatva hírlapjaink mintegy 10 000 olvasói közt szórnám el, a hírlapokhozi szokásos melléklés által; mert hogy olly kis fontosságú iromány lapjaink polémiái mellett a hasábokon helyt nyerhessen, azt józan ésszel remélni sem lehet! És minden magyarázatomhoz odaírnám: »a legjobb szó feltalálója kap ennyi meg ennyi aranyat!« Fogadok, e csekélység számos nyelvtudósnak közremunkáló hazafiságát fölélesztené."[74]

Úgy gondoljuk, az idézet csak erősíti azt a tényt, hogy a 25 éves

73 Raksányihoz hasonlóan indokolja az értelmező szótár ma is a csata és az ütközet fogalmát.

74 Századunk, 1843. február 27., 17. szám. 135—136. o.

Raksányi Imre a XIX. század első felének kevés számú magyar katonai szakírói közül is kiemelkedik. A *„Hadi műszótárról. (Kiss Károly m. t. társasági r. taghoz."* című tanulmányában kifejtett, eddig az utókor által kevéssé ismert gondolatai és javaslatai helyt kell, hogy kapjanak a magyar hadtudomány és katonai nyelv fejlődéstörténetében.

Észrevételei és az a vita, melyet nyílt levele kiváltott, hasznos hozzájárulás volt a hadi műszavak magyarosításának művéhez.[75] Az általa vizsgált hadtudományi problémák a politikai harc elvi megalapozásához is szolgáltattak érveket.

Raksányi Imre 1844—1848 közötti katonai szakírói tevékenysége és terve egy magyar hadtudományi folyóirat kiadására

A reformkorban oly fontos állomást jelentő 1843—44. évi országgyűlésen az ellenzéknek sikerült kiharcolnia, hogy a magyar nyelvet a hadsereg kivételével a közéletben és az oktatásban egyedüli hivatalos nyelvnek elfogadják. A harc azonban 1844 és 1848 között tovább folyt és kiéleződött a haladás és a reakció erői között. A Habsburg-uralom és támogatói különösen a független magyar hadügy alapjainak megteremtését célzó reformtörekvések elé gördítettek nagy akadályokat. Raksányi 1844 elején megjelent — *„Tanulság 1843-ból"* című — cikkében arra hívta fel a figyelmet, hogy lehetőség nyílt az önálló fegyveres erő kereteinek megteremtésére.[76]

E fontos politikai célt szolgáló értekezést „a censor úr személyes barátságának daczára" meglehetős „tekervényességekbe" burkolva adja elő, de a szövegből így is kivehető a mondanivaló lényege — ki kell harcolni az önálló hadügyet.

Előre megjósolja, hogy az ország a függetlenségért folyó küzdelemben csatatérré fog változni. „Ég ne adja — írja —, de vérző hadak pályatére e hon ismét lehet. Virrasztani kell!"[77] Követeli és sürgeti a Habsburg elnyomás körülményei között meglevő lehetőségek kihasználását az önálló magyar hadügy valamilyen formában való megteremtésére.

Raksányit nagyon leverte, midőn azt kellett tapasztalnia, hogy javaslatai az 1843—44-es országgyűlésen nem aratnak sikert. Ezt írja keserűen: „fönebbi javaslatomat a ki olvasta is, gúnymosolylyal fogadta".[78]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a korábbi haladó nézeteihez

75 Lásd *P. R. S.*: „Észrevételek némely magyarosított hadi műszóra" című hozzászólás, amely Raksányi nyílt levelének néhány hadművészeti elnevezésével vitatkozik, de „a többiben megegyezek". Századunk, 1843. március 27., 25. szám 200. o.
76 Lásd Századunk, 1844. január 4., 1. szám. 5—8., és január 7., 2. szám 9—15. o.
77 Századunk, 1844. január 7., 2. szám 12. o.
78 Raksányi idézett röpirata 11. o.

képest ez a cikk némi visszalépést jelent, mert a liberális reformnemességtől konzervatívabb irányzat igényeinek adott hangot, noha figyelembe veszi a polgári forradalmak hadügyi tapasztalatait is. Bár csalódott, a kudarc nem törte le, ereje nem lankad, és újabb javaslatokkal próbálja a közvéleményt ráébreszteni a független honvédelem és a hadtudomány jelentőségére.

1844 februárjában az egyik országgyűlési párt (valószínűleg a konzervatívok) pénzzel rendelkező illetékeseinek azt tanácsolta, hogy azt „legjobb lesz a magyar tudós társaság hadi műszótárának, vagy a halhatatlan Károly főherceg szinte ott 10 év óta lefordítva heverő és már török és persa nyelven is megjelent strategiájának kiadására fordítani." De ezt a kezdeményezését is elvetették, mert „ollyasmire az idő még el nem jött..., a maga idején rájön a honvédelmi rendszerre is a sor."[79]

Ugyanebben az esztendőben megír egy válasziratot, melyben Kisfaludy Sándor hasonló tartalmú írását támogatva, tiltakozik a Ludovicaeumnak politechnikummá való átalakítása ellen. Nem bírta elviselni azt a gondolatot, hogy „a leendő katonai kisdedóvó intézetet is eltörlik". *Hangoztatja, hogy „a Ludovicaeum tőkéje a hadi értelmesség meghonosítására lévén szentelve, azt hadtudományi könyvek népszerű kiadására lehet és kell felhasználni".* Ez a cikke azonban sajnos, Kisfaludy Sándor értekezésével egyetemben a cenzúra, a „legyőzhetetlen akadályok" miatt nem látott napvilágot.[80]

1844-ben Raksányi Imre a Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában, a Tudománytárban jelentetett meg egy recenziót, az alábbi címmel: „Algerien und die dortige Kriegführung. Von C. v. Decker; Königl. Preusischen General-Major. Nach offiziellen und anderen authentischen Quellen und den auf dem Kriegeschauplatze selbst gesammelten Nachrichten bearbeitet. Berlin. 1844. Bei F. A. Sterbig. 8 adr. II. köt. négy abrosszal és Algier város térképével. (Ára 6 for. 30 kr. e. p.)."[81]

Raksányi ismertetőjében arra vállalkozott, hogy a kis háborúk neves teoretikusának, Carl Deckernek az algériai háborút összefoglaló kitűnő művét értékelje.[82]

Bevezetőjében bemutatja Decker életét, katonai szakírói munkásságát, és hadtudományi műveit. Az elmélyült elemzésben nagy elismeréssel ír Decker kétkötetes hadtudományi művéről, és megállapítja: „Nem napló, nem futólagos ítéletek ezek, hanem Algéria, e nevezetes

79 Uo.
80 Uo. 11—12. o.
81 Lásd Tudománytár, 1844. 8. köt. 361—373. o.
82 Carl Decker 2 kötetes művének pontos adatai: Algérien und die dortige Kriegführung. Bb. 1. Algérien und dessen Bewohnen. Berlin, Herbig. 1844. XXIV., 408. o. 4. férk.; Bd. 2. Die französische Armèe in Algerien. Berlin, Herbig. 1844. XII. 316. o. Carl von Decker orosz vezérőrnagy munkájának részletes elemzését lásd „Engels és az algériai gyarmati háború" c. tanulmányban HK 1970. 3. szám. 349—394. o.

ország, a lehetőségekig tökéletes és kimerítő hadi ismertetése, tudományos rendszerbe olvasztva."[83]

1844-gyel életének és hadtudományi munkásságának egyik jelentős állomásához érkezett el, amelyet szerényen így értékel: Még újságírói „minőségem előtt különféle czikkek jelentek meg tőlem a Tudománytárban és a Századunkban, mellyekkel azonban valami különös hatást előidéznem nem sikerült."[84]

Pályája a császári hadseregből történt kiválása után ellentmondásosan alakult. Megélhetési gondjai miatt az újságírói foglalkozást választja, és saját szavaival élve, „a magyar napi sajtónak" lett „egyik ismeretlen ugyan, de fáradhatatlan közlegénye".[85]

Az újságírói állásnak azonban az az ára, hogy a haladás ellenzőinek, a konzervatívoknak a táborához csatlakozik. 1844 júliusától 1848 júniusáig a Széchenyi eszméjét is hirdető, de a Habsburgokkal való együttműködést szorgalmazó konzervatív párt vezérlapjánál, a Pozsonyban megjelenő Budapesti Híradónál helyezkedik el.

Raksányinak ez a lépése mindenképpen helytelen és bírálandó. Ezt ő is felismeri, és szükségesnek tartja, hogy a haladásellenes újságnál végzett fizetett tevékenységét 1848. március 25-i röpiratában valamiképpen indokolja: „Mi tagadás benne, a Budapesti Híradó keletkezte óta mai napig e lap „Külföld" rovatának írója valék. Tisztem a világ napi eseményeinek feljegyezgetése volt, s eddigi olvasóim tudják, hogy abban részrehajlatlanul s tán nem alkalmatlanul jártam el. Egyéb iránt bármi volna politicai véleményem, az tisztán tudományos vállalatomra sem jó, sem rossz befolyással nem lehetne."[86]

Ezeket az önigazolásul szolgáló szavakat nem fogadhatjuk el, mert politikailag mindenféleképpen visszalépést jelentettek korábbi nézeteihez, törekvéseihez képest, és a Budapesti Híradónál eltöltött közel négy év nem maradt hatás nélkül hadtudományi szakírói tevékenységére sem.

Az is igaz viszont, hogy a világ eseményeivel való foglalkozás tágította látókörét és fejlesztette írói készségét. Aki a Budapesti Híradó számaiban tallózik, megláthatja, hogy a „Külföld rovat" előkelő helyet foglal el az újságban és Raksányi nemcsak feljegyezte az eseményeket, hanem jól szerkesztette és kommentálta is azokat.

A rovatot olvasva szembetűnik, hogy jól gyümölcsöztette hadtudományi ismereteit. Újságíróskodásának négy esztendeje alatt előszeretettel emelte ki a világ eseményei közül a katonai vonatkozásúakat. Írásai között számos érdekes, tömör hadtudományi leírást, katonai és katonapolitikai elemzést találunk.[87] Példaképp megemlíthetjük az ál-

83 Tudománytár, 1844. 8. köt. 362. o.
84 Raksányi idézett röpirata 5. o.
85 Uo. 3. o.
86 Uo. 4—5. o.
87 Lásd. a Budapesti Híradó 1844. július 2-i 1. számától 1848. július 15-i utolsó 888. számáig.

tala élénk figyelemmel kísért, 1830 óta folyó francia—algériai kis háborút, s Bugeaud francia marsall Isly melletti 1844. augusztus 14-i győzelmes csatájáról adott rövid hadtörténeti leírását, mely után megállapítja: „A szakértőknek igen érdekes lehet" majd tanulmányozása.[88]

Raksányi ég a vágytól, hogy újságírói tevékenysége mellett tovább munkálkodhassék a magyar hadtudomány és a katonai szakirodalom megteremtésében és fejlesztésében.

Ebben az időben hadtudományi szakírói és újságírói tevékenysége alapján már ismerik Raksányit, és a közvélemény már számontartja őt. 1846-ban megjelenik egy kiadvány, amely a közéletben szereplők születésnapját közli, ennek 50. oldalán olvashatjuk: „Május 13-ikán... 1818. Orosházán, Békés vármegyében, Raksányi Imre, író."[89]

Raksányi az 1844-től 1847-ig terjedő időszakot három évi, lemondásokkal terhes bús időszaknak értékeli életében. Csak 1847-ben csillan fel előtte az a remény, hogy megindíthatja az első magyar hadtudományi folyóiratot. Igaz, nem volt ismeretlen előtte Virág Józsefnek 1837-es, tehát éppen 10 esztendővel ezelőtti kísérlete, aki „Tudományos Hadász" címmel hadművészettörténeti folyóiratot kívánt kiadni, de tervének valóra váltását az önkényuralom megakadályozta.[90] Raksányi azonban bízik: „Egy tisztelt úrral ismerkedém meg történetesen, ki a bécsi főfőhivatal egyik tagjával közel rokonságban áll. E szalmaszálat ragadtam meg. Előleges lépéseket tettünk, hogy ha a magyar kormánytól egy hadtudományi lap megindítására engedelmet nyernénk, azt főhatalmukkal megerősíteni kegyelmeskedjenek. Az az elnyomottságnak leglázítóbb oldala, hogy képmutatókká teszi s mintegy kiforgatja formájából az embereket. A benyújtott programban saskörmökkel fojtám meg keblemben minden mocczanását a hazaszeretet gerjedelmének, és én is tisztán birodalmi érdekeknek ajánlám szolgálataimat. S e szörnyű önmegtagadásnak mi lett mégis a sikere? Az, hogy mint valami pártütőket utasítottak el bennünket, mivel magyar hadirodalmat rebesgetni merészkedénk. Újra lemondottam tehát mindenről, most már csak egyetlen út volt hátra, a titkos nyomtatás útja, mellyre nagy kedvem ugyan, de módom sem volt, a kéregetés haszontalanságát pedig lekevésbbé sem csiklandós ügyben is bő mértékben tapasztalám."[91]

Így vallott a „Szövétnek" című hadtudományi folyóirat kiadási kísérletének történetéről. Kísérlete 1847-ben ugyanarra a sorsra jutott mint Virágé 1837-ben, mert „a legyőzhetetlen akadály" — a cenzúra — megakadályozta megjelenését.

A kudarc annyira elkeserítette őt, hogy fel akart hagyni a hadtudo-

88 Budapesti Híradó, 1844. szeptember 13. 34. szám. 185. o.
89 *Ponori Thewerewk József:* Hongyűlési emlény. Magyarok születésnapjai. Pozsony 1846. 50. o.
90 Lásd. *Váli Béla:* A „Tudományos Hadász" története. HK 1890. 419—421. o.
91 Raksányi idézett röpirata 12—13. o.

mány művelésével, hogy helyette költői babérokra pályázzék. „Csaknem poéta lett belőlem" — írta. Egy szépirodalmi laphoz beküldött verse, a „Kirivó hangok" című sem kerülte el a cenzúra pallosát, nem engedték megjelentetni.[92]

A vers arról szólt, hogy „ifjú barátaim! menjetek katonának és készüljetek védelmezni tudni a hazát, ha európai háború üt ki". Raksányi 1848 márciusában nyomtatásban megjelent versét minősítve megjegyzi: „Nem másnak kérem tekinteni, mint egy mathematicus kedély virágtalan ömlegésének, s ezennel fogadom, hogy többé sem rimes sem rimtelen verseket csinálni és koszorús írótársaimnak mesterségébe avatkozni nem fogok."[93]

A forradalmi változások érlelődtek. Ezt jelezték az 1847. november 12-én megnyílt utolsó rendi országgyűlés napirendjei és vitái is. Ilyen légkörben hirdette meg 1847. december 27-én a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése a pályázatokat, melyek közt szerepelt az alábbi: „IV. A mathematicai osztályból. Minthogy hazánk az eddigi felkelési rendszerre alapított honvédelem magas hivatásának többé meg nem felelhet, adassék elő, a nemzet átalakulásának e korszakában mikép lehetne a honvédelmet a mostani hadak és harcviselés elveihez alkalmazva legczélszerűbben felállítani? Jutalma ötven darab arany. Határnap martius 31. 1849."[94]

Raksányi örömmel fogadta a hírt és nekilátott akadémiai pályaművének elkészítéséhez. Korábbi hadtudományi munkássága alapján joggal remélte, hogy a magyar honvédelmi rendszer „czélszerű átalakításának javaslására" készítendő munkája díjat fog kapni.

A kutatómunkát nagy lendülettel végezte, de megjegyezte: „Azon szomorú előérzetben bár, hogy netán elsőséget nyerendő pályamunkám évekig fog az akademia könyvtárában kinyomatlanul heverni, hozzáfogtam az előmunkálatokhoz, a szükséges adatok gyűjtéséhez. Egészen elememben éreztem magam."[95] Ezt a tudományos tevékenységet szakították meg a „világ eseményei" és az 1848. márciusi magyar forradalom.

*

A polgári forradalom kitörésével lezárult Raksányi Imre életének és hadtudományi munkásságának első szakasza. Ebben az időszakban Raksányi politikai felfogását alapvetően a polgári nézetek határozták meg és a hadtudományi munkásságban jelentős eredményeket ért el. Raksányi Imre eddig fellelt és publikált értekezéseivel érdemeket szerzett a magyar hadtudomány fejlesztésében, a magyar nyelvű hadtudo-

92 Lásd a verset uo. 13—16. o.
93 Uo. 16. o.
94 Budapesti Híradó 1848. január 5., 726. szám 13. o.
95 Raksányi idézett röpirata 16. o.

mányi irodalom és a katonai szaksajtó megteremtéséért folyó harcban. A reformkorban folytatott hadtudományi munkásságának egyenes következménye volt, hogy a polgári forradalom győzelme után, 1848. március 25-én bejelenti az első magyar hadtudományi folyóirat — a *Honvédelmi Szövétnek* — megindítását, melynek első száma 1848. június 25-én lát napvilágot.

MAKAI ÁGNES

A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ ARANY ÉRDEMKERESZTJEI

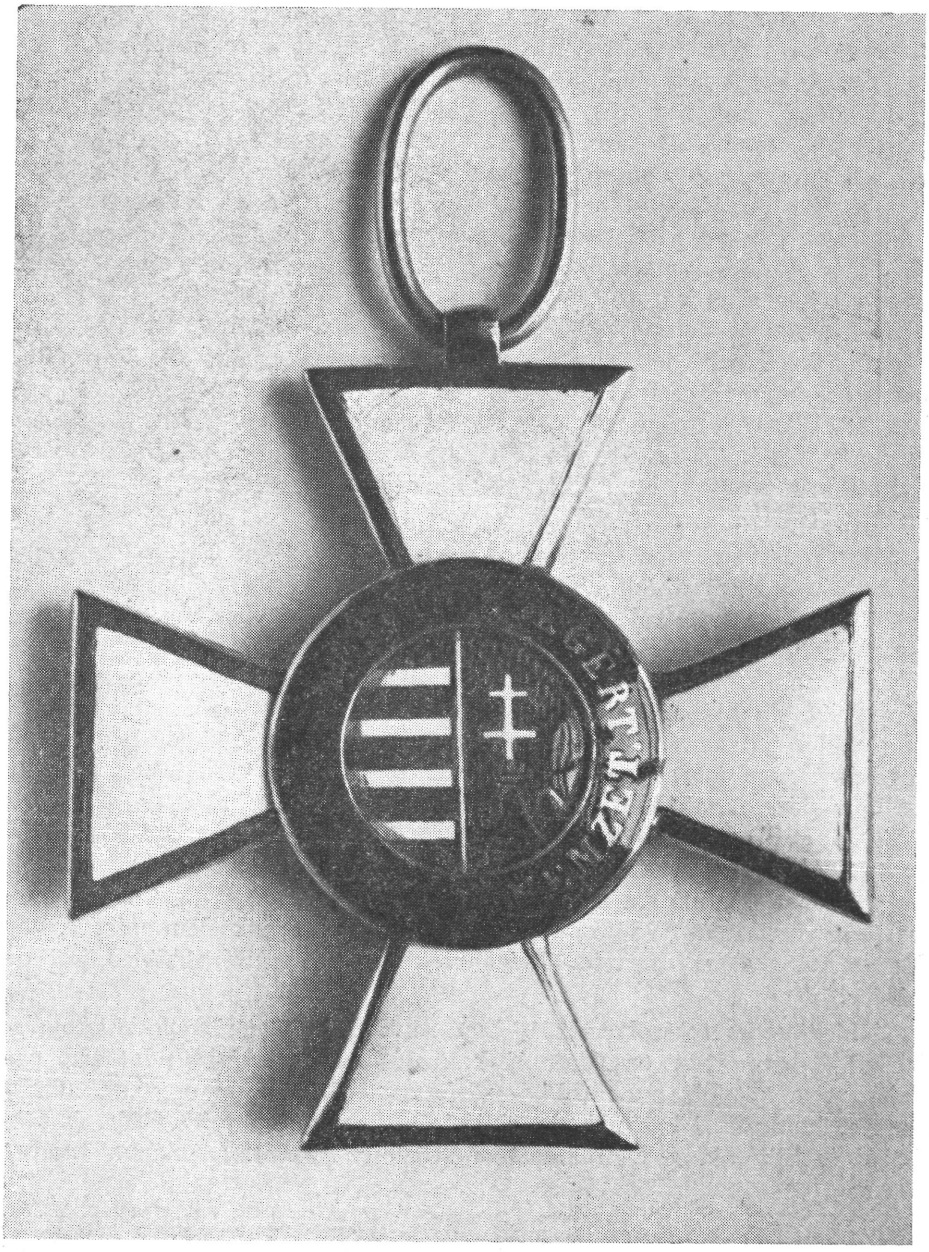
1879-ben, 30 évvel a szabadságharc leverése után a Nemzeti Múzeum régiségei közé ismeretlen eredetű arany kitüntetés került. A fehér zománcos kereszt középpajzsát mindkét oldalán a magyar országcímer díszítette, és föliratai arról vallottak, hogy a kitüntetés valamiképpen a szabadságharccal kapcsolatos emléktárgyak körébe tartozik.

A kereszt adományként jutott a múzeumba, eredetéről a leltárnaplóba azt jegyezték föl, hogy állítólag az egyik aradi vértanú tulajdona volt. A leltárkönyvben emellett egy későbbi, ismeretlen keltezésű bejegyzés is állott, amely szerint „E kereszt Kossuth Lajos inicziatívája folytán 1863-ban Olaszországban készíttetett az 1848/49. szabadságharcz alatt kiosztott vitézségi érdemkoszorúk helyettesítése végett."[1] (1. kép.)

1905-ben egy magángyűjteményből újabb, az előbbihez nagyon hasonló kereszt bukkant föl. Ennek azonban csak előlapja zománcos, hátlapja sima arany, mintha készítője a mintadarabnak csak előlapját ismerte volna pontosan, hátlapját nem. Különös az is, hogy a kereszt föliratain bántó helyesírási hibák vannak, amelyekből arra következtethetünk, hogy készítőjük egyáltalán nem, vagy csak törve tudott magyarul. Származását tekintve ez a kereszt is éppoly titokzatos volt, mint az első.[2] (2—3. kép.)

1 Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban MNM) Régiségnapló, 1879/50. sz. Az utólagos bejegyzés Kápolnai P. István alezredes közlése. Közli *Gohl Ödön:* Magyar szabadságharci emlékek. Numizmatikai Közlöny (továbbiakban NK), 1903/3. sz., 71. o. Leírása: kifele szélesedő, egyenes peremű, egyenlő szárú, fehér zománcos aranykereszt. Köralakú középmezejének mindkét oldalán zöld zománcos, feliratos gyűrű veszi körül a köralakú, színes zománcos, hasított, a címer szerinti jobb félkörben pólyás, a bal félkör mezejében hármashalmon nyugvó, nyitott koronából kinövő kettőskeresztet ábrázoló magyar címert. A gyűrű előlapján „HŰ VITÉZSÉGÉRT" „A' MAGYAR NEMZET", hátlapján „SZABADSÁGHARCZ 1849" felirat. Mérete: 39,80×39,20 mm. Súlya: 14,03 g. Szalagtartó füle ovális.

2 Közli *Gohl Ödön:* Magyar szabadságharci érdemkereszt. NK. 1905/2. sz., 42. o. A kereszt akkor Kilényi Hugó gyűjteményében volt, jelenleg az Országos Hadtörténeti Múzeum numizmatikai gyűjteményében található. Leírása: külalakja az 1. sz. jegyzetben ismertetett keresztéhez hasonló, a föliratok és a hátlap kivételével. Előlapjának körirata: „HO VITEZSÉGÉRT" „A MAGYAR NEMZET", két oldalt két-két keresztbe tett görbe karddal elválasztva. Hátlapja sima arany, kissé domború, kör alakú középmezejében fekete niello „A SZABACSAG HARCZ 1849", négy sorba tört felirat. Mérete: 43,00×43,50. mm. Súlya: 14,87 g.

1. kép

1916-ban végre egy olyan érdemkeresztet szerzett meg az Egyesült Államokból a Nemzeti Múzeum, amelynek legalább a tulajdonosát ismerték. A kereszt Stahel (Számwald) Gyula, a szabadságharc honvéd főhadnagya, majd az Egyesült Államok altábornagya hagyatékából származott, az 1849-es Magyar Katonai Érdemrend III. osztályú koszorújával és az olaszhoni magyar légió ezüst emlékérmével együtt. A keresztre vonatkozó közelebbi adatot azonban ennek a hagyatéknak a kapcsán sem sikerült szerezni. A kereszt föliratai ékezethibásak, és figyelmet érdemlő eltérése az, hogy középmezejében a címert pajzsalakban, a királyi koronával fedve ábrázolták.[3] (4. kép.)

Gohl Ödön, a Nemzeti Múzeum őre nagy érdeklődéssel kutatta a titokzatos keresztek történetét. Eredményeit és véleményét a harmadik kereszt ismertetése kapcsán a Numizmatikai Közlöny 1916/2—3. számában összegezte. Amint írja, 1907/8 folyamán Görgey Artúr és öccse, István véleményét is sikerült a kitüntetésekről megtudnia, akik azt a nyilatkozatot adták, hogy ilyen érdemkeresztet sem 1848/49-ben, sem azóta soha nem láttak.

Görgey István megoldásként fölvetette, hogy a kereszteket egy aranyműves mintadarabokként készíthette, amelyeket megrendelés reményében Kossuth elé akart terjeszteni, de törekvése sikertelen maradt.[4] Gohl Ödön régi budapesti ötvösök akkor még élő utódaitól, illetve hozzátartozóitól is tudakozódott ilyen zománcos keresztek készítése felől, de hiába.[5] Minden egybevágó és ellentmondó adat gondos mérlegelésével arra a következtetésre jutott, hogy 1848/49-ben a kereszteket nem ismerték, de nem tekinthetjük őket 1849-ben készült próbapéldányoknak sem. Később, valószínűleg az 1859-es vagy az 1866-os európai eseményekhez kapcsolódó magyar emigrációs tevékenység idején készültek, de nem a szabadságharc érdemkoszorúinak helyettesítésére, hanem ezektől függetlenül, a nemzeti ügy szolgálatában a szabadságharc idején és utána szerzett érdemek elismerésére, valamint talán a tervezett további akciókban való közreműködés ösztönzésére.[6]

Gohl következtetéseit az 1916-ban, majd 1921-ben fölbukkant további két érdemkereszt és a hozzájuk fűződő néhány újabb adat sem cáfolta meg, sőt bizonyos fokig erősítette. Közülük az egyiket, amely az első kereszthez hasonló, de kivitele attól valamennyire eltér, és föliratai is hibásak, a Numizmatikai Közlöny 1916/4. számában Marosi

3 Közli *Gohl Ödön:* A magyar szabadságharci érdemkeresztek. NK., 1916/2—3. sz., 41. o. Leírása: a kereszt külalakja az 1. sz. jegyzetben ismertetett keresztéhez hasonló, de arany szegélye egészen keskeny. Elő- és hátlapjának föliratos gyűrűbe foglalt középmezeje az előzőektől eltérően fehérre zománcozott, és a pajzs alakú, koronás címert színes zománcfestékkel festették rá. Előlapján „HŰ VITEZSEGERT" „A' MAGYAR NEMZET", hátlapján „SZABADSÁGHARCZ 1849" fölirat van. Mérete: 39,40×39,00 mm. Súlya: 18,15 g. Szalagja piros selyem.

4 *Gohl Ödön:* Magyar szabadságharci érdemkeresztek. NK., 1916/2—3. sz., 44. o.

5 Uo. 45. o.

6 Uo. 47. o.

Arnold ismertette. A darab tokjából ítélve Torinóban készült, s az 1913-ban elhunyt Gergey Károly, volt 48-as őrnagy hagyatékából, III. osztályú Katonai Érdemrendjével, emigrációs Honvéd Emlékérmével és annak igazolványával került a székesfehérvári múzeumba. Gergey a közvetve tőle származó közlés szerint állítólag, az 1866-os Klapka-féle szervezkedés idején, a dunántúli illegális csoport vezetője volt, s a kitüntetéseket Vidats János útján 1868-ban Kossuthtól kapta.[7]

Az ötödik szabadságharci érdemkeresztről, amely fölbukkanásakor még magántulajdonban volt, és tanulmányozására csak a véletlen nyújtott lehetőséget, 1921-ben számolt be Gohl Ödön a Numizmatikai Közlöny hasábjain. Ez a kereszt a legegyénibb, a többitől legeltérőbb változat, és fölirata annyira hibás, hogy szinte alig érthető. A darab Wepler Ágoston 48-as lovassági alezredesé volt, aki annakidején megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát. Wepler állítólag 1861-ben Bagdadban halt meg.[8] (5. kép.)

Gohl ebben a cikkében rámutatott arra, hogy mivel a keresztek ötvösmunka és kivitel tekintetében valamennyien különböznek egymástól, ez a sajátosság nem tömeges, azonos időben való készülésük mellett szól, hanem alkalmankénti megrendelésüket, talán nem is rajz, csak leírás alapján, esetleg különböző helyeken és műhelyekben való előállításukat teszi valószínűvé. Az egyes példányokon előforduló helyesírási hibák is ezt erősítik. Korábban közölt véleménye szerint a Kossuth-levéltár átkutatása bizonyára választ adna a fölmerült kérdésekre.[9]

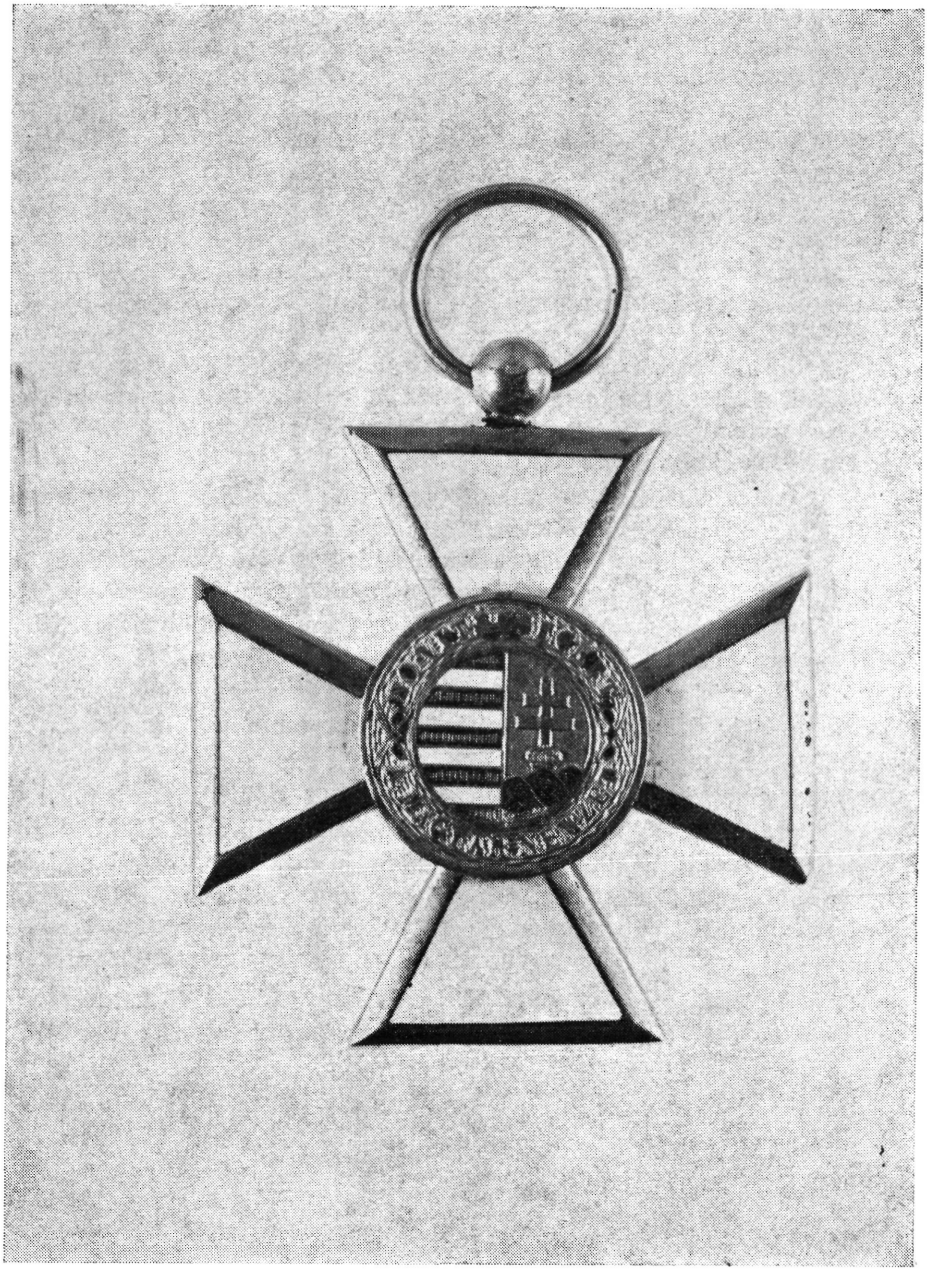
1921 óta újabb kereszt előkerüléséről nem tudunk. A numizmatikai szakirodalom a későbbiek folyamán igen óvatosan csak Gohl Ödön eredményeit ismételte, ennél tovább nem jutott. Pedig Gohl sejtése helyesnek bizonyult, mert Kossuth Lajos kiadott és kiadatlan irataiban egyaránt találunk olyan adatokat, amelyek a keresztek rejtélyét megoldják.

A Függetlenségi és 48-as Párt 1891-ben nagyszabású 48-as ereklyekiállítást rendezett a Vigadóban, amelyre az ország minden tájáról és

7 Közli: *Marosi Arnold:* Újabb magyar szabadságharci érdemkereszt. NK., 1916/4. sz. 105. o. Leírása: külalakja az 1. sz. jegyzetben ismertetett keresztéhez hasonló. Előlapján „HŰ VITEZSEGERT" „A MAGYAR NEMZET", hátlapján „SZABADSÁGHARCZ 1849" felirat olvasható. Az előlap feliratát úgy helyezték el, hogy alulról felfelé halad. Mérete: 42×39. mm. Szalagja vörös selyem.

8 Közli *Gohl Ödön:* Szabadságharci érdemkeresztjeink ötödik példánya. NK., 1921., 29. o. A kereszt 1928-ban a Nemzeti Múzeumba került. (Lásd MNM. Éremnapló A/oszt. 1918—1930. 33/928. 2. sz.) Leírása: Kifelé szélesedő, egyenes peremű, egyenlő szárú aranykereszt. Előlapján a széles arany szegélyes, fehérre zománcozott szárakban a következőképpen helyezték el a föliratot: főnt 1849, baloldalt SZABA, jobboldalt D SZAG, lent HARZ. A köralakú középmezőben keskeny zöld zománcos gyűrűben a színes zománcos, hasított magyar országcímer, a címer szerinti jobb oldalon azonban piros mezőben 6 (!) fehér pólya van, a baloldalon pedig sárga zománc nyomai láthatók. A zománc hiányos és sérült. A kereszt hátlapján a szárak nincsenek zománcozva, de a zománcágyak megvannak. Köralakú, fehér zománcos középmezejében három sorban „HOVITESEGERT A MAGYAR NEMZET" felirat. Mérete: 45×45. mm. Súlya: 19,18. g.

9 *Gohl Ödön:* Magyar szabadságharci érdemkereszt. NM., 1905/2. sz. 43. o.

2. kép

3. kép

külföldről egyaránt igen sok festmény, különböző egyéb ábrázolás és 48-as emléktárgy érkezett.[10]

A kiállítás egyik rendezője, Hentaller Lajos, maga is a szabadságharc emlékeinek gyűjtője, Kossuth Lajost levélben arra kérte, hogy „a nagy idők emlékeiből" valami birtokában levő tárgyat küldjön a kiállításra. Kossuth válaszában — amelyet Hentaller az Egyetértés 1891. augusztus 15-i számának vezércikkeként leközölt — hangsúlyozta, hogy nincstelenül hagyta el a hazát, semmit nem vitt magával, tehát elküldhető emléke sincsen. Olyan tárgy sem sok van a birtokában, amely „ha nem emléke is a nagy időknek, de emlékeztet reájok". Ezeket azonban szívesen küldi el, ha kérik.

„Van egy darabom — írja — azokból a szerény ezüstkoszorúcskákból, melyeket a vitézségi érdemkereszt jelvénye gyanánt viseltek hőseink minthogy magának az érdemkeresztnek akkor rögtön Debreczenben kellő számban előállítására gondolnunk sem lehetett... Itt Turinban később, a Debreczenben megállapított terv emlékezete után magát az érdemkeresztet is megcsináltattam, akarván, hogy nyoma maradjon fenn annak, hogy minővé terveztük az érdemkeresztet, melyet azok a szerény ezüstkoszorúcskák képviseltek."[11]

Ebből a levélből az érdemkereszt készíttetésének tényét és részben okát tudjuk meg, de sem annak időpontjáról, sem a keresztek külalakjáról nem kapunk felvilágosítást. A készítés időpontjára vonatkozó egyetlen, nem is bizonyított adat a Nemzeti Múzeum 1879-es régiségnaplójába Kápolnai alezredes közlése alapján följegyzett 1863. év.[12]

Kossuth iratainak V. kötetében, amelyben ennek az időszaknak története és levelezése szerepel, a keresztekre semmilyen utalást nem találunk.[13] A kötetben kiadott leveleket azonban nem minden esetben közölték teljes terjedelmükben, Jósika Miklósnak 1863. február 6-i leveléből is kimaradt egy rész. Ebben Jósika Kossuth kérésére a szabadságharc Katonai Érdemrendjére vonatkozó adatokat közölt emlékezetből, mivel — amint írta — ezzel kapcsolatos irományai nincsenek.

A levélhez Kossuth magyarázatot fűzött, amely szerint a III. osztályú Magyar Katonai Érdemkereszt viselésére feljogosított honvédtisztek közül többen azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy az ismeretes egyszerű ezüst koszorúcskákkal ideiglenesen helyettesített érdemkereszt rajzát közölje velük.

Minthogy annakidején a kitüntetések ügyét a Honvédelmi Bizottmány tagjaként Jósika Miklós intézte, Kossuth hozzá fordult felvilágosításért. Válasza azonban nem lévén kielégítő — írja Kossuth meg-

10 Egyetértés, 1891., augusztus 1. és 5. sz. A lap augusztustól decemberig majdnem minden számában foglalkozott a kiállítással, és beszámolt az újabb tárgyak érkezéséről.

11 Egyetértés, 1891., aug. 15. Közli *Kossuth Ferenc* (sajtó alá rend.): Kossuth Lajos iratai, X. k. Budapest, 1904., 377. s köv. o.

12 Lásd az 1. sz. jegyzetet.

13 *Helfy Ignácz* (sajtó alá rend.): Kossuth Lajos iratai, V. k., Budapest, 1895.

jegyzésében —, „a rajzot utasításom nyomán fiaim készítették el, s a szerint honvéd tiszteink közül többen a Keresztet Turinban megcsináltatták s viselik is. Csinos rendjel. A kereszt négy ága fehér zománcz, közepén veres mezőn az ország czímere zöld szegéllyel körítve s rajta az egyik lapon: ‚szabadságharcz 1849' a másikon ‚hű vitézségért a Magyar Nemzet'. Ha még akadna aki a multak ez emlékére becset helyezne, a rajz nálam rendelkezésére áll."[14]

Az idézett 1891-es és 1863-as iratból világosan kitűnik, hogy Kossuth az említett érdemkereszt rajzának közrebocsátásával és annak megcsináltatásával — volt honvédtisztek kérésére — azt a feledésbe merült, tervezett kitüntetést örökítette meg emlékezetből, amelyet a Katonai Érdemrend rendjeleként a kormány Debrecenben kiviteleztetni nem tudott, s amely helyett a honvédsereg arra érdemes katonáinak ideiglenes jelvényeket — az ismert I., II. és III. osztályú érdemjelet — adományozott.

A Magyar Katonai Érdemrend 1849. március 2-án nyilvánosságra hozott alapszabálya utalt is erre a helyettesítésre azzal az ígéretével, hogy „ezen pót-érdem-díszjeleket nem sokára a valóságos díszjelek pótolandják ki."[15]

Hogyan és mikor született, s miért nem valósult meg ez a tervezet? Önálló magyar hadi kitüntetés szükségességének gondolata már a délvidéki harcok megindulása után, 1848 júliusában fölmerült, és a Mészáros hadügyminiszter javasolta magyar köriratú Vitézségi Érem tervében öltött testet.

A kitüntetés létrehozását Latour osztrák hadügyminiszter ellenzése folytán a király nem hagyta jóvá.[16] Így a katonai érdemek elismerése 1848 nyarán és őszén kizárólag előléptetés vagy pénzjutalmazás, ritkán arannyal való kitüntetés formájában történt. A vörös szalag, vörös sapka, fehér sapka kitüntetésként való viselésével ekkor még nem találkozunk.

A kitüntetésnek érdekes változatát láthatjuk Batthyány Kázmér esetében, akinek a szarvasi ütközetben tanúsított bátorsága megjutalmazására maga Kossuth ajánlotta azt a módot, hogy az ágyút és zászlót, amelyet Batthyány az ellenségtől személyesen zsákmányolt, siklósi várának díszítésére ajándékozza oda a Honvédelmi Bizottmány.[17]

Több ízben megtörtént viszont, hogy a katonai parancsnokok jelentéseiben kitüntetésre fölterjesztett egyének megjutalmazása — megfelelő eszközök hiányában — a Hadügyminisztérium vagy az illetékes

14 Országos Levéltár (továbbiakban OL) Kossuth-gyűjtemény, I. 4104. — Az adatra Ambrus Béla és Rádóczy Gyula hívta fel figyelmemet.

15 Közlöny, 1849. március 2. Közli *Barta István* (szerk.): Kossuth Lajos Összes Munkái (továbbiakban KÖM): XIV. k. Budapest, 1953., 582. o.

16 Lásd *Makai Ágnes:* Magyar Vitézségi Érem terve 1848 nyarán. NK., 1974. (Sajtó alatt.)

17 OL. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára. Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (továbbiakban OHB), 1848:3221. Közli KÖM. XIII. k. Budapest, 1952. 488. o. A szarvasi csatát a Verőce megyei Szarvas mellett, 1848. november 15-én, a horvátokkal vívták.

kormánybiztos „belátására" hárult. Például az 1848. október 13-i törökbecsei ütközetben kitűnt törökbecsei nemzetőrök és csongrádi önkéntesek számára parancsnokuk méltó megjutalmazást és a lapokban közzétett nyilvános elismerést kért. A Honvédelmi Bizottmány a kérelmet „belátása szerinti megjutalmazásra" Vukovics Sebő bácskai kormánybiztoshoz küldte vissza.[18] Tömeges kitüntetésre alkalmas érem vagy érdemrend szükségessége 1848 őszén tehát továbbra is fönnállott, sőt a honvédsereg szeptember—októberi sikerei folytán egyre növekedett.

A korábbi, magyar köriratú Vitézségi Érem tervét érthető politikai meggondolásból mellőzve, október 22-i rendelete szerint az Országos Honvédelmi Bizottmány „a haza bátor és hű vitézeinek érdemeit érdempénzzel megjutalmazni kívánván ... elhatározta, miként az érdempénz milly formábani készítése iránti tervet, úgy a szabályokat ezen érdemjelek kiosztására nézve kidolgoztatja."[19]

A határozat megvalósítása Mészáros hadügyminiszterre hárult, aki a tervezetet már október 30-án benyújtotta a Honvédelmi Bizottmánynak.[20] Sajnos Mészáros kitüntetési terve mind a Honvédelmi Bizottmány, mind a Hadügyminisztérium iratai közül hiányzik, s az iktatókönyv rövid bejegyzéséből a tárgy részleteire következtetni nem lehet. Egyébként a tervet „A hadügyminiszternek a Magyar érdem- s katonai díszjelek iránti javaslata" címmel a Honvédelmi Bizottmány iktatókönyvébe csak november 18—19 táján vezették be.[21]

Úgy tűnik, hogy Kossuthnak, aki november elején Pozsonyban volt, majd Pesten napokig betegeskedett, november közepén még csak felületes értesülése volt a tervben foglaltakról, mert a Honvédelmi Bizottmánytól november 13-án arról érdeklődött, hogy „a medaillok vagy keresztek készek-e már?"[22] Görgeynek szóló, november 18-án keltezett levelében viszont már pontosabban számolt be a tervezett kitüntetésről: „Most csináltatok kis-, közép, nagy érdemkereszteket, a kicsi közlegény s altiszt mint főtiszt által egyaránt megnyerhető, — a közép egyszersmind tiszti rangot adand; ha olly hőstettek történnek, mellyek illy kitüntetésre érdemesek, tessék irántok propositiot tenni. Míg a keresztekkel készülnek, helyettes diplomákat fogunk adni."[23]

Kossuth levele alapján azt hihetnők, hogy a kitüntetések tervéről az

18 OL. OHB 1848:1907.
19 OL. OHB 1848:1539/e. Fogalmazvány.
20 OL. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára. Honvédelmi Minisztérium iratai. (továbbiakban Hüm.) Vegyes iratok, 1848—49. Újoncozási iratok fogalmazványai Mészáros Lázártól, 1848. 207. sz. „Folyó hó 24-én 1539/e. sz. a. kelt rendeletnek következtében; van szerencsém az érdem pénz formájának tervét, s az érdemjelek ki osztására használható szabályokat, ide mellékelve bé nyújtani." Az irat OHB. iktatószáma 1848:3151.
21 OL. OHB-iratok iktatókönyve 1848/2. k. 3151. sz. Mellette utalás az 1848:6049. sz. iratra. (Lásd a 27. sz. jegyzetet.)
22 OL. OHB 1848:2887. Közli KÖM. XIII. k., 434. o.
23 OL. OHB 1848:2944. Fogalmazvány. Közli KÖM. XIII. k., 485. o. Ezt a levelét Kossuth másolatban Csányi László kormánybiztosnak is elküldte. Csányi november 20-i válaszában következőképpen reagált a kitüntetések készíttetésére: „... Egyes öszveütközéseknél kitünőleg viselték magukat embereink. Az érdempénzeknek, jeleknek nagy eredménye leend." OL. OHB 1848:3912. Közli KÖM. XIII. k., 518. o.

illetékesek időközben döntöttek, s azok elkészülte és életbe léptetése — annak ellenére, hogy az iktatókönyvek tanúsága szerint a Hadügyminisztérium tervezetére hivatalos választ, jóváhagyást nem kapott — rövid időn belül megtörtént. Annál meglepőbb tehát a hadügyminiszternek és a Honvédelmi Bizottmány elnökének a kitüntésekről december elején folytatott „jegyzékváltása", amely azt tanúsítja, hogy az ügyben előrelépés mégsem történt. Mészáros ugyanis december 2-án a verbászi parancsnokság kitüntetési fölterjesztését továbbítva egyúttal kéréssel fordult a Honvédelmi Bizottmányhoz, amely szerint az „szíveskedjék a ministeriumot jövendőre utasítani, hogy az illy kitüntetésre érdemesült egyénei a hadseregnek miként jutalmaztassanak."[24] Kossuth december 10-én lakonikus levélben közölte Mészárossal, hogy „a bent foglalt úgy speciális mint általános kérdés iránt a honvédelmi bizotmány egyenesen a hadügy ministeriumtól, mint akinek ezek köréhez tartoznak várja a javaslatot."[25]

Kossuth sürgetésére Mészáros távolléte miatt[26] — de bizonyára az ő utasítása értelmében — december 18-án Nádossy Sándor ezredes, a Hadügyminisztérium Katonai Osztályának vezetője válaszolt. Fölterjesztésében rámutatott arra, hogy a „katonai és polgári egyének érdemei megjutalmazására alapítandó díszjel" tervezetét a hadügyminiszter a Honvédelmi Bizottmánynak már régebben benyújtotta, de az addig nem vezethető be, amíg bírálása meg nem történt. Kérte a Honvédelmi Bizottmányt, hogy sürgősen nevezzen ki katonai és polgári személyekből álló vegyes bizottságot, amely a tervről döntene, és véleményét a kormány elé terjesztené. Javasolta, hogy addig, amíg a tervezett kitüntetés valóban életbe lép, a Honvédelmi Bizottmány legalább a kitüntetés alapításának szándékáról szóló, mellékelt cikket jelentesse meg a Közlönyben, és így tájékoztassa a közvéleményt.[27]

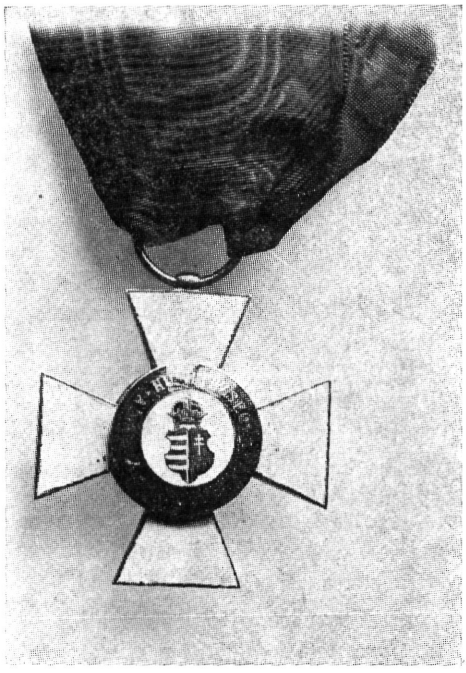
Amint látjuk, a rendelkezésre álló kevés adat alapján elég nehéz a kitüntetési terv útját nyomon követni, s a megjelölések pontatlansága ezt még jobban nehezíti. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy Mészáros október 30-án benyújtott kitüntetési terve már három fokozatú érdemrend bevezetését javasolta.[28]

Lehetséges, hogy ezt az első változatot novemberben átdolgozta vagy kibővítette, ami a jóváhagyás elhúzódását is befolyásolhatta. A késedelem úgy magyarázható, hogy amíg Mészáros az érdemrend megvitatására és jóváhagyására várt, addig a Honvédelmi Bizottmány Mészáros feltételezett intézkedésére hagyatkozott. A döntést még egy dolog mo-

24 OL. OHM 1848:4358. Hadügyminisztériumi száma: 1848:9392.
25 OL. OHB 1848:4358. Fogalmazvány.
26 Mészáros Lázár ekkor a Schlick ellen induló sereg vezéreként Miskolcon tartózkodott.
27 OL. OHB 1848:6049. Eredeti tisztázat.
28 Mészáros tervezetének OHB iktatókönyvi bejegyzésénél, az 1848:3151. számnál Nádossy ezredes fölterjesztésének száma szerepel utalásként, és ez arra vall, hogy ugyanarról a tervről van szó mindkét esetben.

tiválhatta. A Honvédelmi Bizottmány októberi rendeletében a bevezetendő kitüntetésnek sem tartalmát, sem formáját nem határozta meg, s ezáltal azt a hadügyminiszter tetszésére bízta. Mészáros egy kettős — katonai és polgári —, bizonyos értelemben „hagyományos" érdemrendet tervezett.[29]

Kossuth, aki állítólag tett olyan kijelentést, hogy nem barátja az udvaroknál divatozó kitüntetéseknek,[30] a tartalomtól függetlenül, magáért a „rendjel" elvéért eleinte bizonyára egyáltalán nem lelkesedett.

4. kép

A katonai kitüntetést azonban, amely jutalom, de egyben újabb vitéz tettre is buzdít, mindenképpen szükségesnek ítélte. Végül — ahogy Mészáros írja — olyan kompromisszum született, hogy a Honvédelmi Bizottmány Mészáros kettős tervezetéből a katonai érdemrendet kiemelte, és minél előbbi életbe léptetését határozta el.[31]

Nádossy ezredesnek a kitüntetésről szóló cikke a Közlönyben ugyan nem jelent meg, de fölterjesztése nyomán az érdemrend ügye ezekben a napokban újra napirendre került. Ennek eredményeként Kossuth

29 Lásd emlékiratai tárgyalásánál és a 36. jegyzetet.

30 *Gracza György:* Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története. Budapest, é. n., IV. k., 179. o.

31 *Szokoly Viktor:* Mészáros Lázár élettörténete, külföldi levelezései és emlékiratai I. k., Pest, 1866., II. k., Pest, 1867. (továbbiakban: Szokoly: Mészáros), II. k., 194. o.

december 20-i képviselőházi beszédében többek között bejelentette, hogy „... a kormány érdemkeresztekről gondoskodott, s azt technice munkába vétette". Erről a sereg vezéreit is értesíteni fogja, tehát azok kitüntetési javaslataikat megtehetik.

Ugyanakkor indítványozta Kossuth egy aranytábla készítését is, amelyre azoknak a kitüntetett hősöknek neveit vésnék, „kiknek nevét oda beírni, s az örök dicsőségnek átadni a nemzet méltónak fogja találni." Az indítványt a képviselőház elfogadta,[32] s a kitüntetésekről és az aranytábla készíttetéséről szóló tudósításokat a seregvezéreknek a következő napokban valószínűleg elküldték.[33]

A pesti érdemrend-tervről több, 1848-ból származó említést nem ismerünk. Az év rendkívül válságos, hátralevő tíz napján a kormánynak sokkal nagyobb horderejű, sorsdöntő kérdésekben kellett intézkednie. A történtek ismeretében természetes az, amit egy januári, Vécsey tábornokhoz már Debrecenből intézett levelében Kossuth a kitüntetésekről írt, hogy „... a közbejött budapesti catastroph miatt a szóban levő érdemjelek készíttetése megakadt."[34]

Mészáros Lázár hadügyminiszter emlékiratainak két helyén is megemlékezett a kitüntetésről, amelyet sajátos, kesernyés iróniájával „több, nem sükerült főbb intézménye között ... ívzáró kőnek tartott."[35] Amint írja, 1848 novemberében „becsület és érdemkeresztet tervezett, nem csak a katonák, hanem a polgárok részére is. Az utóbbi tervet a forradalomra kénytetett szellem félredobta ...",[36] „valamint a körülmények a másik tervet (t. i. a katonait — M. Á.) is, bár az a honvédelmi bizottmány helybenhagyását is megnyerte, dugába döntötték."[37]

A terv feleleventése 1849 februárjában újra időszerűvé vált, de „a keresztek helyébe —, mit Debrecenben készíteni nem lehetett —, érdemkoszorú helyeztetett."[38] Mészáros közlései, amint látjuk, a levéltári adatokkal egybevágnak, és kiegészítik azokat.

Emlékirataiból az is kiviláglik, hogy nagy kedvvel végezte az érdemrend-tervezés munkáját, s mindenképpen olyan kitüntetési rendszert szeretett volna létrehozni — lehet, hogy a Napóleon-korabeli francia Becsületrend lebegett szeme előtt —, amelynek alapeszméje Európa egyéb érdemrendjeitől különböznék, s amely igazán csak a valódi érdem erkölcsi és anyagi megbecsülésére szolgálna. Mészáros 1848-as katonai és polgári érdemrend-tervezetének alapszabályai nem maradtak fönn, de maga is utalt rá, hogy a debreceni Katonai Érdemrend alapszabályai a pesti tervezet mintájára készültek.[39]

32 Közlöny, 1848. december 22. Közli KÖM. XIII. k., 815. o.
33 Lásd Kossuth Görgeyhez intézett, december 21-i levelét. OL. OHB 1848:6209. Közli KÖM. XIII. k., 830. o.
34 A levél keltezése 1849. január 23. OL. OHB 1849:935. Közli KÖM, XIV. k., 203. o.
35 *Szokoly:* Mészáros, II. k., 192. o.
36 Uo., 194. o.
37 *Szokoly:* Mészáros, I. k., 285. o.
38 *Szokoly:* Mészáros, II. k., 195. o.
39 Uo.

Az utóbbi alapszabályainak tényleg vannak a korabeli katonai rendekétől eltérő, valóban demokratikus és előremutató vonásai, amelyek megalkotóik, köztük elsősorban Mészáros nemes törekvéseit igazolják.

Arról, hogy a pesti érdemrend külalakját milyenre tervezték, szinte semmit sem tudunk. Ezért rekonstruálásához értékes támpontot nyújt Nádossy ezredes már említett, soha meg nem jelent cikkének részlete, amely tudomásunk szerint az egyetlen, tárgyunkra vonatkozó, viszonylag részletes leírás. Szövege a következő: „Hogy azon férfiak, kik a haza érdekében vagy a katonai vagy pedig a polgári pályán kitűnő hasznos szolgálatot tettek, a nyilvános elismerésnek díszjelével megjutalmaztathassanak — az Országos honvédelmi bizottmány rendeletéből egy terv készítetett, miszerint az említett két rend számára egyforma, de az érdemhez képest három fokozatú, s részletesen pénzbeli illetménnyel öszve kapcsolt díszjel, az az: Nagy- Közép- és Kis-Kereszt — ‚Magyar érdem rend' név alatt azon megkülönböztetéssel alakíttassék, hogy a Katonai rend díszjele ‚Vitézségért' ‚a hálás haza', a polgári rendé pedig ‚érdemekért' ‚a hálás haza' felirattal legyen ellátva."[40]

Ehhez a leíráshoz hozzátehetjük még Mészáros említését, hogy a két érdemrend hasonló volt, de szalagjuk különbözött.[41] Amennyiben elfogadjuk, hogy a debreceni Katonai-, illetve Általános Érdemrend előzményét a Pesten készült tervezetben lássuk, ennek alapján feltételezhetjük, hogy az 1848 őszi katonai érdemrend szalagját pirosra, a polgáriét zöldre tervezték.[42]

Vajon készültek-e ebből a kitüntetésből 1848 folyamán próbapéldányok? Pozitív adatunk erre vonatkozóan nincsen. Nézetünk szerint december 18-ig, Nádossy ezredes fölterjesztésének időpontjáig egyáltalán nem valószínű, hogy a keresztek készíttetésére konkrét intézkedések történtek volna, hiszen a tervet addig még meg sem vitatták, el sem fogadták hivatalosan.

A Honvédelmi Bizottmány valószínűleg a következő napokban foglalkozott Mészáros tervével, s döntött úgy, hogy egyelőre csak a katonai érdemrendet léptetik életbe, a kevésbé sürgős polgárit nem. Annak, hogy december 18. után rendeltek esetleg próbapéldányokat — bár Kossuth december 20-i képviselőházi bejelentésének az a kitétele, hogy a kormány érdemkeresztekről gondoskodott, s „azt technice munkába vétette", vonatkoztatható lenne erre —, nagyon kicsi a valószínűsége. Ha ez mégis megtörtént volna, szinte biztos, hogy az idő rövidsége miatt a darabok nem készültek el.

Debrecenben a kormány először az eredeti, még Pesten tervezett ka-

40 OL. OHB 1848:6049. „Közlönybe iktatandó". Eredeti tisztázat.
41 *Szokoly*: Mészáros, I. k. 284—285. o.
42 Az 1849. március 2-án alapított Katonai Érdemrend mellett, amelynek ideiglenes jelvényeit vörös szalagon viselték, 1849. április 11-én Általános Érdemrend alapításáról szóló rendelet jelent meg. Jelvényei ugyanolyanok voltak, mint a Katonai Érdemrendé, de nem babér, hanem cserkoszorúk, és szalagjuk színe zöld volt. Közlöny, 1849. április 11. Közli KÖM. XIV. k., 845. o.

tonai érdemrendet akarta megcsináltatni, azonban csakhamar kétségtelenné vált, hogy a városban és környékén nincsenek a munka elvégzésére alkalmas ötvösök. Ezután, 1849. február folyamán alakult ki és született meg a Honvédelmi Bizottmánynak az a döntése, hogy az érdemrendet a pesti tervezet alapszabályai szerint mégis bevezethetik úgy, hogy a tervezett érdemkeresztek helyett gyorsan és egyszerűen elkészíthető, ideiglenes jelvényeket adományoznak, amelyek akkor, ha majd az eredeti rendjelek megcsináltatására lehetőség nyílik, becserélhetők lesznek.

Van egy érdekes adatunk annak igazolására, hogy a pesti terv kiviteleztetésének gondolatát Debrecenben még akkor sem ejtették el, amikor kiderült, hogy ott a rendjeleket megcsináltatni nem tudják.

A Nádossy-féle fölterjesztés külső oldalán ugyanis ceruzával, halványan írva, az alábbi szöveg olvasható: „ha a rajzokat megkapjuk, Csányihoz Kolozsvárt elkészítés végett."[43] A följegyzés keltét nem ismerjük, de csakis Csányi László erdélyi kormánybiztossá való kinevezése, 1849. január 27. után[44] — föltehetően Kossuth szóbeli utasítására — kerülhetett az iratra.

A rajzok elkészültek. Ezt Jósika Miklós 14 évvel később, Brüsszelből Kossuthhoz intézett leveléből tudjuk, amelyben Kossuthot arról tudósította, hogy a rendjelekről irományai nincsenek, de „megvannak a projectált rendjelek rajzai", bár igen hiányosak.[45] Hogy 1849-ben Kolozsvárra küldtek-e rajzokat, nem tudjuk. Nyomára sem a Honvédelmi Bizottmány, sem Csányi kormánybiztos iratai között[46] nem bukkantunk, és így azt sem tartjuk valószínűnek, hogy 1849-es, Kolozsváron előállított próbapéldányok léteztek volna.

Az ideiglenes rendjelvények, a koszorúk elkészülte a kitüntetések hiányát megszüntette, a végleges érdemkeresztek megcsináltatása viszont — mint tudjuk — teljesen elmaradt.

Idézzük vissza Kossuth Lajos 1891-es levelének ide vonatkozó részletét és 1863-as följegyzését. Kétségtelen, hogy a bennük több ízben említett, tervezett 1849-es érdemkereszt — amelyet az ezüst koszorúkkal helyettesítettek, mert Debrecenben előállítani nem lehetett — nem más, mint az 1848 őszén megtervezett Katonai Érdemrend változata, hiszen azt — föltehetően kisebb módosításokkal — a kormány 1849-ben is a későbbi végleges kitüntetésnek szánta.

Ezt csináltatta meg Kossuth emlékezetből az emigrációban, s ennek mintadarabját ajánlotta föl — többek között — Hentallernek az 1891-es kiállításra.

A napilapok annak idején részletesen beszámoltak a 48-as kiállítás

43 OL. OHB 1848:6049. Lásd a 27. sz. jegyzetet.
44 Lásd KÜM. XIV. k., 248. o.
45 OL. Kossuth-gyűjtemény. I. 4104.
46 OL. Az 1848/49. évi minisztériumok levéltára. Csányi iratok.

nevezetességeiről, így a Kossuth küldötte tárgyakról is. Az Egyetértés az aranykeresztet egyenesen „III. osztályú honvéd érdemkereszt"-nek, s a Katonai Érdemrend III. osztályú ezüst koszorúját az emlékkereszt jelvényének nevezte.[47]

Az érdemkereszt rajza, amelyre Kossuth följegyzésében hivatkozik, egyelőre nem került elő. Megközelítően pontos leírását azonban az 1863-as iratban megtaláljuk. Ez a leírás az általunk ismert, öt „titokzatos" szabadságharci érdemkereszt külsejével teljesen megegyezik.

A keresztek tehát kétségtelenül csak azok a kitüntetések lehetnek, amelyeket — Kossuth följegyzése szerint — a III. osztályú Katonai Érdemrenddel kitüntetett honvédtisztek közül többen megcsináltattak, és viseltek.

A darabokat Kossuth fiainak rajzai, illetve az azokról csináltatott mintapéldány alapján, aszerint, hogy készíttetőjük hol, mikor és milyen formában jutott a mintához, más-más időpontban és helyen állíthatták elő. Maguk a keresztek tanúsítják, hogy nem túl pontos rajz vagy leírás alapján készültek, s ezáltal a mintától eltérő változatok jöttek létre.[48] Valószínű, hogy nemcsak az általunk ismert öt példány készült, hanem valamivel több.

Nem tudjuk, hogy hány volt honvéd csináltatta meg a kitüntetést. Elvben ugyan mindazok megcsináltathatták volna, akik 1849-ben a Katonai Érdemrend valamelyik fokozatát elnyerték, úgy véljük azonban, hogy még a tisztek között is kevesen voltak olyan anyagi helyzetben, hogy ilyesmit megengedhessenek maguknak.

Kossuth keresztjének a kiállítás bezárása utáni sorsáról egyelőre sajnos semmit sem tudunk. Feltevésünk szerint a Hentaller-gyűjteménybe került,[49] és elképzelhető, hogy esetleg ma is magángyűjteményben lappang, ismeretlenül. Kézenfekvő lenne, hogy az öt kereszt valamelyikében keressük a Kossuth készíttette, és 1891-ben Magyarországra küldött eredetit, azonban, részint azok ismert előkerülési időpontja és körülményei, részint közülük négynél a kivitelezés különböző fogyatékosságai ezt a lehetőséget kizárják. Az első, 1879-ben előkerült érdemkereszt finom kidolgozása alapján számításba jöhetne Kossuth-féle

47 Egyetértés, 1891. szeptember 13. A jelvény szó értelme itt jelkép, helyettesítő.

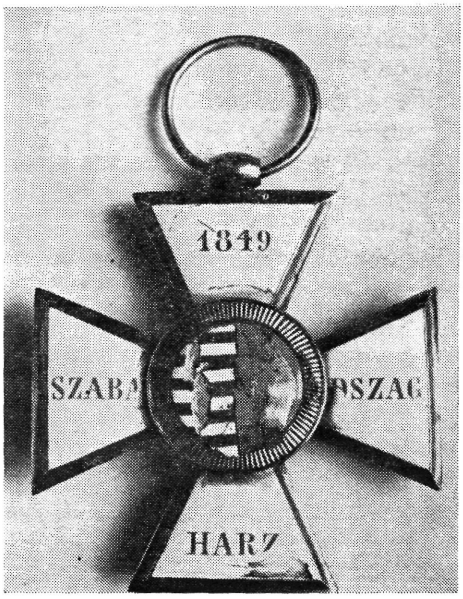
48 Tanulságos lenne — ha mindet ismernénk — az 1848-as terv, a Jósikánál szereplő 1849-es rajzok, a Kossuth emlékezete után készült 1863-as rajzok és az ismert keresztek összehasonlítása. A feliratok módosulása bizonyos fokig érthető. A címer módosulásával azonban más a helyzet, mivel annak, hogy a pecséteken, jelvényeken, zászlókon, rendjeleken a királyi korona szerepel-e vagy sem, mint tudjuk, politikai jelentősége volt. Az 1848-as terveken bizonyára volt korona. Mivel a debreceni terv a pesti folytatásának tekinthető, s a függetlenségi nyilatkozat előtti időből származott, feltehetően ez is koronával készült. Az emigrációs keresztek közül csak egynek a címere koronás, négyé nem. Ebből arra következtethetnénk, hogy — a függetlenségi nyilatkozat szellemében — a Kossuth csináltatta kereszten sem volt korona. Megjegyzendő viszont, hogy a légiós Honvéd Emlékérmeken, amelyek szintén 1863-ban, Kossuth fiainak rajzai alapján készültek, a koronás magyar címer szerepel.

49 A kiállítás tárgyai közül több darab a Nemzeti Múzeumba került, Kossuth keresztjéről ezt azonban nem állíthatjuk. A Nemzeti Múzeum Éremtárában őrzött, 1879-ből származó érdemkereszt dobozában viszont egy Gohl Ödön írta cédula van, rajta a következő, később vastagon áthúzott feljegyzés: „Másik példány Hentaller gyűjteményében". A Hentaller-gyűjtemény darabjainak későbbi sorsa csak részben ismert.

példányként, de korai és hiteles előkerülési körülményei miatt ebben az esetben is el kell vetnünk az előbbi feltételezést.

Az aranykeresztek rejtélye alapjában véve tisztázódott, bár történetüknek földerítetlen tényei természetesen még vannak. Ilyen pl. a Magyarországra, vagy más országokba került darabok kérdése.

Kossuth 1891-es levelének az a kitétele ugyanis, amely szerint ő nem hiszi, hogy a hazában ilyen kereszteket találhatnánk, és az a tény, hogy az ismert darabok közül kettő Magyarországon került elő, sőt az

5. kép

egyikükhöz fűződő adat szerint azt kifejezetten Kossuth küldte tulajdonosának, egymásnak nyilvánvalóan ellentmond.

Kossuth írásai alapján azonban teljesen elfogadhatónak tűnik, hogy a kereszt rajzának közreadásával és kevés — valószínűleg csak egy — példányban való megcsináltatásával kizárólag a szabadságharc idején kitüntetett honvédtisztek jogos igényét kívánta kielégíteni, s a kereszteket semmilyen akutális politikai cél érdekében nem adományozta. Nem is lett volna rá anyagi fedezete.[50]

Elképzelhető, hogy a környezetében levő olyan személyek, akik értesültek róla, és a kitüntetést megcsináltatták, kuriózumként, esetleg

50 Az olaszországi magyar légióbeli honvédek számára készült Honvéd Emlékérmeket is az olasz kormány költségén csináltatta Kossuth, és nem csekély gondot okozott neki, hogy az érem hírére a világ minden részéből jelentkeztek honvédek. „Nekik joguk van hozzá az igaz, — írta —, de nekem meg nincsen pénzem hozzá. Ki az ördög győzné azt más mint status!" (Kiss Miklóshoz, 1863. június 7-én írott leveléből.) OL. Kossuth-gyűjtemény, I. 4168.

Kossuthra hivatkozva küldték haza, vagy más országokban élő, olyan volt bajtársaiknak is, akik a Katonai Érdemrend III. osztályát annak idején megkapták. Ezt a feltevést igazolná, hogy három aranykereszt ismert tulajdonosa közül mindegyik a III. osztályú érdemrend kitüntetettje volt 1849-ben.

Az úgynevezett szabadságharci érdemkereszteknek a Kossuth-emigrációban betöltött tényleges vagy vélt szerepét a továbbiakban nem kívánjuk boncolgatni, hiszen ahhoz elégséges adataink sincsenek.

Csupán arra az eddig homályban levő összefüggésre akartunk rámutatni, amely a szabadságharc eredetileg tervezett érdemrendje és e keresztek között fönnáll.

Az úgynevezett szabadságharci érdemkeresztekről eddig kialakított véleményt úgy módosíthatjuk tehát, hogy nem a szabadságharc kitüntetéseitől függetlenül készültek, hanem azoknak késői megvalósulásaként, az 1848—49-es elképzeléseket eszmei tartalom és forma tekintetében is szinte töretlenül tükrözve.

Az aranykeresztek áttételesen elénk vetítik, hogy milyen lett volna a hős honvédsereg legjobbjai számára tervezett kitüntetés; egyúttal az első önálló alapítású magyar érdemrend.

A tervezett kereszt, amelynek középpajzsát a magyar országcímer alkotta, és föliratai nem latinul, nem németül, hanem magyarul, nem a király, hanem a haza, a nemzet védelmében tanúsított vitézség elismerését hirdették, nem pusztán numizmatikai érdekesség. Még tervezet formájában is annak a sokoldalú politikai-eszmei küzdelemnek egyik eredménye, amely a reformkortól kezdve a magyar nemzeti színek, jelvények, zászló bevezetéséért s ezáltal is a nemzeti függetlenségért folyt.

HRENKÓ PÁL

SZEGEDNÉL, VAGY SEGEDNITZNÉL VERTE LE KINIZSI A FEKETE SEREGET?

„... talán sikerül a csata helyét pontosan meghatározni, s véget vetni egy hosszú életű, de bizonnyal helytelen értelmezésnek..."

Ennek a gondolatnak jegyében foglalkozom magam is a csatahely kérdésével, csatlakozva Tóth Zoltánhoz, aki a fenti sorokat több mint 60 éve vetette papírra.[1]

A fekete sereget Kinizsi Pál verte le 1492-ben.[2] Ezt a tényt igazolja az az egykorú fogalmazvány, amely aláírás céljából készült a fekete sereg lovasságának parancsnoka és tisztjei számára.[3] Idevonatkozó része a következő:

„... a fekete sereg s bizonyos bajtársaink között a magunk és kíséretünk részéről is, az ország területén, ugyanazon Magyarország lakosaival szemben kimondhatatlan károk fosztogatások és másnemű gonoszságok történtek. A mit a főpap és báró urak tovább nem tűrhetvén, ezért tehát nagyságos Kinizsy Pál úr, kapitányunk stb. ugyanazon Magyarország némely főpap és báró urának segítségével levert bennünket..."

Valószínűleg erre az eseményre céloz *Váradi Péter kalocsai—bácsi* érsek is *Szata (Sotin)* várából Ulászló királyhoz írott levelében:

„... seregem egész nyáron felséged belső és külső ellenségei ellen hadakozott Kinizsi Pál őnagysága, temesi ispán vezérlete alatt, az én igen súlyos anyagi megterhelésem árán, és jóllehet lóban, fegyverben, ráadásul még sebesültekben is nagy veszteséggel tért meg..."[4]

Méginkább erre az eseményre utalnak az érseknek Mecsey László várnagyhoz írott sorai:

„... a király őfelsége utasítást adott a csehektől szedett zsákmány

1 *Tóth Zoltán:* A fekete sereg pusztulása. HK 1913. 4. füz. 513. o.
2 Magyar Életrajzi Lexikon I. köt. Budapest. 1967.
3 *Tóth:* i. m. 517—518. o. (Dl. 26 236).
4 Magyar humanisták levelei. Közreadta *V. Kovács S.* Budapest, 1971. 168. levél. (A továbbiakban — M. H. L.)

felkutatására és visszaadására. Én azonban aligha hinném, hogy maradéktalanul fel lehetne kutatni, hiszen mint hallottam, nagy része már a csata során tönkrement és szétszóródott, nagy részét a Dunántúlra vitték és eladták; ami pedig a *rácok* kezébe került, lehetetlenség azt visszaszerezni.

... a károkat és rablásokat is föl lehetne mérni, amiket *ebben a megyében* akár az én jobbágyaimnak, akár másokéinak okoztak a csehek, akár pedig nekem magamnak. Mert szent igaz: meg kellett kapniok e derék embereknek a súlyos zsoldot a király őfelségének meg az országnak tett szolgálataikért, de arra már nem volt szükség, hogy ezt a szerencsétlen országot könyörtelenül végigfosztogassák..."[5]

A levél megértéséhez az alábbiakat kell elmondanunk — olvashatjuk a lábjegyzetből: ebben az időben *Szeged* környékén török ellen induló cseh katonaság tanyázott, folytonos dúlásaival azonban nem az ellenséget, hanem a környék lakosságát tartotta rettegésben. Kinizsi a környékbeli jobbágyok segítségével fegyveresen verte szét őket.

A jegyzetet nagy meglepetéssel olvastam el.

Valóban Szeged környékén tanyázott volna a cseh katonaságnak nevezett fekete sereg? Vagy csak visszatérő helytelen értelmezésről van szó, amint azt 60 éve Tóth írta?

Korábban általános volt a Szeged környékén, Kiskunhalas táján feltételezett csatahely publikálása.

Vályi szerint *Halas* három halmáról azt tartják, hogy ott verte meg Kinizsi a cseheket, és hogy azok temetőhalmaik. A *Fekete hegy* pedig arról kapta nevét, hogy Mátyás király fekete serege Ulászló idejekor eloszolván e hegy mellett szállott meg.[6]

Palugyay még pontosabban fogalmaz:

„Ulászló király korában a *Szeged* vidékén tartózkodott csehországi fekete sereg kegyetlenkedései iránt, a már e korból Istvánffy által (Historiarum Lib. II.) „*Oppidum* peramplum, et celebre liberumque" kitétellel említett város sanyargatott lakosai Budára a királyhoz követséggel járulni, kényszerültek, sokkal sanyarúbbnak panaszolván saját helyzetüket azokénál, kik a *török* vas igája alatt szenvednek; ... Kinizsi fegyverhez nyúlni tartotta szükségesnek, s legyőzve őket, a főbb czinkosokat a tájbéli *dombokon* állított karókba húzatta vagy kerekbe törette..."[7]

Tóth utalt rá, hogy a Bonfini-kiadókat Istvánffy befolyásolhatta, aki félreérthetetlenül Szegedet mond a Tisza mellett. Mint látjuk Palugyay is Istvánffyra hivatkozik, bár Szeged ekkor már *civitas regalis* volt,[8] nem oppidum.

5 Uo. 170. levél.
6 *Vályi András:* Magyar országnak leírása. II. köt. Buda. 1799. 135—136. o.
7 *Palugyay Imre:* Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. II. köt. Pest 1853. 183. o.
8 *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza. I. köt. Budapest, 1890. 677. o.

Horváth Mihály új elemekkel színezi leírását.[9] Szerinte Mátyás világhírű fekete serege rég elmaradt zsoldja miatt nyugtalankodni, és *Szeged város* táján, hol nyaranta táborozék, rablani s pusztítani kezd vala. Ulászló a számos panaszoktól indíttatván, megfékezésöket a rettentő Kinizsyre bízta, ki aztán 1493-ban véletlenül rájok csapán, bennök több százat levágatott, a többieket pedig szétverte.

Kiskunhalasnál, a megyei monográfiában részletesebb a leírás:

„Mátyás király halála után a híres fekete sereg, mely akkor *Szeged* táján táborozott, zsold híján rablásokból tartotta fenn magát. II. Ulászló király megsokallva a panaszokat, 1492 nyarán Kinizsi Pált bízta meg a megfékezésükkel. A fekete sereg, értesülvén az ellene tett intézkedésekről, *Halasra* vonult, melynek *homokhegyei* között keresett védelmet. E védett helyen Kinizsi nem merte őket megtámadni, ezért cselhez folyamodva, a török ellen felkelést hirdetett s az alföldi népet kaszákkal felfegyverezve, magához rendelte. Ezzel a *Halason* táborozó fekete sereget védett helyéből kicsalta, az alföldi felkelőkkel minden oldalról körülvétette s megadásra kényszerítette; a vezérek közül többet kivégeztetvén, a hadat feloszlatta . . .

A *halasi hagyomány* szerint a város északi része fölött levő *zöld halom* a fekete sereg katonáinak sírja."[10]

Szegedet és Kiskunhalast említi színhelyül a Magyar Nemzet Története,[11] a Pallas Nagy Lexikona és a Révai Nagy Lexikona is.

Az első fordulatot Tóth idézett tanulmányában találjuk, aki határozottan állást foglal a mellett, hogy a csatahely nem lehet Kiskunhalas, sőt Szegedet is erősen megkérdőjelezi.

Egy névtelen vitéz, az egyetlen szemtanú feljegyzéseiből indul ki:

„Egy évvel azután, hogy béke lett, az országban állt a fekete sereg, lovas és gyalogos, körülbelül nyolcezer ember és nem akart kivonulni, mert nagy pénzzel voltak adósaink. Ekkor a magyarok gonosz tervet forraltak s elküldöttek bennünket *Szegednek a Száva mellé. (Gen Segethyn an der Sauwe.) A török ott tartózkodott egy vár előtt, melynek neve Recko. Ott táboroztunk mi a Száva vize mellett* s nagy károkat tettünk a magunk népének, mert nem volt semmi pénzünk s nem ehettünk meg kezünket, lábunkat. *A vizen nem akartunk átkelni,* ekkor lett volna pénzünk s elvettük azt baráttól, ellenségtől. A lakosság nem akarta tűrni, hogy tulajdon hadinépe rontsa meg. Uraikhoz fordultak, nagy sereget gyűjtöttek össze s a kard hüvelyéből akartak bennünket kifizetni. Megtámadtak, küzdöttek velünk két nap és két éjjel s megöltek a mieink közül körülbelül hatezret, úgy hogy csak kétezren maradtunk, legnagyobbrészt sebesültek. Hogy folyt le a csata, ki akarna erről sokat írni. Mindkét részen nem egy derék tett

9 *Horváth Mihály:* A magyarok története rövid előadásban. Budapest. 1876. 161. o.
10 Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye. II. Szerk.: *Borovszky Samu.* Budapest. 405. o.
11 IV. köt. *Fraknói Vilmos:* A Hunyadiak és a Jagellók kora. Budapest, 1896. 355—356. o.

esett meg. Én a harmadik lóra ültem, nagy éhséget szenvedtünk mi és lovaink és sok lovunkat, emberünket megölték. Ekkor ismét összeverődtünk, úgy kétezren s nagy veszedelem, gond, éhség és ínség közepette kivonultunk az országból.

... és ha átkeltünk volna a vizen, a törökök öltek volna meg s fizettek volna ki."[12]

Bonfini is ír az eseményről:

Miután megérkeztek az *alsó részekbe,* hogy azokat *a török ellen* oltalmazzák, lelkére kötötte Kinizsy tisztjeiknek, hogy felső magyarországi garázdálkodásaikat ne próbálják megismételni. Takarmányt kapnak, minden mást amire szükségük van, megfizetni tartoznak. Azok kik ezt megfogadván, *táborba szállanak népükkel Szeged környékén.*

Miután zsoldot nem kaptak, előbb intésül, majd mind nagyobb arányban fosztogatni kezdtek. Kinizsy írásbeli figyelmeztetését lábbal tiporták dühökben. A megyék felajánlották segítségüket, mire a fővezér összeszedte minden erejét s fegyverre szólítván a parasztnépet is, megindult a rebelis had ellen.

Előreküldött *huszárjai csakhamar szembekerültek egy cseh lovascsapattal,* de komoly harc nem keletkezett, mert ezek hamar visszavonultak, hogy értesítsék társaikat. Erre a sereg zöme — sejtvén, hogy közel a veszedelem — *„ad villam, quam Piscinam vocant,"* hevenyészett táborba szállt.

Kinizsy ágyúkkal lövette a tábort, hogy elhagyására kényszerítse ellenfeleit. A páncélos lovasságára felbomlott rendben előrerontó cseheket azután teljes erővel támadta meg a könnyű lovasság és a kaszás parasztnép. A magyaroké lett a diadal és a fekete sereg kénytelen volt megadni magát.[13]

Tóth e leírások alapján helyesen állapítja meg, hogy a csata helye a *Száva mentén a volt Valkó megyei Halászfalva* (Halápfalva)[14] táján lehetett Rácsa (Rača) közelében, amit ő a névtelen „Reckó"-jának vél. Halászfalva lehet egy humanista író tollából „villa Piscina", Kiskunhalas viszont már csak azért sem valószínűsíthető, mert ekkor már város (oppidum) volt.

Szegeddel nem tud mit kezdeni Tóth sem. Úgy véli, Bonfini egy korábbi táborhelyet ért alatta, de nem tartja kizártnak *Singidunummal (Belgráddal)* való összetévesztését sem.

A Bonfini-kiadásokban, az 1724-i után Istvánffy nyomán félreérthetetlenül Szegedet találunk, írja Tóth.[15] Visszafelé viszont *Segidinum* (1581), Sambucusnál pedig *Sigidinum* (1568) olvasható. Tóth felveti azt is, hogy a Bonfininél megírt Szeged oly furcsa körülmények kö-

12 *Tóth:* i. m. 512. o. (W. J. A. *Freiherr v. Tettau:* Erlebnisse eines deutschen Landsknechts. Erfurt 1869. Röviden ism. *Marczali:* A m. történet kútfőinek kézikönyve 253. o.)
13 *Bonfini,* 1771-i *Bél Károly András*-féle kiadás 723—725. o.
14 *Csánki:* i. m. II. köt. 314. o.
15 *Tóth:* i. m. 516. o.

zött fordul elő, hogy talán nem is Szegedre vonatkozik! Az első (Brenner Márton-féle) kiadásból ez a rész hiányzik, és amikor ez megjelent (1543-ban), akkor már az eredeti kézirat sem volt meg. A legtöbb kiadó tehát másolatra volt utalva.[16]

Csánki nem említ szerémségi Szegedet.[17] Alapvető művében azonban átszövik egymást a szegedi kapcsolatok.

A *szegedi* polgárok panaszát *Szerém vármegyénél* sorolja fel, az itteni magas vámok és borpénzek ellen.[18] *Szegednél* viszont arról ír, hogy polgárai sok bort összevásároltak a *kamenicz-pétervároadi szőlőhegyeken.*[19]

Nagy-Papp könyvében még mélyebbre nyúlnak ezek a gyökerek: „A *szegedieknek* már igen korán kiterjedt szőleik voltak a *Délvidéken és a Szerémségben.* A szőlőtermelés tudvalevőleg — s mint láttuk, *Szeged vidékén is* valószínűleg — a római korszakba nyúlik vissza."[20]

Csánki *tudtával* (!) *a szerémi püspökség káptalanának vannak birtokai „még két helységben a megye délnyugati részében"*[21] teljesen érthetetlen módon azonban ezeket nem nevezi meg.

A bizonytalanság ellenére Tóth nyomán a legtöbb publikációban mégis áthelyezik délre a csatahelyet a Drina torkolatához *Rácsa közelébe,* az egykori Valkó megyei *Halászfalva tájára;*[22] *a török határra,* a Valkó megyei *Halászfalva mellé;*[23] vagy csak egyszerűen a *Száva mellé.*[24]

Úgy tetszik azonban, hogy a helyesbítés feledésbe merült, mert mint látjuk a Magyar humanisták levelei ismét Szegedet publikálja csatahelyként.

Szerémségben továbbra sem ismerünk Szegedet. Ezen nem is csodálkozhatunk, miután Csánki sem vette fel alapvető helynévtörténeti művében, sőt a legújabb helynévkutatás sem számol szerémségi Szegeddel![25] Pedig van nyoma ennek az ismeretlen déli városnak. Írásmódja azonban megtévesztően azonos a tiszaparti nagyvároséval, ezért rendszerint azt is értik alatta.

Érdemes kiegészíteni a reá vonatkozó ismereteinket, hogy közelebb kerüljünk a valószínű csatahelyhez.

A leghiteltérdemlőbb értesülést továbbra is a kalocsai—bácsi érsek levelei adják. Az eseményeket megelőzően, 1492 augusztus idusán a következőképpen tájékoztatja Ulászlót:

16 Uo.
17 *Csánki:* i. m. II. köt. 228—256. o.
18 Uo. 237. o.
19 Uo. I. köt. 677. o.
20 *Nagy—Papp:* Szeged. Budapest. 1960. 23. o.
21 *Csánki:* i. m. II. köt. 231. o.
22 A magyar katona vitézségének ezer éve. Szerk. *Pilch J.* Budapest. 1933. I. köt. 161. o.
23 *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. II. köt. Budapest. 1936. 567. o.
24 *Varga Domokos:* Magyarország virágzása és romlása. Budapest. 1970. 126. o.
25 *Heller—Nehring:* Comitatus Sirmiensis. München 1973. Herausgeben G. Ganschow.

„... A nándorfehérvári bán egyik embere most vezet felséged színe elé egy török szökevényt, kiről azt mondják, a szendrői basának volt titkára vagy irnoka. Állítása szerint török szultán — meghódoltatván azokat az ellenségeit, akiknek leigázására kelt át a tengeren — most már visszatérőben van és elhatározta, hogy mindenképp először *a Száva menti kisebb várakat támadja meg, majd Belgrádot is ostrom alá akarja venni.* Az az emberem pedig, kit nemrégiben *baricsi váramba* küldtem volt, azzal a hírrel tért vissza, hogy Födimesnél nyolcezer török sereglett össze; céljuk: *a Száván átkelvén (mely sokak állítása szerint annyira leapadt, hogy a lovasok átléptethetnek rajta) betörni Szerém megyébe;* a Száva mentén lakók körében máris hatalmas a riadalom. Azt is mondja a török irnok, hogy a szendrői basát a havasalföldiek együttesen hívták ki Szófiából, ők pedig Szendrő közelében táborozva várakoznak a szultán megérkezéséig. Bármint van is nem lenne rossz, ha felséged rövid idő alatt nagyobb számú legénységről gondoskodnék Belgrád számára, minthogy *azok a gyalogosok akiket korábban küldött oda,* egyfelől betegségtől kókadoznak a szokatlan meleg meg a mértéktelen ivás következtében, másfelől — mint állítják — pénzükből és *a nekik járó zsoldból kifogyván, nagy részük szélnek eredt.* Ha tehát a szultán valami lépésre szánja magát, nem lesz meg a várnak az az ellenállóképessége, ami korábban volt. Esedezem viselje szívén felséged ezt az ügyet, és intézkedjék haladéktalanul..."[26]

Még korábban is jelzi az érsek a nagy veszélyt:

„... Ebben az órában tért meg Belgrádból szolgám, a baricsi várnagy; ezen az útján *Baricsban (Barich), érsekségem várában* vette hírül, hogy a múlt hét szombatján, késő éjszaka nagy török csapat rohanta meg azt a védőtornyot, amelyet nem is tudom hogyan, a városka kapuja előtt emeltek, és korábban meglehetősen gondját viselték, és fölgyújtották, mivel egyetlen védő sem volt benne..."

Beszámol továbbá arról is, hogy „Belgrád vára nagyon rosszul, szinte sehogy sincs ellátva, ennélfogva valamennyi gyalog és lovas szétszéledt belőle, és mintegy négyezer török gyalogos máris ott van, hogy támadást kíséreljen meg ellene...

A belgrádi hírek, fontolja meg felséged, nem raguzai mendemondák (vagyis nem hazugságok)... Feladatomnak véltem... tudatni... az ország üdve miatt, de *egyházmegyém érdekében is, amelyet közvetlenül érint, ha* Belgráddal történik valami. Sürgősen méltóztassék tehát felséged gondoskodni a vár védelméről, hogy ne legyen híjjával a szükséges őrségnek... A helyzet ugyanis nem tűr halogatást..."[27]

A már idézett 168. levélben az érsek inti a királyt, hogy miközben

26 M. H. L. 151. levél.
27 Uo. 145. levél.

figyelő tekintetét Boszniára veti, meg ne feledkezzék *Belgrád váráról és erről a határőrvidékről.*

„Mert — mint előző levelemben, harmad- vagy negyednapja jeleztem — ha sürgősen nem gondoskodunk emberben és anyagban utánpótlásról, elsősorban a belgrádi vár számára, akkor tartani lehet attól, sőt minden bizonnyal be is következik, hogy *e részekről kivonván haderőinket,* miközben Boszniát megvédjük, Belgrádot elveszítjük..."

Az érsek leveleinek bizonysága szerint tehát a Száva menti várak forogtak közvetlen veszélyben, ott volt nagy a riadalom, és az érsek egyházmegyéjében Szerém megyébe várták a török betörést. Kézenfekvő, hogy oda rendelte a király a fekete sereget, úgy ahogy azt Bonfini és a névtelen vitéz írta.

Más leveleiben az érsek Szegedről is ír. Nem könnyű persze megállapítani, hogy valóban Szegedről vagy a már ismert dokumentumokban fellelhető Szerém megyei Szegedről van-e szó.

Som Józsa főkapitánynak írt levelében[28] a királyi paranccsal megegyezően helybenhagyja, hogy „azt a *végvári adót, amit a szegediek (Szegedinensibus)* már néhány esztendeje szabálytalanul ennek a monostornak (Pétervárad) fizettek, ebben és a következő években kötelesek hiánytalanul, azaz kétszeres összegben megfizetni, a többihez hasonlóan."

Kinizsi Pálnak pedig azt írja, midőn az érsekséget érintő vámfizetéstől menekülni akaró szegedi polgárok védelmére kel, hogy „ne méltassa figyelemre a *szegediek (Szegedinensibus, cives Zegedinenses)* kiabálását."

Figyelemre leginkább az a humanista módon, talányosan (aenigmatice) írt levél méltó, amelyet Váradi Péter egyetlen monográfusa sem értelmezett még:

„Kedves Angelo uram, ... Hogy kígyó rejtezik a fű között, bizony még csak nem is sejthetjük; jó lenne azonban, ha megtudhatnók —, ha nem is ember felvilágosításából, de legalább egy angyal kinyilatkoztatásából!

... módfelett gyanús nekem annak az új márványnak a jövetele; és ha többi fejével nem illik bele a kép egészébe, legjobb lenne, ha az angyali szellem szellemi támogatásával se férne meg.

... ha új híreket kapsz a királyi udvarból, tudassad velem is; mert sok csudálatos mendemondát hallani! *Már engemet is Szegedre (Szegedinum) szólított a király levele,* de állandó fej-, gyomor- és mellfájásom napról napra súlyosbodik, úgyhogy ugyancsak tartok tőle, maholnap nekem is indulnom kell minden test és lélek közös útjára.

... ha még nincs készen, az az óhajom, hogy készüljön el, mert rossz bőrben leledzik a kalocsai!"[29]

28 Uo. 207. levél.
29 Uo. 209. levél.

Nem valószínű, hogy a tiszaparti Szegedről van szó, és nem országgyűlésre szólította királya a kalocsait. Angelo apátsági kormányzó áskálódásai válthatták ki az érsek epéjét. Rá vonatkoztathatók az „angyali" jelzők. Olyannyira felbőszítette, hogy már a fekete sereg sorsát helyezi kilátásba önmagának. Mint tudjuk *a fekete sereget rendelte a király Szegedre a Száva mellé, leendő vesztőhelyére!*

A szegedi dokumentumok szétválasztása természetesen nehéz. Egyrészt a *publikációkban egyetlen Szeged ismeretes,* tehát összekeveredtek. Másrészt a publikációk majd mindegyike *átírás.* Váradi érsek leveleiben is *Szegedinumot* találunk, pedig inkább lenne várható *Segedinum* vagy *Zegedinum,* amint az az egyik levélben előforduló öt Szeged egyikeként található.[30] Kovács S. jegyzete szerint is, Váradinak egy keltezetlen levéllel kapcsolatos megrovó szavai bizonyítják, hogy a hiányt a későbbi másolók hibájául kell felróni.[31]

Szeged helytörténetében is találunk bizonytalan adatokat. A már idézett művekben[32] éppúgy, mint Balogh J. könyvében is, mutatkozik azonosítási nehézség.[33]

A csatahely kérdésében mutatkozó bizonytalanságot úgy vélem újabb hitelt érdemlő dokumentumokkal — korabeli térképekkel sikerül tisztáznom. Erre a célra több térképet is találtam a XVI. századból.

Az egyik legkorábbi és alapvető hitelességű Magyarország-ábrázolást, az 1528-ban kiadott Lázár-térképet veszem elsőnek.[34]

Lázár térképének alapanyaga feltételezhetően Mátyás királysága alatt készült F. Roselli olasz térképész által, neves csillagászok közreműködésével. A térképet Lázár, Bakócz érsek titkára 1514-ben állította össze, kiadására azonban csak Magyarország hadszíntérré válásával került sor.

Csánki már felhasználta és némely *dél-magyarországi* település dokumentumaként említi.[35] Településneveinek korábbi feldolgozása hiányos: éppen a *délmagyarországi* rész maradt el, arra való hivatkozással, hogy ott a nevek annyira el vannak ferdítve, hogy azonosításuk majdnem lehetetlen.[36]

A Lázár-térkép tudományos feldolgozását Stegena Lajos kezdeményezte 1970-ben. E munka keretén belül vállaltam el a térkép mintegy 1300 településének azonosítását.

Az azonosítás eredményesnek bizonyult,[37] vannak azonban a tér-

30 *Carolus Wagner:* Epistolae Petri de Warda. Posonii et Cassoviae 1776. 173. o., *Fraknói:* Váradi Péter kalocsai érsek élete. Századok 1883. 831. o.
31 M. H. L. 362. o. 3. jegyzet.
32 *Nagy—Papp:* i. m. 23. o. és *Csánki:* i. m. I. köt. 677. o.
33 *Balogh Jolán:* A művészet Mátyás király udvarában. I. köt. Budapest. 1966. 22. o. utáni térkép.
34 Maps of Hungary by Lazarus secretarius. Szerk. *Stegena L.* Budapest. 1971.
35 *Csánki:* i. m. II. köt. 148., 150. o.
36 *O. Harmos Eleonóra:* Magyarország térképe 1528-ból. Térképészeti Közl. 1931. 171. o.
37 Maps of Hungary by Lazarus secretarius i. m.

képen olyan települések, amelyeknek semmi nyomát nem találtam a szakirodalomban. Ilyen többek között a Szerém megyében, *a Száva innenső partján, Szabáccsal átellenben ábrázolt Segednitz is.*

Általa viszont megvan *a másik Szeged,* amit Tóth sem lelt fel és a helytelen értelmezések sorát okozta!

Kétszer is szerepel egymás mellett, de ez ne zavarjon senkit sem, mert csak térképszerkesztési hibából adódik. Máshol is előfordul, hogy a résztérképekről összedolgozott nevek kettőzötten kerültek rá az új térképre.

Nagy *várost* jelentő ábrája van, *tornyán — Belgrádhoz hasonlóan — a török uralmat jelző zászló lobog.*

A Lázár-másolatokon némileg torzul a névírás, de ez se zavarjon senkit, más településeknél is adódik megmagyarázhatatlan másolási hiba. Vavassore másolatán (1553) az egyik név *Segedniz* lett, Zsámboky másolatán (1566) pedig ez utóbbi *Segetnitz,* a másik pedig *Segedniz* alakban íródott. Két kisméretű olasz másolaton (1559) is megmaradt, de csak a valószínűbb helyzetű, *Segednitz,* illetve *Sigednitz* alakjában. A tiszaparti Szeged a német kiadásúakon *Segedein,* az olaszokon pedig *Segedinus* formában íródott, tehát mind eltér a szerémségi névalaktól.

Ujabb bizonyságot szolgáltat Gastaldi velencei kartográfus 1546-ban keltezett nagyméretű térképe.[38]

Gastaldi térképének tartalma is régebbi, mint azt keltezése láttán gondolnánk. Feltételezem, hogy alapanyaga azonos Lázáréval, illetve maga a Lázár-térkép. Mintegy 180 olyan települést ír meg ugyanis, amelyek Lázárnál megíratlanok vagy egyáltalán nem találhatók. Sok településneve magyarosabb és helyesebb írású, mint a német kiadású gótbetűs lázári megfelelője.[39]

Ezen a térképen a lázár-térképi Segednitz azzal azonos helyen *Zegedino* formában található. Szeged itt is másképpen, *Segedin* néven íródott. (1. ábra)

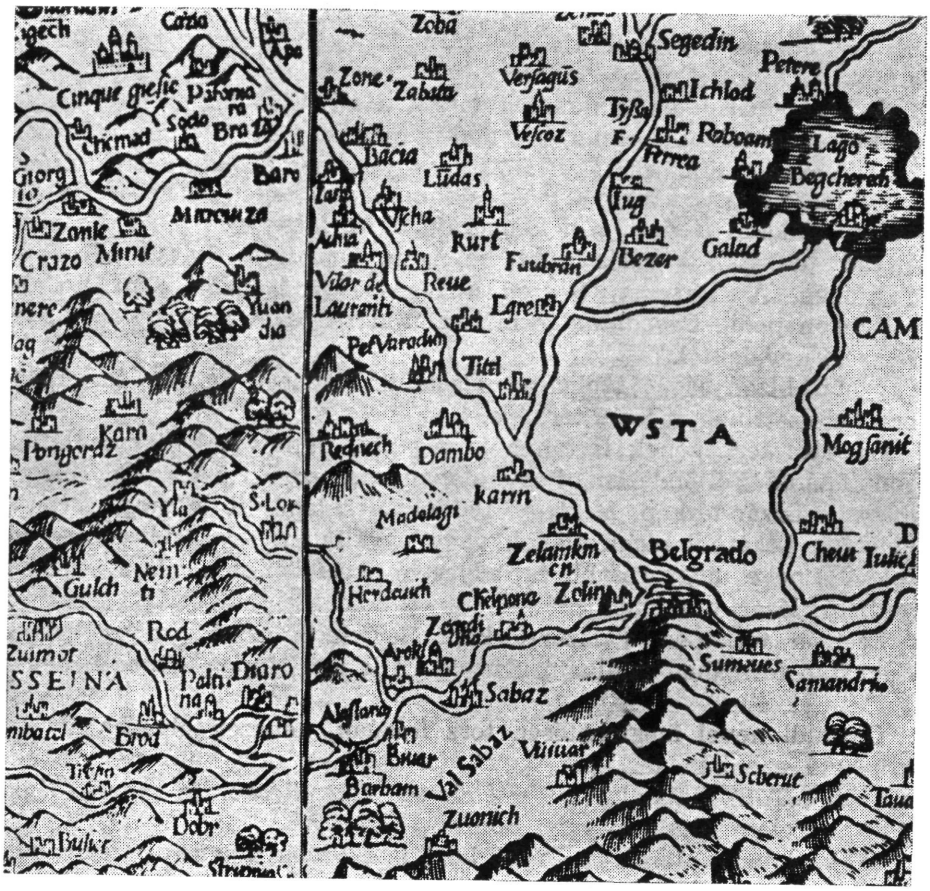
Gastaldi nevei meglehetősen torz írásúak, nehezen olvashatók. Jól kivehető azonban térképén egy *Alaslana*-nak olvasható név, éppen ott, ahol Tóth Halászfalvát feltételezte. *Településábrája nincs,* mégis, úgy gondolom, általa megvan Bonfini *Piscinája!*

Térképi helye *Jarak és Brčko között, a Száva innenső partján van.*

Brčko, mint túlsóparti település mind fekvése, mind kiejtése szerint megfelel a névtelen vitéz *Reckójának.* A névtelen úgy írta, hogy ők a Száva partján táboroztak, a török pedig a tulsó parton egy vár előtt, melynek neve Recko. Reckót a helyi *rácoktól* hallhatta, de ép-

38 *Roberto Almagio:* La Carta dei Paesi Danubiani e delle regioni contermini di Giacomo Gastaldi (1546). Bibl. Apost. Vaticana 1939. Térképészeti Közl. 1939. 270. o. Könyvismertetés. Fényképmásolatait Stegena Lajos szerezte be és bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok hálás köszönetet.

39 *Hrenkó Pál:* Magyarország Gastaldi térképén. Kézirat, 1974.

1. ábra. Részlet G. Gastaldi 1546-ban keltezett nagyméretű térképéből. Zegedino és Alaslana Belgrádtól délnyugatra található rajta.

pen ez növeli hitelét, mert nem az ismert magyar nevén nevezte meg *Barkának.*[40]

Piscina halastónak is fordítható. Halastó azonban sokfelé volt. Szeged alatt például Csecstót nevezték Piscinának: *Piscina* que wlgo Chechtoo, *Piscina* Chechtow vocata.[41]

Váradi érsek is említ halastavakat *birtokain a Valkó megyei határban:*

„Nekem és egyházamnak ugyanis sok kárt okozott Bánfi Miklós amidőn *bizonyos földjeimet elfoglalta, halastavaimat kihalásztatta,* halászhálóimat apró darabokra szaggatta . . ."[42]

Alaslana alatt érthetjük az *érsek Valkó megyei halastavait vagy halásztanyáját,* minthogy településábrát nem jelöl a térkép. De lehet ez Bonfini villa Piscinája is, tehát a Tóth által feltételezett Halászfalva.

Számunkra mindenesetre Gastaldi térképe mond legtöbbet, mert a korabeli dokumentumokkal összhangban *egymás közelségében jelöli a szóban forgó településeket.* Ábrázolásával a csatahely Száva menti azonosítása bizonyítást nyert.

Hitelt érdemlő dokumentumot találunk a vatikáni palota harmadik emeleti loggiájában is, mégpedig egy Magyarországot ábrázoló 1562 körül készített freskó-térképen.[43]

Minden valószínűség szerint a Lázár-térkép vagy annak alapanyaga alapján készült; a Lázár-térképpel azonos módon ábrázolja ugyanis *Sege (Szeged)* és *Segednitz* városokat.

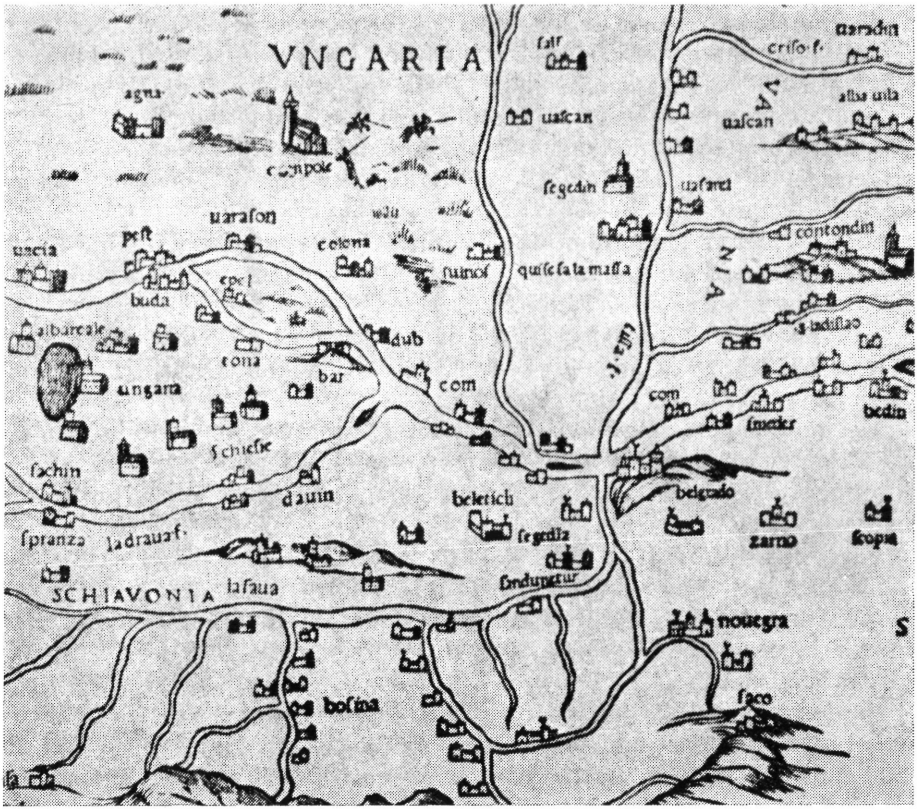
Meggondolandó, hogy amíg Lázár térképén közel 1300, addig a freskó-térképen csupán 220 település van, ennek ellenére Segednitznek is jutott hely rajta. Ez arra vall, hogy jelentős város lehetett, amit szép városábrája is jelez.

Segednitz létezését a jól tájékozott vatikáni palota reprezentatív freskótérképe teljes mértékben garantálja.

Még egy érdekes olasz kistérképet érdemes bemutatnom. Magyarország legrégebbi térképnyomatának vélem, amely 1522 körül készülhetett.[44] (2. ábra)

Szegedet nagyobb városnak veszi *Segedin* néven, a szerémségi Szegedet pedig kisebb városként ábrázolja *Segediz* (pontosabban *Segedniz)* néven. *Szerém megyében három város: Segedniz, Belegiš és Szentdemeter tornyán félholdat látunk, mint a török uralom jelét.* Bizonyos mértékben összhangban áll ez az ábrázolás az 1521-es betöréssel, amikor két nagy török hadsereg lerombolta a déli végvonalat.[45] *Nándorfejérvár, Zimony* és *Szabács* védői majd egy szálig el-

40 *Csánki:* i. m. II. köt. 264. o.
41 Uo. I. köt. 680. o.
42 M. H. L. 180. levél.
43 *Banfi Florio:* Magyarország térképét ábrázoló falfestmény a Vatikánban. Térképészeti Közl. 1939. 220—247. o.
44 *Oberhummer—Wieser:* Karten des Wolfgang Lazius. Insbruck 1906. 37. o.
45 *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. II. 603. o.

2. ábra. Részlet egy 1522 körül készült és feltételezhetően Tubero művét illusztráló olasz térképből. A kalocsai (colona) mezőn csatajelenet, Belgrádtól nyugatra (segednizen is) félholdas várostornyok láthatók.

estek; *Kupinovo várát*[46] és vele együtt valószínűleg *Segednitzet* is ekkor rombolta le a török. Segednitzről ezután többé nemigen hallunk.

Figyelemre méltó Szeged mellett egy „*quise fa la massa*" (itt gyülekezett a sereg?) felirat, *Kalocsa és Eger* között pedig „*campole*" (mező, csatamező?) megnevezés mellett lovascsata rajza.

Minthogy Tubero szerint a csata a *kalocsai mezőn* (!) történt,[47] kézenfekvő a következtetés, miszerint ez az ábrázolás *a fekete sereg leverését illusztrálja*, a térkép pedig *Tubero leírásához* készülhetett.

Tubero dalmát történetíró fő munkájában[48] *1490 és 1522 közötti magyar és török eseményekkel* foglalkozik. Éppen azt az időszakot fogja át a térképen jelölt két fontos történelmi esemény, a fekete sereg pusztulása és az első nagy török betörés. Ez a tény és a csatahely vázolása nagyon valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy a térkép az ő munkájával kapcsolatos. Minthogy értesüléseit csak a későbbiekben szerezte a *kalocsai—bácsi egyházmegye főbb embereitől*, előtte *1495-ig főként Bonfini volt forrása*, ezért a csatahely téves *(Szeged—Kalocsa)* azonosítása esetleg *Bonfinihez vezethető vissza, Istvánffyt jóval megelőzően!*

Bonfinitól tudjuk, hogy a sereg egy évvel korábban *Eger és Vác között* táborozott. Ennek is lehet része az ábrázolás torzulásában, a csatahely ugyanis befogja ezeket a területeket. Egyébként Tuberóról köztudott, hogy helynevei és évszámai inkorrektek. Megmutatkozik ez ezen a kistérképen is. A térkép származásvonalának lehetősége és Bonfini hatásának tudatában azonban el tudom képzelni, hogy inkorrektsége forrásainak bizonytalanságában leledzik, és Bél Mátyás megállapítása jut eszembe, aki szerint a magyar történetírók között senki sincs, aki különb nálánál. Ez a Tubero művét illusztráló térkép egyébként lehet a *Bonfinitől elkezdett és Brodarics István által befejezett* ábrázolás is, aminek nyomait több helyen is megtaláljuk.[49] Az alap pedig a Lázár-térképpel közös, tehát F. Roselli Mátyás-korabeli felvételezéséhez vezethető vissza.

Szegedet ezentúl a régi ptolemaioszi térképeken található erdélyi *Singidaua*[50] és *Singidunum* (Belgrád) neveivel is összetévesztik.[51] Ez utóbbit már Tóth is feltételezte.

46 *Bács Gyula:* Jugoszlávia. Panoráma 1970. 2. kiadás 118. o.

47 *Tóth:* i. m. 514. o. (Tubero: Commentarii de temporibus suis. Schwandtner II. 155.).

48 *Ballagi:* Tubero. A Pallas Nagy Lexikona XVI. köt.

49 *Fallenbüchl Zoltán:* Az Atlas parvus Hungariae és Hevenesi Gábor. Térképtud. Tan. Budapest. 1958. 168. o.; *Imrédi—Molnár L.:* Lázár deák térképének problémája. Földrajzi közl. 1971. 2—3. szám 105. o. (Brodarics 1521—1524 között élt Olaszországban, amikor mint Lajos király kancellárja Rómában — rajzolt egy pontos térképet Magyarországról.)

50 *Florio Banfi:* Imago Hungariae, nella Cartografia Italiana del Rinascimento. Roma 1947. 60. o. Vat. Lat. 3844 jelzett kódexben: „Singidaua, in mediis campis sita, quae nunc Segedinam appellari posse, ob nominis conformitatem putarem, nisi in Cumania, iuxta occidentalem Tybisci ripam modo, ut diximus, iaceret . . ."

51 *Nagy Júlia:* Magyarországot ábrázoló, könyvekben megjelent térképek stb. Térképtud. Tan. Budapest, 1958. 328. o.; *Nagy J.* írja: Szeged helyét helyesen határozza meg: „Singidonum: Seged, vbi Mariscus Fl. in Tibiscum cadit"!

A Segednitzre utaló legújabb keletű nyomot Balogh J. könyvében találjuk.[52] Térképvázlatán egy Mátyástól támogatott építkezéshelyet meglehetősen szokatlan módon *„Szerémségi város"* megnevezéssel ábrázol, éppen Segednitz helyén.

A részletes térképeken *Segednizet* a Száva partján, *Šabaccal átellenben Klenak táján* kereshetjük. Semmi jele nem mutatkozik.

Annál határozottabban ismerhetjük fel *Alaslana=villa Piscina* (?) nyomait. *Sremska Račatól nyugatra* találunk egy *Ribna bara (= Halastó)* nevű morotvát. Tőle *északra, Višnjičevotól nyugatra* pedig *Varadin* (régebben *Revier Varadin*) nevű területet, birtokot.[53] Döntő bizonyságot szolgáltat az a tény, hogy a halastó közelségében még ma is őrzi a táj *hajdani birtokosának, Váradi Péter kalocsai—bácsi érseknek* a nevét.

Végső következtetésül megállapíthatjuk, hogy Mátyás király hajdan dicső fekete seregét nem *Szeged* és nem *Kiskunhalas* táján, hanem *a Szerémségben, a Száva mellett* verte le Kinizsi Pál. A csata helye a Száva innenső partján, Šabac és Brčko között: a régi térképeken *Segednitz, Segedniz, Zegedino* néven megírt várostól nyugatra; *Alaslana (villa Piscina?)* néven írt *Halásztanya* (?) vagy *Halászfalva* (?) táján lehetett.

A Szerémségben hajdan volt *Szegeddel* (*Szegednics*-csel) pedig a *„szegedi"* dokumentumok feldolgozásánál is számolnunk kell.

52 *Balogh J.*: i. m. 22. o. utáni térképen és 278. o. (egy szerémségi városról ír).
53 1:75 000 méretarányú katonai térkép. 1885. Zone 26, col. XX.

VISSZAEMLÉKEZÉSEK

MÓRICZ LAJOS

1944. OKTÓBER 15-E — EGY HADNAGY NAPLÓJÁBAN

Arra, hogy az 1944. október 15-én elhangzott kormányzói proklamációról milyen körülmények között szereztem tudomást, továbbá, hogy a fegyverszüneti felhívás milyen hatást gyakorolt rám és környezetemre, megmaradt naplóm alapján — egy viszonylag hosszabb időszak hangulatát és eseményeit is felidézve — válaszolok. Ez az időszak alig több mint egy hónap, de ezalatt többet értettem meg a katonapolitikából, mint az addigi katonai szolgálatom során.

*

Az 1. hegyi dandárt 1944. szeptember 24-én vonták ki a Tatár-hágó előterében fellángolt heves harcokból. A hadseregparancsnok intézkedése alapján a kivont zászlóaljak a Tisza forrásvidékén összpontosultak. (Az 1. hegyi dandár állományába a 2., 3., 4., 12. és 33. hegyivadász zászlóaljak tartoztak. A dandárnak a fenti zászlóaljakon kívül volt még egy kiképző zászlóalja, két hegyi tüzérosztálya, egy páncéltörő, egy légvédelmi ütege, egy lovas-, egy műszaki és egy híradó százada és természetesen vonata is, amely a szükséges hadtápszerveket fogta össze.) A 2. hegyivadász zászlóalj, amelyben hadnagyként szolgáltam, az akkori országhatár átlépése után a Hoverlán keresztül vezető szerpentinúton jutott Tiszabogdány községbe.

A hosszan és meredeken emelkedő hegyi út erősen elcsigázott bennünket. Ám az éjfél tájban elterjedt hír új erőt öntött mindenkibe. Megtudtuk ugyanis, hogy nem egy újabb arcvonalszakaszra, hanem Ungvár környékére kerülünk, ahol az 1. magyar hadsereg tartalékaként hosszabb pihenőben lesz részünk. A virradat már frissen és vidáman menetelő katonákat talált. A jó hangulatot csak fokozta a tetőn kitárulkozó fenséges látvány: a sötét fenyvesekkel övezett mély völgykatlanban ragyogott a Tisza-források vizét összegyűjtő tó.

Tiszabogdányban, amely zsúfolásig meg volt tömve katonákkal, egy

napot töltöttünk. Éppen csak annyit, hogy kialudjuk magunkat és felkészülhessünk a menetre. Három napon át gyalogoltunk, minden nap legalább 30 km-t tettünk meg. A fáradság azonban senkin sem vett erőt. Tele torokkal fújtuk a jól ismert katonadalokat és közben gyönyörködtünk a mellettünk folyó Tisza napfényt tükröző fodraiban. Úgy mentünk, mint békében, a közeli kimenőre gondolva, a laktanyához közeledve. Vonulásunkat a második napon végignézte vitéz Loskay Ferenc vezérőrnagy, a dandár — „emberevő" hírében álló — parancsnoka, de most ő sem talált kivetni valót mozgásunkban, oly fegyelmezett benyomást keltettünk.

A negyedik nap reggelén Nagybocskó község vasútállomására irányították zászlóaljunkat, ahol „bevagonírozunk". A vasúti szállítás persze jelentősen meggyorsította az átcsoportosítást, s így másnap reggel már az Ungvártól északra elterülő Nevickeváralján voltunk.

Ungváron felszállt vonatunkra Borsos Balázs főhadnagy, aki még a tavasz folyamán hagyta el a frontot, tifuszgyanúval. Századát azóta én vezettem. Visszatértével a zászlóaljparancsnok újból neki adta a századot, engem pedig a 40 főt számláló és géppisztolyokkal felszerelt felderítő szakasz élére állított. Bántott ugyan az áthelyezés, mert a század megítélésem szerint jól működött a vezetésem alatt, de a zászlóaljparancsnok döntését zokszó nélkül vettem tudomásul.

Borsost még a békehelyőrségből ismertem. Amikor a zászlóaljhoz kerültem, hozzá osztottak be. Engem barátsággal fogadott. A hegyet és az erdőt jól ismerő vadásznak ismertem meg, akitől sok értékes szakmai fogást lehetett ellesni. Igen, ellesni, mert eléggé szófukar és magának élő volt ez az egyébként igen jó megjelenésű tiszt. Borsost a katonák nem szerették. Gorombasága, no meg a tavaszi támadás során tanúsított nem éppen bátor magatartása szóbeszéd tárgya volt. Egyesek tudni vélték, hogy a kórházi kezelés sem véletlenül tartott ilyen hosszan.

Nevickeváralján, ahol kirakodtunk, nem ment simán a beszállásolás. Az arra alkalmas házakat ugyanis német katonák foglalták le, s gorombán elutasították azt a kérésünket, hogy néhány „körletet" adjanak át nekünk. Bár parancsnokuk csak főhadnagy volt, s a szabályok szerint köteles lett volna alezredesünk parancsát teljesíteni, mégsem adtak át egy házat sem. Zászlóaljunk nagy része szénapajtákban helyezkedett el.

A német parancsnok magatartása — emlékezetem szerint — nagyon felháborított bennünket. A főhadnagy viselkedését a magyar királyi honvédségre nézve sértőnek tartottuk, amiről írásbeli jelentést is készített zászlóaljunk a dandárparancsnokságnak.

A helyzet úgy hozta, hogy az 1. hegyi dandár eddig mindvégig olyan frontszakaszon volt, ahol csak magyar kötelékek és parancsnokságok állomásoztak. Itt történt meg először, hogy a számunkra ki-

jelölt körzetben németek is voltak, mégpedig olyanok, akik nyíltan tudomásunkra hozták, hogy nem hajlandók számolni a magyar szervek igényeivel.

Ez a jelentés abban az időben aligha lehetett az egyetlen, amit a különböző magyar szervek megfogalmaztak és elküldtek. A német és magyar hadsereg közötti fegyverbarátságról ekkor már csak a rádióban meg a lapokban volt szó. Az évekkel ezelőtt oly sokat emlegetett német—magyar bajtársiasságot a doni visszavonulás felháborító eseményeinek ismeretében még a felsőbb parancsnokok sem hangoztatták.

A német hadsereget ebben az időben már szakmailag sem vette körül nimbusz. A Kárpátokban a saját szemünkkel láttuk lőfegyverek nélkül menekülő alegységeit, amint piszkosan, rongyosan kísérték az összerablott holmikkal megrakott nyikorgó szekereket.

Tíz napot töltöttünk az Ung völgyében. Az alegységeknél a szolgálatvezetők irányításával anyagkarbantartás és lóápolás folyt. A tisztekkel a zászlóaljparancsnok, Gyurich Árpád alezredes, az elmúlt hónapok harci tapasztalatait beszélte meg. Ehhez a dandárparancsnokság írásos anyaga szolgált alapul, amelyet akkortájt kaptunk meg. Ebben egészen részletesen le volt írva az 1. hegyi dandár tevékenysége az áprilisi bevetéstől a Tatár-hágói hídfő kiürítéséig. A leírásokat vázlatok szemléltették. Összességében ez az anyag elismeréssel méltatta az 1. hegyi dandár működését, amely a súlyos harcok ellenére is megőrizte harcértékét. A dandárparancsnokság szerint zászlóaljparancsnokunk jól látta el feladatát.

Gyurich alezredest mi olyan tapasztalt embernek ismertük, aki tekintélyt is kivívott magának. Beosztottjairól mindig gondoskodott, a századparancsnokoknak pedig nagy önállóságot biztosított.

A pihenő napjaiban erősen foglalkoztattak bennünket azok a hírek, amelyek az erdélyi harcokról érkeztek. Bár hivatalos tájékoztatókat nem kaptunk, valahogyan mégis csak értesültünk két tényről, mégpedig arról, hogy a 2. magyar hadsereg vereséget szenvedett Dél-Erdélyben és megkezdte a visszavonulást, és hogy a szovjet hadsereg páncélosai kijutottak az Alföldre.

Meg voltunk győződve arról, hogy a közeljövőben valami történni fog. Mai szóhasználattal élve valamilyen politikai megoldást reméltünk, mert azt, hogy a magyar hadsereg ebben a háborúban katonailag vereséget szenvedett, a kapott hírekből megértettük. A zászlóalj tisztjei a 75 ezres szelvények helyett az egész országot feltüntető térképeket kezdték tanulmányozni. „Hiába védi a Kárpátokat az 1. hadsereg, ha már az Alföldön állnak az oroszok" — fogalmazódott meg ennek eredményeként a kollektív vélemény.

Október 9-én váratlan parancs érkezett. „A zászlóalj meneteljen Csapon át Tiszabezdédre és ott legyen kész arra, hogy megakadályozza

a szovjet páncélos ékek esetleg sorrakerülő előretörését a záhonyi hídhoz".

A kétnapos menet alatt mindinkább megvilágosodott előttünk, hogy a katonai helyzet az egész magyar hadsereg számára rendkívül súlyossá vált. A hosszabb-rövidebb pihenők a tisztek szenvedélyes vitáival teltek el.

A Tisza-hídon átérve ijedten néztük a facsoportokkal teletűzdelt sík tájat. Hegyekhez szokott szemünknek mindez nagyon idegen volt. „Hogyan is lehet erős védelmet kiépíteni ilyen terepen" — olvasom az akkor megfogalmazódott kérdést naplóm fakult lapján.

Tiszabezdéd községben szeretettel fogadtak bennünket. Emlékszem, hogy a bíró azt kérte, szállásoljunk el minden házhoz katonákat, mert „ezt kívánja a nép". Nem emlékszem, sikerült-e ezt teljesíteni, de azt tudom, hogy az almafák termésének jelentős részét abban az évben a katonák szedték le. Szinte minden ház udvarán megjelentek az almapiramisok, várva az elszállításra, amire akkor a legkisebb remény sem volt meg.

Október 15. vasárnap volt. Ragyogó napsütésre ébredtünk. Délelőtt, amikor a falusiak ünneplőbe öltözve, néhány katona társaságában a templomba indultak, a zászlóaljparancsnokságra hívattak. Az ott történtek így rekonstruálhatók:

— Tiszti gyűlés lesz — közölte az érkezőkkel a segédtiszt. Az irodává átalakított iskolai tanteremben már ott volt Gyurich is, aki alighogy megérkeztünk már mondta is a rádióban hallott szenzációs hírt.

— A kormányzó úr őfőméltósága fegyverszünetet kötött a szovjet hadsereggel. (Mi ott akkor úgy értelmeztük, hogy a fegyverszünetet már meg is kötötték.)

— Éljen a béke — tört ki önkéntelenül néhány tisztből, majd arról kezdtünk beszélni, hogy túléltük a háborút és ez a legnagyobb boldogság.

— Várjunk csak ezzel a lelkesedéssel — csendesítette le a boldogságtól hangos tiszteket Borsos, a legidősebb századparancsnok. — Le kell tennünk a fegyvert, de azt, hogy hogyan, még nem tudjuk. No meg azt is a jövő fogja eldönteni, hogy milyen magatartást fognak tanúsítani a németek.

Borsos nagyon fontos problémára mutatott rá: nincs szabályozva a „hogyan". E nélkül pedig aligha lehet ilyen bonyolult feladatot jól megoldani. A hadseregek erejének éppen a módszer ismerete az egyik forrása, s most éppen ez hiányzik.

Ennek megállapításánál tartottunk, amikor megszólalt a telefon. A parancsnokot kérték a készülékhez. Lőcsey vezérkari százados, a dandárparancsnokság hadműveleti osztályának vezetője arra adott pa-

rancsot, hogy a Lónya és Benk község körzetében levő tiszai kompokon ne engedjük át a visszavonuló német osztagokat.

— No lám, mégiscsak sor kerül a tennivalók megszabására — nyugtázta a helyzetet Gyurich, majd a kapott feladat teljesítésével megbízott engem, illetve a felderítő szakaszt. Én erre elbúcsúztam a tiszti gyűléstől és máris rohantam az embereimhez.

Az indulás perceiben történt, hogy Havasi hadnagy, az egyik századparancsnok odajött hozzám és a következőket mondta:

— Remélem, nem fogtok lőni szövetségeseinkre?

Bizonytalan tiltakozásom után közölte velem, hogy ő nem szívesen tenné le a fegyvert a vörösök előtt. (Havasi iskolatársam volt, ezzel magyarázható, hogy érzéseiről ennyire nyíltan beszélt.)

Erre már nem válaszolhattam, mert a lovak megrándították a szekeret, amely erősen rázva röpített a 10—12 km-re levő kompok felé. Hat szekéren 6—6 felderítő. Énekelve tettük meg az utat. Örültünk a bejelentett fegyverszünetnek, de a kapott feladat is felvillanyozta szakaszunkat. Azt ugyan sejtettük, hogy a meghatározott Tisza-szakaszon nem fogunk találkozni nagy német kötelékkel, de hogy lesz valamilyen csetepaté abban biztosak voltunk.

„Borsot törünk a svábok orra alá" — mondogatták a katonák egymás között. Én meg azon meditáltam, hogy az ez idő tájt már Nyíregyháza felé közeledő oroszok mikor érhetik el a mi körzetünket. Úgy becsültem, hogy erre két-három napon belül sor kerülhet, amiből az következik, hogy nekünk addig kell megakadályoznunk az Erdély felől visszavonuló német csoportok átkelését a Tisza megjelölt szakaszán. Egy óra sem telt el azóta, hogy Tiszabezdédet elhagytuk, amikor a kompokhoz értünk és áthúztuk őket az innenső oldalra, majd rajokra oszolva elhelyezkedtünk az átkelőhelyek közelében levő házakban.

Naplómban erről nincs több feljegyezve. De abból a lelkesedésből, ahogyan a szakasz katonái elindultak a kapott feladat végrehajtására, úgy gondolom visszatükröződik, hogy ezt a háború végét jelentő akciónak tekintettük. Ha végrehajtása fegyveres fellépést követelt volna a volt szövetséges ellen, katonáim azt is teljesítik. Biztos voltam: ha tűzparancsot adok, nem maradok egyedül. A hangulat a németek elleni harcra alkalmas volt.

Estefelé, meg a következő három napon, többször is hívták a túloldalról németek a kompokat, de azok nem mozdultak. Volt szövetségeseink kiabáltak, káromkodtak, egyikük egy géppisztolysorozatot is küldött az egyik kompőrház felé, de céljukat nem érték el. Ezzel valamit letörlesztettünk a Nevickeváraljai sértésből.

Bár a benki református pap rádiója révén már 15-én délután tudomást szereztem a fegyverszüneti parancs hatálytalanításáról és a Szálasi-féle hatalomátvételről, én hivatalosan arról nem vettem tudo-

mást. A szomszédban levő Mándok község postájáról felhívhattam volna ugyan a zászlóaljat, de nem tettem. Feltehetőleg attól féltem, hogy mindazok az álmok, amelyek a háború befejeződésének reménye kapcsán szövődtek bennem, hirtelen szertefoszlanak.

Akkor még reménykedtünk a háború befejeződésében és úgy képzeltük, hogy mi ebben az isten háta mögötti faluban fogjuk megélni a békét. A szakasz beosztottjai gyakran emlékeztettek engem arra a tavaszi esetre, amikor zászlóaljunk egyik szakasza Kolomeánál fogságba esett és aztán öt nap múlva teljes felszereléssel visszatért. A szovjetek azt az üzenetet küldték velük, hogy nekik nem a magyarokkal, hanem a német fasisztákkal van leszámolni valójuk. (Ezt a szakaszt nem hagyták a zászlóaljnál. „Átnevelésre" Budapestre szállították.) Ez az eset erősítette bennünk azt az elképzelést, hogy még fogságba esés után is hamarosan hazatérhetünk.

Október 18-án este azonban vége szakadt az álmodozásnak. Beállított a zászlóaljparancsnokság lovasküldönce. „Azonnal vonuljon be Csapra. További parancsot ott kap" — ez állt a nekem címzett és Gyurich alezredes által aláírt parancsban.

Már sötét volt amikor búcsút intettünk a benkieknek és elindultak a szekerek. Hajnalban értünk Csapra, ahol két katona várt ránk. Tőlük tudtuk meg, hogy a zászlóalj már tegnap elindult Munkács felé, nekünk azt üzenik, hogy igyekezzünk utánuk.

Az éjszakai szekerezés után fáradtak voltunk. Pihenőt rendeltem el. A közelben találtunk egy üres pajtát és hamarosan már aludtunk is. Déltájban indultunk tovább. A zászlóaljat Munkácsváralján értük el.

Megérkezésünk különös érzelmet nem váltott ki a zászlóaljparancsnokságból. Az volt a benyomásom, hogy ha nem jöttünk volna meg, talán nem is keresnek. A segédtiszt fásultan közölte, hogy mindenkinek le kell tennie az új esküt, ez a feltétele annak, hogy a zsoldjegyzékbe felvegyék. Mivel a zászlóalj tisztjeinél az eskü letétele már megtörtént, tőlem csak egy aláírást kért. Gyurich alezredes arra a kérdésemre, hogy mit jelent az eskünek a hungarista állameszmével kapcsolatos kitétele, csak a vállát vonta meg.

Energikusnak csupán Havasi hadnagy tűnt. „Megmenekültünk a fegyverletétel szégyenétől" — ezzel köszöntött. Ám az ő szava is elakadt, amikor még azon az éjszakán századát gépkocsikon előre vitték az első vonalba. A zászlóalj többi része gyalogmenetben tartott ugyanoda. Később a gépkocsik bennünket is felvettek és Szolyván keresztül Aklos községig szállítottak, ahol a 7. magyar gyalogezredhez rendeltek bennünket, amelynek arcvonalába több ponton beékelődtek a támadó szovjet csapatok kisebb osztagai.

A szállító sofőröktől értesültünk arról, hogy az 1. hegyi dandárt eredetileg Budapestre tervezték szállítani a Vár védelmére, de ezt a

tervet időközben „módosították". Így történt, hogy a főváros helyett, Aklos község lett a kirakó körzet.

A következő napon zuhogó esőben „gerincmenti" támadással helyreállítottuk a 7. ezred eredeti védőállását. Ekkor már Borsos volt a zászlóaljparancsnok, mert Gyurich alezredest hirtelen elhelyezték tőlünk.

A roham után csend lett az erdős hegygerincen. Az eső is elállt. Másnap olyan szép őszi napsütés volt, hogy szinte el is felejtkeztünk arról, hogy milyen körülmények között vagyunk. Amikor azonban leszállt az este, mindannyiunkat elfogott a félelem. A jó kilátást biztosító gerincvonalról, amelyről a Kárpátok nagy területére lehetett belátni, megdöbbentő kép tárult elénk. A Vereckei-hágó felől jövő út telis-teli volt kivilágított gépjárművekkel. Szinte összefüggő fényfűzért alkottak a gépkocsilámpák. Óriási erő közeledett.

Éjfél tájban tiszti futár érkezett zászlóaljunkhoz. Sürgős visszavonulási parancsot hozott. A parancs fedőneve „Tiszamozgás" volt. (A Tisza vonaláig történő általános visszavonulásra utalt ez a fedőnév.) Loskai tábornok ebben a parancsában arról tájékoztatott bennünket, hogy a szovjet csapatok Máramarossziget felől Munkácsot veszélyeztetik és ezért a Latorca völgyében harcoló 13. gyaloghadosztálynak és az 1. hegyi dandárnak abból a célból, hogy a bekerítést elkerüljék, sürgősen vissza kell vonulnia Csap közelébe.

Szinte percek alatt kiürítettük az állásokat és a különböző felszerelési cikkeket vállra véve megindultunk hátrafelé a völgybe, ahol a hadtápunknak lennie kellett volna. Valaki azonban a szekereket és a lovakat már korábban Szolyvára irányította. Így a nehézfegyvereket és a lőszeres ládákat továbbra is kézben, illetve vállon kellett vinnünk. Embertelenül nehéz feladat volt és ezért még az anyagra olyan nagyon vigyázó Borsos sem lepődött meg, hogy reggelre, amikor a lovakat és a szekereket megtaláltuk a lőszeres ládák nagy része hiányzott. Természetesnek vette ezt a veszteséget.

Egész napos menet következett. Mögöttünk egyre erősödött a harci zaj. Beregszentmiklós határában egy vezérkari tiszttől azt a parancsot kaptuk, hogy térjünk le az útról és Kislécfalva magasságában felvételi állást foglalva, biztosítsuk a még elől levő csapatok visszavonulását.

Már reggel volt amikor a parancs végrehajtása során a megadott kisebb hegygerinc mögé értünk. Régi hegyi szokás szerint a hegy lábánál pihenőt tartottunk. A lovakról lekerültek a málhanyergek, a nehézfegyverek. A hét nap óta egyfolytában tartó mozgás következtében az emberek a földre rogytak és már aludtak is. Hozzávetőlegesen egy óra telt el, amikor az éppen indulásra készülő század tüzet kapott.

— Partizánok! — kiabálták az erdőből, ahol géppisztolytűz fogadta az ott menetelőket. Kitört a pánik. Az álmukból felriadt emberek, a

hadseregszerte oly annyira rettegett hírre, csőre töltötték puskájukat és lövöldözni kezdtek. Ki a levegőbe, ki a hegyoldal felé. Erre olyan csatazaj lett, hogy a lovak megvadultak, fülsiketítő nyerítéseket hallattak, s többen közülük elszabadulva vágtáztak a földre rakott ládák, lőszerrakaszok között. Hogy voltaképp mi is a helyzet, senki sem tudta, csak azt látta, hogy az imént megindult század hanyatt-homlok özönlik vissza és magával sodorja a többi alegységet is. Néhány parancsnok, köztük Havasi is „állj" és „feküdj" vezényszavak ordításával akart gátat vetni a menekülésnek, de mindhiába.

Talán fél órát sem tartott a harci zaj, aztán minden elcsendesedett. A földre lerakott és a századok által otthagyott felszerelés mellett harmincan maradtunk. Közülünk hárman lőtt sebbel az egészségügyi kocsi alatt felállított hordágyakon nyögtek.

— A kijelölt védőkörletet ilyen csekély erővel nem lehet elfoglalni. Visszavonulunk Beregszentmiklósra — határozott a megmaradt tisztekkel egyetértésben Borsos, akiről pontosan nem is tudtam, hogy hol húzta meg magát, amikor „az ég zengett".

Megkezdtük az ottmaradt lovak felmálházását. Persze mindent nem tudtunk rájuk rakni, mert az elszabadult állatok itthagyott terhe is tetemes volt. Furcsa menetoszlopunkat, amelyben több volt a ló mint az ember, a partizánok a továbbiakban nem zavarták. Egy helybeli pásztor szerint „már el is vonultak Kislécfalva környékéről, mert már egy másik alakulat ellen készítenek elő rajtaütést". (E tájékoztatás helyességét Uszta Gyula elvtárs is megerősítette, amikor 1948-ban a IV. katonai pártkonferencia szünetében vele erről beszélgettem. Elmondása szerint a következő napon a 4. hegyivadász zászlóaljon ütöttek rajta, amelyet sikerült teljesen szétugrasztaniok. A mi zászlóaljunkkal kapcsolatosan azt tudta, hogy tűzcsapásuk hatására visszavonultunk. A tényleges következményekről én tájékoztattam.)

Beregszentmiklós határában előkerült vagy száz emberünk, de még így is csak egy „málhásállat-oszlop" benyomását keltettük. A korábbi harci sikereire büszke 2. hegyivadász zászlóalj nem volt többé.

Késő éjszaka értünk Munkácsra. Bár alig vonszoltuk magunkat, egy szusszanásra sem állhattunk meg, mert a visszavonulókat siettették a tábori csendőrök. Ha megállunk elvágják utunkat a Máramarossziget felől előretörő szovjet harckocsik, amelyek hajnalra biztosan Munkácson lesznek — így indokolták a siettetést.

Hajnalodott, amikor Munkácsváralján, Zrínyi Ilona egykori várának tövében lerogytunk. Egy idegen alakulat szakácsai mozgókonyhájukról babgulyást kínáltak. Annyi erőm sem volt, hogy odamenjek érte. Valamilyen falnak dőltem és már aludtam is.

A budapesti rádió jól ismert hangjára ébredtem. A fal mögötti ház ablakán áradtak ki a reggeli torna pattogó vezényszavai és a mozgás ütemes végrehajtását segítő akkordok. Mindez olyan meglepő volt,

hogy bár alig alhattam másfél órát, teljesen éber lettem. A többiek még aludtak. Én felálltam, megmozgattam elgémberedett tagjaimat. Elmentem a füstölgő mozgókonyháig, ahol forró katonakávét lehetett kapni. Megittam egy egész csajkára valót. Amikor visszatértem a nyitott ablakú házhoz a rádió már operettzenét közvetített.

Elővettem a térképtáskában hordott naplómat. Leírtam az előző napi eseményeket, a pánikot, a zászlóalj szétesését, és a Munkácson keresztül végrehajtott menetet. A reggeli tornát közvetítő rádió adásával kapcsolatosan pedig a következőket rögzítettem: „A front összeomlott, a magyar hadsereg menekül, a rádió meg úgy tesz mintha minden rendben lenne".

A naplóírásnak gránátbecsapódások vetettek véget.

— Föl, tovább, már Munkácson vannak az oroszok! — kiáltotta a félelemtől sápadtan Borsos főhadnagy és mi rátértünk a Csap felé vezető országútra, amely tömve volt szekerekkel és menekülő katonákkal.

A délelőtti órákban szovjet csatarepülők többször is rácsaptak a végeláthatatlanul hosszan húzódó menetoszlopokra. A repülők közeledtére az út árkában, meg az úthoz közel eső szalmakazlak tövében kerestünk menedéket. De így is borzalmas perceket éltünk át. Úgy féltünk, mint még soha. Most először kaptunk ilyen erős légitámadásokat. A gépágyúk sok veszteséget okoztak. Nálunk is történtek sebesülések, az utakon maradt lovak és szekerek összegabalyodtak, sok ló elpusztult. A légitámadás szokatlan volt számunkra, hegyi harcokban csak ritkán tűnt fel egy-egy felderítőgép.

Az egyik légitámadás alatt mondták nekem a felderítő szakasz katonái, hogy a zászlóalj Bereg megyéből behívott emberei már otthon vannak és sajnálják, hogy ők nem ide valósiak, most nem kellene az életükért rettegniök. E szavak értelmét csak a légitámadás elmúltával fogtam fel. A zászlóalj katonái tehát úgy döntöttek, hogy ha már nem tettük le szervezetten a fegyvereket — ahogy erről október 15-én szó volt — akkor most ők a lakóhelyük közelében megteszik azt különkülön. Érlelődni kezdett bennem az elhatározás, hogy nekem is ezt kell tennem.

Már esteledett, amikor tábori csendőrök állták el a Csap felé vezető utat. A számunkra kijelölt védőszakaszhoz úgy kísértek, mint a foglyokat. Az elrendelt beásás alig haladt, így másnap hajnalra, amikor a szovjet tüzérség elkezdte „verni" a környéket, még nagyon kicsik voltak a mellvédek és a teknők. Ez nagy árat követelt. Sokan meghaltak, de sebesülések is nagy számban fordultak elő. Miután minden sebesültet két-három katona vitt hátra a segélyhelyre, a dél felé meginduló roham már csak néhányunkat ugrasztott ki a védőállásból. A Latorca folyó felé húzódtunk vissza, amely a támadási iránytól ol-

dalt kanyarodott. Így jutottunk el késő éjjel egy Bottyán nevű községbe, ahol elhatároztuk, hogy most már mi is befejezzük a háborút.

Az arcvonal alakulása azonban nem vette figyelembe ezt az elhatározást. Egy német ellenakció következtében a front az Ungvár és Csap között húzódó vasútvonal mentén merevedett meg. Bottyán község, szerencsétlenségünkre, a német vonal mögé esett. Így néhány nap múlva ránk találtak. A csendőrök nagyon fenyegetőztek a hadbírósággal, de ahhoz túl sokan voltunk, így hát inkább az arcvonalra küldték az összeszedett embereket, ahol amúgy is nagy szükség volt rájuk.

Ekkor már november 1-e volt, s a fegyverletételnek egyelőre szinte minden lehetősége elszállt. (A következő hónapokban az 1. hegyi dandár zászlóaljait német csapatok közé ékelték be. Így még nagyon hosszú utat kellett megtenni, amíg 1945. április 1-én Mosonszentjánosnál a szovjet csapatok előtt szervezetten letették a fegyvert.)

*

Végezetül: meg vagyok győződve arról, hogy október 15-én zászlóaljunk tisztikarának többsége német- és háborúellenes volt. A háború tovább folytatását reménytelennek, kilátástalannak és a hazára nézve katasztrófálisnak tartotta, valamilyen politikai megoldást várt. Ezért bármilyen fegyverszünettel kapcsolatos parancsot — ha az Horthytól jön — teljesített volna, beleértve a németek elleni fegyveres harcot is.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy az átállás egyszerű lett volna. Nagyon sokan voltak, akik még nem így gondolkoztak.

A hadsereg tényleges és tartalékos tisztjeit, tiszthelyetteseit olyan fokú gyűlöletre nevelték a Szovjetunió ellen, hogy a Vörös Hadsereg előtti fegyverletétel gondolata is képtelenségnek tűnt jelentős részük számára. Ezt csak azok tudták elkerülhetetlenül szükséges, végső megoldásként elfogadni, akik többször is közvetlen harcérintkezésben lévén a szovjet csapatokkal, a „maguk bőrén" érezték a megsemmisítő csapások erejét és a hátrányos erőviszonyokat.

A kulcsfontosságú vezető szerveknél sok volt a jobboldali érzelmű, németbarát tábornok és tiszt. Ők mindent elkövettek elvbarátaikért és azért, hogy a politikai megoldás eshetőségeit latolgatók csoportját elszigeteljék.

A front mögött működők és a különböző központi szervek állományába tartozók többsége 1944 őszén még elég kényelmesen élt, s így aligha akart olyan kockázatos vállalkozásba kezdeni, amelynek perspektívájáról csak azt tudta, hogy az megváltoztatja a megszokott körülményeket. Arról, hogy mi következhet a fegyverszünet után, a tiszteknek semmiféle tájékozottságuk nem volt.

A problémás és ellentmondásos helyzet ellenére úgy vélem, hogy az 1. és 2. hadsereg tisztikarának zöme, ha a kormányzótól határozott

parancsot kap a németek elleni fellépésre és a fegyverszünet végrehajtására, teljesíti azt. Nem a tisztikar hagyta cserben Horthyt. Az 1944. október 11-én Moszkvában aláírt fegyverszünet nem a tisztikar magatartásán, hanem Horthy és a Lakatos-kormány határozatlanságán, nemakarásán és tehetetlenségén bukott meg.

SZEMLE

DJORDJE MOMČILOVIČ

A BÁNÁTI OLDALON

(Na banatskoj strani, Narodna Armija Kiadó, Belgrád, 1974. 215 p.)

A szerző a népfelszabadító mozgalom és partizánháború ismert kutatója Jugoszláviában. Érdeklődése középpontjában a Bánát története áll. 1968-ban jelent meg nagy terjedelmű munkája „Egységes zászló alatt" címmel, mely a bánáti nemzetiségek antifasiszta harcát mutatja be egy helység, Karadjordjevo határai keretében.

Az elmúlt hetekben a belgrádi Néphadsereg Kiadó gondozásában látott napvilágot Momčilović újabb könyve, amely „A bánáti oldalon" címmel a 12. vajdasági dandár krónikája.

A szerző széleskörű képet tár az olvasó elé a Bánát 1941—1944-es helyzetéről, az antifasiszta harc kibontakoztatásának nehézségeiről ezen a soknemzetiségű területen. Emléket állít azoknak a hazafiaknak, kommunistáknak, ifjúmunkásoknak, akik önfeláldozóan végezték felvilágosító és szervező munkájukat, hogy a bánáti emberek felismerjék és elfogadják a népfelszabadító mozgalom céljait, támogassák a fasiszta megszállók és hazai kiszolgálóik elleni harcot és a népi demokratikus, forradalmi átalakulást.

A könyvből tájékoztatást nyerhetünk az első bánáti partizáncsoport megalakulásáról, súlyos harcáról. A népfelszabadító háború a Bánátban — az itt élő németség erős fasiszta befolyása következtében — lassabban és nehezebb körülmények között bontakozott ki, mint például Szerbia vagy Horvátország területén. A népfelszabadító erők legfelső főparancsnoksága és a párt központi bizottsága nagy figyelmet fordított a többnemzetiségű területek ellenállási mozgalmára. A Bánátba is számos harcedzett, a mozgalmi munkában gazdag tapasztalattal rendelkező kommunistát küldött a népfelszabadító mozgalom helyi erőinek segítésére. Ennek is köszönhető, hogy a fasiszták terrorja nem tudta megtörni a hazafiak erejét, a nacionalista és soviniszta uszítás nem volt képes megakadályozni a bánáti nemzetiségek haladó rétegeinek egymásra találását.

1943 őszén—1944 elején a partizánmozgalom ezen a területen is kiszélesedett, kapcsolatot teremtettek a szerémségi partizánerőkkel és ezáltal a bánáti mozgalom kilépett addigi elszigeteltségéből.

A szovjet—német arcvonal déli szárnyán működő szovjet csapatok 1944. szeptember elején elérték a román—jugoszláv, majd később a bolgár—jugoszláv határt. Október elsején a bánáti partizánok találkoztak a Vršacért súlyos harcokat vívó szovjet 10. hadtest katonáival. Ettől kezdve a szovjet katonák és a bánáti partizánok vállvetve vívták harcukat a fasisztákkal Bánát felszabadításáért.

Október 7-én az arcvonal a Dunához ért — felszabadult a Bánát. A Duna túlsó partján, Szerbiában, a Szerémségben, Belgrádért folyt már a küzdelem. A Tiszához érkezett felszabadítóknak pedig Bácska elfoglalása volt a céljuk. Az új helyzetben szükséges volt átszervezni a bánáti partizánerőket, hogy azok, az újonnan

jelentkező harcosokkal együtt, bekapcsolódhassanak a további hadműveletek végrehajtásába.

Október 8. vasárnapra esett 1944-ben. A felszabadult Bánát népe ünnepelt. Különösen nagy volt a mozgás a terület északi és déli részének két városában, Kikindán és Pancsován. Itt gyülekeztek ugyanis a partizánok, önkéntesek. Ezen a napon, Pancsován, a Vojlovica elővárosban alakult meg a Dél-Bánát első dandárja, mely egyben a Vajdasági tartomány 12. dandárja is volt. Az egység állományába került 230 kommunista párttag, 80 tagjelölt, 350 ifjúkommunista. A Vajdaság 12. dandárja — akárcsak a többi — soknemzetiségű volt. Harcosai között szép számmal voltak a szerbeken kívül magyarok, horvátok, románok, szlovákok, sőt németek is.

A dandár parancsnokának Dušan *Doronjski-Jocikát*, politikai komisszárnak Lazo *Miskovicot*, törzsfőnöknek pedig Živorad *Mihić-Mica*-t nevezték ki. A megalakulást követően a dandár azonnal harcfeladatot kapott, kiképzésre, az új harcosok felkészítésére nem állt rendelkezésre idő. A katonai ismereteket az ellenséggel vívott elkeseredett küzdelmekben szerezték meg a 12. vajdasági dandár katonái is. Az öt zászlóalj különböző harcfeladatot kapott. Volt amelyik a belgrádi irányt fedezte a pancsovai Duna-híd őrzésével, volt amelyik (a 3. zászlóalj) az október 4. óta Vršacon tartózkodó legfelső főparancsnokság biztosításában vett részt, és így tovább.

Hamarosan azonban a dandár parancsnoksága utasítást kapott a Vajdasági Főparancsnoktól, Kosta Nadj tábornoktól, hogy összpontosítsa a dandár erőit a Tiszához, akadályozza meg a szovjet és más jugoszláv erőkkel együtt, hogy az ellenség átkeljen a folyón és hídfőt létesítsen a már felszabadított partrészeken, majd gyors menetben fejlődjön fel és érje el a Vajdaság fővárosát, Újvidéket. Ezzel a paranccsal vette kezdetét a 12. vajdasági dandár igazi harci útja Pancsovától Dravogradig, 1944. október 20-tól 1945. május 15-ig.

Ennek a hadiútnak nagy állomásai voltak: részvétel a Bácska felszabadításában, hősi harcok a batinai hídfőben, menetelés Barcsra Dél-Magyarország területén, átkelés Barcstól délre a Dráván és hídfőharcok Szlavóniában, védelmi harcok Bolmánynál 1945 márciusában és végül részvétel a fasiszták elleni végső harcokban a Dráva déli partja mentén, Koprivnicától Dravogradig.

A 12. vajdasági dandár e harcok jelentős részét az 51. vajdasági hadosztály állományába tartozva vívta meg. A hadosztály Újvidék felszabadulása után, 1944. október végén alakult meg, Sreta Savić-Kolja alezredes parancsnoksága alatt. A 12. mellett ide tartozott még a 7. és a 8. vajdasági dandár is. A hadosztály a XII. jugoszláv hadtest keretében működött a 36. és a 16. vajdasági hadosztályokkal együtt. A XII. hadtest, amely közvetlenül a Vajdasági Főparancsnok, Kosta Nadj altábornagy, (1945. január 1-től pedig a 3. jugoszláv hadsereg) közvetlen alárendeltségébe tartozott, 1944. november 7. és 1945. május 15. közötti harctevékenységével kapcsolódott a 3. Ukrán Front magyarországi, majd ausztriai felszabadító harcaihoz is.

Az 51. vajdasági hadosztály 1944. november 26-án kapta meg az újabb menetparancsot, miután befejezte működését a batinai hídfőben. Azt az utasítást kapta, hogy vonuljon északra a Duna mentén a magyar határig, váltsa fel az addig ott tartózkodó szovjet erőket és rendezkedjen be védelemre.

A 12. vajdasági dandár a Topolniktól Bezdánig húzódó arcvonalszakaszt kapta. Fő feladata volt megakadályozni, hogy a németek a Dráva—Duna közéről átkeljenek a folyón és hídfőt létesítsenek a Duna partján. Az egység egészen 1945. január elejéig tartózkodott e körzetben, ekkor adta át védőállásait a beérkező 1. bolgár hadsereg egyik egységének (az 51. jugoszláv hadosztályt a 12. bolgár hadosztály váltotta fel.)

Ezután az 51. hadosztály egy nap alatt több mint 60 kilométert vonult nyugati irányba, Bolmánytól Petlovac—Beremend—Nagyharsányon át, Siklósra. Rövid pihenő után továbbmenetelt Barcsra, ahol átkelt a Dráván létesített pontonhídon a szlavóniai partra. Január 19-én a 12. vajdasági dandár már Podravska Slati-

nán volt, ahol egy ideig mint hadosztálytartalék maradt.

Ezalatt a jugoszláv egységek súlyos harcokat vívtak az úgynevezett verőcei hídfő kiszélesítéséért az egyes támpontok megtartásáért, a túlerőben támadó ellenséggel szemben. Különösen a 7. dandár — melynek állományában jó néhány magyarországi is volt — vívott elkeseredett harcokat Adolfovac és Čadjavica körzetében.

Január 25-én a 12. dandár is bekapcsolódott a harcokba, mégpedig a hadosztály első lépcsőjében támadta Adolfovac irányából Čadjavicát. A napokon át tartó és mind nagyobb erőkkel lezajló fasiszta rohamok meghiúsították a hadseregparancsnokság elképzelésének megvalósítását. Nem sikerült kiszélesíteni az 1944. december elején létesített szovjet—jugoszláv hídfőt Barcstól délre, sőt, 1945. február 9-én az ellenség kijutott a Dráva partjához és a hídfőt felszámolta.

A XII. jugoszláv hadtest mindhárom hadosztálya újra Dél-Magyarország területére került. Ezzel a 12. dandár első drávai harctevékenysége befejeződött. Újra fellángolt azonban a küzdelem 1945. március 6-ra virradó éjjel, amikor a németek a Velencei-tó és a Balaton között mért főcsapással egyidejűleg két kisegítő csapást is végrehajtottak a Dráva déli partjáról Pécs általános irányban. Az egyiket a bolgár csapatok ellen Drávaszabolcs, a másikat a jugoszláv erők ellen Bolmány térségében.

A szerző a dandár bolmányi harcának történetéről is áttekintést ad, majd leírja a befejező harcok eseményeit, az 1945. április 12-i drávai átkelés végrehajtását, hídfő létesítését az ellenség által megszállt partrészen, amely egyúttal a dandár harmadik nagy drávai ütközetét is jelentette.

Dravogradot 1945. május 14-én érték el. A város, különösen a Dráván átívelő hidak körül rendkívül heves harcok dúltak. A Jugoszláviából fejvesztetten menekülő fasiszta csapatok — németek, usztasák, csetnikek, vlaszovisták és más erők — mindent elkövettek, hogy kijussanak a városból, átkeljenek a Dráván és elkerüljék, hogy a jugoszláv vagy szovjet egységek fogságába kerüljenek. Ugyanis Dravogradtal szemben már az angol csapatok álltak a Dráva ausztriai partjánál.

Momčilović a 12. vajdasági dandár történetének megírásával nemcsak egy jugoszláv egység harci útjának állított méltó emléket. Figyelemre méltó abból a szempontból is ez a kis könyv, hogy a szerző részleteiben követte nyomon azt a harctevékenységet, mellyel a XII. jugoszláv népfelszabadító hadtest erői — köztük az 51. vajdasági hadosztály állományába tartozó 12. dandár, akárcsak a 15. Petőfi Sándor magyar dandár a 16. hadosztály keretében — a 3. Ukrán Front 57. hadserege csapataival együttműködve hozzájárultak a magyarországi felszabadító harcok sikeréhez. Mindez új fejezetet is nyitott a haladó magyar—jugoszláv kapcsolatok és katonai hagyományok történetében.

Godó Ágnes

BIMBÓ JÓZSEF

A LÉGIERŐ A HÁBORÚBAN

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1973. 160 p., 36 t.)

Századunk háborúiban a légierő egyre fokozódó jelentőséggel szerepelt. Noha még nem érte el — s nem is fogja sohasem elérni — azt a döntő szerepet, amelyet korai propagálói, az olasz Douhet, az amerikai Mitchell, Seversky és társaik megjósoltak, mégis, a hadviselésben századunkban végbement forradalom egyik leglényegesebb tényezőjének tekintjük.

Katonai szakirodalmunk egyik nagy hiányossága, hogy a légierő történetéről még nem jelent meg színvonalas, összefoglaló, értékelő szakfeldolgozás. Horváth Árpád 1968-ban megjelent, egyébként színvonalas munkája ugyan-

is — kifejezetten ismeretterjesztő jellegénél fogva — nem sorolható ebbe a kategóriába. Ezt a hiányt óhajtotta pótolni a Zrínyi Katonai Kiadó, amikor megjelentette Bimbó József írását, amely rövid összefoglalót kívánt nyújtani a légierő és a légi hadviselés történetének főbb szakaszairól. A mű azonban, a jelen terjedelmi korlátok között, csak vázlatos áttekintést adhatott és nem elégíthette ki egy nagyobb lélegzetű, alaposabb és kimerítőbb feldolgozás igényét.

A mű ebben a szűkre szabott formájában is alkalmas arra, hogy az érdeklődő közönséget, s bizonyos mértékig a szakértőket is, tájékoztassa a légierők fejlődésének főbb tendenciáiról. Nagy érdeme, hogy egészen napjainkig tárgyalja a légierő történetét; mind az 1967-es közel-keleti háborúról, mind az USA légierő vietnami tevékenységéről tájékoztatást nyer az olvasó.

A munka bevezetőjében a szerző felvázolja a mű célját: „bemutatni„ miképpen alakult ki és fejlődött a légi hadviselés, milyen lehetőségei vannak a korszerű harcban"... továbbá „megkísérli bemutatni, hogyan állította a hadviselés szolgálatába az ember a repülést".

A kívánt célt helyes, hadművészettörténeti jellegű időrendi tagolás segítségével éri el a szerző, aki a légi háborúk történetét az alábbi fejezetekre bontja: előtörténet (1903—1914); kisegítő jelleg (1915—1916); fegyvernemi jelleg (1917—1939); haderőnemi jelleg (1939-től napjainkig).

A légierő történetének első szakaszaival kapcsolatban a szerző világosan mutatja be a harci repülőgépek alkalmazásának lehetőségeit és korlátait, s utal arra is, hogy már ebben a periódusban is jelentkeztek a légierő alkalmazásának különféle formái: hadászati bombázás, a szárazföldi harcok közvetlen és közvetett támogatása (felderítés, harcászati támogatás), stb., de ennek hatásfoka még nem volt számottevő, s a légierő egyes esetektől eltekintve — mint az 1917. novemberi Cambrai-i hadművelet és az 1918. márciusi Arras-i német támadás — nem játszott fontos szerepet a háborúban. A jól összeállított, tömörségében is meggyőző fejezetben csupán egyetlen jelentősebb kifogásolnivalót találtunk: a világháború kezdetén meglevő repülőgéppark nagyságára vonatkozóan egyes szerzők, mint Feuchtner, Baumbach és Jacobsen ettől eltérő, pontosabbnak látszó adatokat közölnek.

A légierő fejlődésének egyik legizgalmasabb fejezete a két világháború közti időszak. A szerző vázlatosan ismerteti ugyan a légi háború történetét — Tanácsköztársaság, a Szovjetunió elleni intervenció, olasz—abesszin háború és spanyol polgárháború — ám alig szól a haditechnika fejlődéséről, s csak sematikusan és elnagyoltan ismerteti a légiháború céljaival és lehetőségeivel foglalkozó katonai elméleteket.

A könyv legterjedelmesebb, leggazdagabb és legkidolgozottabb fejezete a második világháború légiharcaival és légi hadműveleteivel foglalkozik. A szerző mindenekelőtt a Nagy Honvédő Háború légi hadműveleteit igyekszik alaposan és kellő differenciáltsággal felvázolni. Plasztikusan és kellő részletességgel ábrázolja a szembenálló felek — a Szovjetunió és Németország — légierejét és elgondolásaikat a légierők felhasználása terén. Hitler a Barbarossa tervben az alábbiakban jelölte meg a Luftwaffe feladatát: „A légierő feladata... hogy megbénítsa és likvidálja az orosz légierő tevékenységét, valamint az, hogy támogassa a hadsereg hadműveleteit a fő irányokban." Vagyis, a villámháborús elképzeléseknek megfelelően, a Luftwaffénak főként harcászati, s csak másodsorban hadműveleti szerepet szánt a német katonai vezetés.

A szovjet légierő feladata is elsősorban az ország légterének megvédése, az ellenséges légierő leküzdése és a földi csapatok támogatása volt. A háború alatt alapvetően egyik fél célkitűzése sem változott meg, hadászati bombázásokra, a hátország elleni támadásokra egyik fél sem vállalkozott. Moszkvát is csupán akkor kísérelték meg bombázni a német gépek, amikor a szovjet főváros elleni offenzíva megindult.

A szerző rendkívül szemléltetően mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a szovjet légierő, a kezdet nehézségei után, fokozatosan a Luftwaffe fölé emelkedett, s a háború második felében — 1943 nyarától a kubáni és a kurszki légi hadműveletektől kezdve —

vitathatatlan fölénybe került. Ekkor már a szovjet ipar termelése elérte az évi 35 000 repülőgépet — szemben a német ipar 25 000 harci repülőgépével. Ez a körülmény, párosulva a szovjet gépek minőségi fölényével, a szovjet repülők magas képzettségével és kitűnő harci szellemével, biztosította a szovjet légifölényt.

Míg a szerző részletesen és pontosan írja le a szovjet—német front légi eseményeit, némileg mostohán bánik a többi frontszakasz eseményeivel. Csupán az 1940-es angliai csata, az észak-afrikai hadszíntér és az 1944-es normandiai partraszállás történetével foglalkozik, ezekkel sem kellő részletességgel és elmélyültséggel. Különösen sajnálatos, hogy a csendes-óceáni hadiesemények hiányoznak a könyvből; az itteni kombinált, légi-tengeri ütközetek és hadműveletek a légiháború oly sajátos fejezetét képezik, amelyekről, legalább főbb vonásaiban, feltétlenül meg kellett volna emlékezni.

A szerző helyesen foglalja össze a második világháború légi hadműveleteinek tapasztalatait: az első világháborúval ellentétben a légierőt a nagyhatalmak tömegméretekben alkalmazták, s így az az egész fegyveres harc nélkülözhetetlen, szerves részévé fejlődött; a légierő hatására a hátország is hadszíntérré vált; de nem érvényesült a Douhet-elmélet, a légierő megnövekedett szerepe ellenére sem válhatott kizárólagos, döntő haderőnemmé.

Könyvének utolsó részében a szerző a második világháborút követő fegyveres konfliktusok légi hadműveleteit elemzi. A koreai háborúban az amerikai légierő lényegében még második világháborús anyaggal és módszerekkel harcolt, s mint a második világháborúban, ezúttal sem érvényesülhetett a légierő döntő szerepe. Az amerikai légierő még nagy veszteségek — mintegy 3200 repülőgép — árán sem tudott hadászati sikereket felmutatni.

Egészen más, korszerűbb és hatékonyabb harci tevékenység jellemezte az izraeli légierő tevékenységét az 1967-i hatnapos háborúban. Az izraeli vezérkar agresszív terveiben fontos szerep jutott a légierőnek. Feladata: az egyiptomi harci repülőgépek meglepetésszerű megsemmisítése, majd a hadsereg harcainak közvetlen támogatása volt. Izrael légiereje a szárazföldi agressziót megelőzve pontosan kidolgozott tervek alapján légicsapást mért az egyiptomi katonai repülőterekre, s rövid néhány óra alatt megsemmisítette az egyiptomi légierő mintegy 80 százalékát (kb. 280 harci repülőgépet). Ugyancsak jelentős veszteségek érték az izraellel szemben álló többi arab ország légierejét is. A légi támogatásuktól megfosztott arab hadseregek a háborúban, mint ismeretes, jelentős veszteséget szenvedtek.

Az 1967-es háború a gyakolatban bizonyította: mennyire fontos a korszerű háborúban a háború kezdeti időszakában mért meglepő csapás, s milyen döntő tényező lehet, ha a támadónak sikerül közömbösítenie az ellenséges légierőt.

Az amerikaiak vietnami agressziójának légi hadműveletei és harcai ezzel szemben azt bizonyították, hogy megfelelő elhárítással és szervezett védelemmel szemben a Douhet-elmélet változatlanul nem érvényesülhet. Az amerikaiak 1965—1968 között hiába hajtottak végre csaknem 130 000 bevetést a VDK felett, hiába vesztettek több mint 2500 repülőgépet, sem a vietnami lakosság ellenállását nem voltak képesek megtörni, sem harcoló csapataiknak nem tudták a kívánt támogatást megadni.

Úgy véljük, a fenti vázlatos ismertetésből is kitűnik, hogy Bimbó József könyve az említett, elsősorban a korlátozott terjedelemből fakadó, kisebb-nagyobb hiányosságok ellenére is hasznos és érdekes olvasmány, amely hozzásegíti az olvasót egy fontos hadművészettörténeti probléma, a légi háborúk és légierők történetének alaposabb megismeréséhez.

Rázsó Gyula

GHEORGHE ANGHEL

KÖZÉPKORI VÁRAK ERDÉLYBEN

(Meridiane Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 138 p., 123 kép)

Anghel könyve a tudományos igénnyel írt népszerűsítő munkák körébe illeszkedik. Időben jóval nagyobb korszakot fog át, mint amennyit a cím megjelöl. A népvándorlás kori erődítésektől Arad várának 1783-ban befejezett korszerűsítéséig bővíti mondanivalóját. Tárgyában is sokkal tágabb megoldást választ a címben adottnál, a várakon kívül számos más erődítési formát is ismertet: földvárakat, favárakat, várkastélyokat, városfalakat, templomerődítéseket, erődöket. E kettős bővítéssel lényegében lemondott a teljességről: sem egy-egy korszakot, sem egy-egy erődítési típust illetően nem törekszik az ismeretek teljes összegezésére.

Módszere: az általa felvázolt fejlődéstörténeti sorrend szerint ismerteti a várépítés, vázlatosan a várharc, hadsereg, a fegyverzet történetét. Eközben gyakran hoz példát egyes várak adataiból. Kár, hogy a történeti részt nem követi az egyes várakra vonatkozó fontosabb események adattárszerű összeállítása.

A magyarázó fejezeteket kísérő rajzos anyag értékes betekintésre nyújt módot a nálunk viszonylag kevéssé ismert erdélyi várak alaprajzát illetően. Nehézséget okoz azonban, hogy a közölt alaprajzok mellett igen gyakran nincs megadva a lépték, vagy a tájolás, elvétve jelöli csak meg a szerző az alaprajzok eredeti forrását.

A könyv második részét képező fényképanyag (a szerző és munkatársa felvételei) kísérő szövege is csak minimális támpontot ad — a név és egy igen általános műemléki meghatározás mellett gyakran hiányzik a tájolás.

Talán a népszerűsítő jelleg miatt nem ad a szerző jegyzetapparátust; közli viszont felhasznált irodalmi anyagát. Ezen belül tekintélyes számú a nemzetközi szakirodalom, mindenekelőtt összefoglaló munkákat, továbbá számos elbeszélő forráskiadványt találunk.

Főként a könyv népszerűsítő feladatát könnyítené, ha a szerző névmutatót és térképet is csatolt volna munkájához.

Érdemes megismerkedni az Anghel által megrajzolt várfejlődési sémával. Az alábbi fontos korszakokat jelöli meg:

I. Földvárak, favárak. A bronz- és vaskori föld- és favárak örökét a dákok, népvándorláskori népek és a magyar állam fenntartották a XIII. századig. A számos alcsoportra bontható földvárépítkezés maradványai 400-ra tehetők. Legfejlettebb alcsoport a földhányásra emelt, kőfallal körülvett objektum. Rendeltetése szerint lehet castrum (vár), vagy urbs (település).

Külön kiemeli a szerző, hogy a magyar királyi vármegyék székhelyének kiválasztása gyakran — célzatosan — a korábbi települési központokra irányult.

II. Az első terméskő várak. (XIII—XIV. század.) Erdélyben a kővár-építés elterjedése a tatárjárást követi. A legkorábbi kővár Doboka, a XII. század végén—XIII. század elején épülhetett.

A kővárak fejlődésében kimutatható tipológia meghatározásának fő jegyét a szerző, a tulajdonos és az építő igénye, ízlése, továbbá a terep sajátságai kiemelésével adja meg, de utal a visszatérő építészeti elemek fontosságára is.

A korszak alapformája az *őrtorony* (lakótorony). Nem tudni, önálló toronyként funkcionált-e? Alkalmazásának kétféle módja ismert:

a) földhányás és sánc veszi körül,

b) kőből, ritkán téglából épült védőöv veszi körül.

A továbbfejlődést az *őrtorony* + *erődövfal* (lakótornyos vár) együttese adja, alaprajzi formáját a terep határozza meg. Ezt követi az *őrtorony* + *erődfal* + *egyéb torony* összessége, mintegy átmeneti típusként, amelyet a nagyobb várra törekvés során alakítanak ki. Így alakulnak ki a többtornyos várak (belső tornyos várak), valamint a templomvárak, kenézi és vajdasági várak, parasztvárak.

III. Fedezeti tornyos várak, XIV.

század vége—XVI. század eleje között (külső tornyos vár). Ezt a toronytípust az oldalvédelem céljából hozzák létre, egyúttal tovább él a „fedezet nélküli" torony is.

IV. Tüzértornyok (ágyútornyok) alkalmazása, XV—XVIII. század. Kiváltó ok: a tüzérség alkalmazása a védelemben, másrészt az adott tornyos építkezési módszer kombinálása.

V. Bástyás várak építése, XVI—XVIII. század. A tüzérség elterjedt alkalmazása során keletkeztek. A bástyák formája szerint különbözteti meg a szerző az alcsoportokat, zárójelben adva a nálunk használt szakkifejezést:

régi itáliai bástyák (ó-olasz bástyák),
új itáliai bástyák (új-olasz bástyák),
előművek (előműves várak).

Itt közelebbi időbeni meghatározást nem ad.

Anghel fejlődéstörténeti korszakolása, hasonlóan B. Nagy Margit periodizációjához, elsősorban a kezdeteknél tér el a nálunk alkalmazott rendszertől, amikor a lakótorony önálló szerepét igencsak megkérdőjelezi. Másrészt eltér B. Nagy Margit rendszerétől akkor, amikor feltétlenül elébe helyezi a lakótornyos várat a fedezeti (belső) tornyos váraknak.

A nem túl szerencsés fordítói eljárás a kelleténél jobban ragaszkodott a várépítészeti szakkifejezések szószerinti fordításához. Ez a magyar olvasó tájékozódását akkor is nagyon nehézzé teszi, ha szakmai jártasságot feltételezünk. Ez a módszer néhány kifejezett hibát is eredményezett: római stílus román helyett, régi itáliai bástya ó-olasz helyett, körbástya rondella helyett stb. Feltehetően elírás következtében módosult az NDK-beli Behren-Lübchin favára Bahren-Lühckin névre.

Anghel könyve, főként élvezetes fényképei révén, jó betekintést nyújt az érdeklődőnek Erdély váranyagába. Alaprajzai a szakember számára régi hiány pótlását segíthetik elő, a történeti rész azonban — megfelelő apparátus hiányában — csak tájékozódásra alkalmas.

Marosi Endre

SOKOLOVO

(Naše Vojsko, Praha, 1973. 292 p.)

A csehszlovák néphadsereg történelmében nagy szerepet játszó szokolovói csata 30. évfordulójára a prágai Hadtörténelmi Intézet és a Harkov melletti Szokolovóban létesített Szovjet—Csehszlovák Barátság Múzeuma munkatársainak értékes közös munkáját jelentette meg a csehszlovák katonai kiadó.

A könyv nemcsak felidézi a Szovjetunióban alakult első csehszlovák alegység történetének kezdeteit, első nagy szembekerülését a fasiszta csapatokkal, hanem lehetővé teszi, hogy az olvasók megismerkedjenek az eseményekkel szorosan összefüggő eredeti dokumentumokkal is, továbbá azokkal a visszaemlékezésekkel, amelyek emberközelbe hozzák az új típusú szovjet—csehszlovák fegyverbarátság kibontakozásának körülményeit és apró mozzanatait is. Ennek megfelelően a kötet tartalma többrétű.

A prágai Hadtörténelmi Intézet parancsnokhelyettese, Miroslav *Chuchmák* elvi bevezetője után a könyv anyaga négy nagy részre tagolódik.

Az első rész a *Történelem* címet viseli. Itt található Miroslav *Broft* tanulmánya, melyben a Szovjetunióban alakult csehszlovák egységek szervezésének kezdetéről és első harcairól számol be.

Jaroslav *Procházka* írásában „Buzuluktól Szokolovóig" címmel mutatja be az 1. csehszlovák önálló gyalogzászlóalj útját az arcvonalra.

Procházka megírja, hogy 1942. januárjában kérelemmel fordult a Csehszlovák Kommunista Párt vezetéséhez és kérte, engedélyezze számára, hogy belépjen a Szovjetunió területén alakuló csehszlovák hadseregbe. Kérése teljesült, és Moszkvából való elindulása előtt fogadta Georgi Dimitrov, a Komintern főtitkára. Dimitrov többek

között hangsúlyozta: nagyon fontos, hogy a csehszlovák alakulat mielőbb magas fokú politikai és harci szellemmel legyen áthatva, hiszen különleges politikai küldetése is van abban, hogy a szovjet csapatok oldalán harcolhat a fasiszták ellen. Kérte, hogy Procházka a beszélgetés során kifejtett politikai álláspontokat ismertesse a csehszlovák katonákkal, elsősorban a kommunistákkal. Procházka ugyanakkor megbízást kapott a párttól, hogy a csehszlovák alegység kommunista pártszervezetét vezesse.

A. D. *Marcsenko* arról a szovjet—csehszlovák fegyverbarátságról ír a kötetben, mely a csehszlovák alegység és a 25. szovjet gárda lövészhadosztály parancsnokai és katonái között kialakult, A. M. *Kuc* pedig, Taranovka védői című írásában meleg szavakkal emlékezik meg a szovjet és a csehszlovák katonák Ukrajna felszabadításáért vívott hősi küzdelméről.

A könyv második része *dokumentumokat* tartalmaz. Ismeretes, hogy a csehszlovák 1. önálló zászlóalj Ludvik Svoboda ezredes parancsnoksága alatt 1943. január 30-án hagyta el bázisát, Buzulukot és indult a harkovi arcvonalszakaszra. Állománya ekkor 974 fő volt (26 tiszt, 10 tiszthelyettes, 237 tisztes, 663 sorkatona) köztük 38 nő (7 tisztes, 31 sorállományú).

A legkorszerűbb szovjet fegyverzettel látták el az alegységet. 1943. február 16-án a szovjet csapatok felszabadították Harkovot, de a hitlerista hadvezetés jelentős erőket vont össze a város térségében és nagy erejű támadást indított visszaszerzésére.

Az ellenség tervének meghiúsítását a 3. gárda harckocsihadsereg egységei kapták feladatul. A védelemben jelentős szerepet játszott a Harkovtól délre, mintegy 25 km-re húzódó Mzsi folyócska. Itt foglalt védőállásokat a 25. gárda lövészhadosztály. 1943. március 3-án 18 órakor jelentette Svoboda ezredes a 25. gárda lövészhadosztály parancsnokának, hogy az 1. önálló csehszlovák zászlóalj az arcvonalra érkezett és készenlétben várja a harcparancsot. A csehszlovák alegység a Mzsi folyócska bal (északi) partja védelmét kapta feladatul, a Timcsenkótól Artyuhovkáig húzódó szakaszon, mintegy 15 km hosszban.

A 25. gárda lövészhadosztály ellentámadásra készült fel, a csehszlovák zászlóalj ily módon egyedül látta el a számára kijelölt arcvonalszakasz védelmét. Közben Harkovból visszavonulni kényszerült a 62. gárda lövészhadosztály, Merefa városkához. Ribalko altábornagy-hadseregparancsnok utasítására a Mzsi folyócska térségében tartózkodó erők a 62. hadosztály alárendeltségébe mentek át, így a csehszlovák alegység is.

Közben a fasiszták folytatták erőfeszítéseiket a szovjet csapatok visszaszorítására. A csehszlovák zászlóalj védőszakasza is leszűkült mintegy 10 km-re. Svoboda ezredes ekkor parancsot kapott a szilárd védelem kiépítésére Mirgorod—Szokolovo—Artyuhovka körzetében.

Itt érte a zászlóaljat a németek támadása március 7-én. Az ellenség fő erőkifejtése ezen a terepszakaszon Szokolovo elfoglalására irányult. A rendkívül súlyos harcokban a zászlóalj március 13-ig vett részt. Ekkor kapott utasítást, hogy vonuljon az Észak-Donyec folyó mögé északkeleti irányba.

A Mzsi folyócskánál, és különösen Szokolovo védelméért vívott harcokban az 1. önálló csehszlovák zászlóalj becsülettel helytállt. A szovjet katonákkal együtt rendre visszaverték az ellenség rohamait és megakadályozták, hogy a fasiszta harckocsik és gyalogság átkeljenek a folyócskán és déli irányból veszélyeztessék a szovjet erők mozgását Harkov térségében.

A harcokban a csehszlovák zászlóalj állományából 112-en haltak hősi halált (összveszteség 248 fő). Otakar Jaroš főhadnagy, századparancsnokot hősi halála után kapitánnyá léptették elő, ő volt az első külföldi, aki elnyerte a Szovjetunió Hőse címet és az Aranycsillag érdemrendet.

Jaroš megkapta a Lenin-rendet is, ugyanebben a nagy kitüntetésben részesült a zászlóalj parancsnoka, Ludvik Svoboda ezredes is.

Ez a rövid áttekintés szükségesnek mutatkozott ahhoz, hogy néhány dokumentumra külön is felhívjuk a figyelmet. Többek között megtalálható a kötetben:

— a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság kormánya közötti megállapodás szövege a fasiszta Németország fegyveres erői elleni együttműködésről. A dokumentumot Majszkij

nagykövet és Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter írták alá Londonban, 1941. július 18-án. Ez képezte a jogi alapot a csehszlovák fegyveres alakulatok szervezéséhez, a Szovjetunió területén;

— Klement Gottwald beszéde 1942. május 27-én Buzulukban, a csehszlovák alegység katonái előtt;

— a csehszlovák katonák kérelme Sztálinhoz, hogy az arcvonalra mehessenek;

— Zsukov tábornok távirata Svoboda ezredesnek, melyben értesíti, hogy a Vörös Hadsereg főparancsnoksága teljesíti a zászlóalj személyi állományának kérését és a Vörös Hadsereg Vezérkara utasította a dél-urali katonai körzet parancsnokát a szükséges intézkedések megtételére;

— Svoboda ezredes távirati jelentése Sztálinnak, hogy az 1. önálló csehszlovák zászlóalj elindult a frontra (A távirat szövegét a zászlóalj hadműveleti naplójának 1943. január 28-i bejegyzése alapján közlik a kötet szerzői);

— a harkovi körzet védelmével megbízott parancsnok utasítása a csehszlovák zászlóaljnak, hogy foglalja el a védelmi állásokat a Mzsi folyócska szokolovói szakaszánál (1943. március 3.);

— a 62. szovjet gárda lövészhadosztály parancsnokának utasítása Szokolovó térségének védelmére. (1943. március 5.) A harcparancs a csehszlovák zászlóaljnak a következő feladatokat szabta: szovjet ütegekkel megerősítve védje Konsztantinovka—Mirgorod—Artyuhovka—Csemuzovka körzetét, biztosítsa bal szomszédjával az állandó összeköttetést, továbbá folytasson felderítő tevékenységet Artyuhovka—Szokolovo—Taranovka—Csemuzovka—Zmijev és Gajar irányokban;

— Ludvik Svoboda jelentése a szokolovói harcokról, március 8-án. A jelentésben olvasható, hogy a súlyos harcokban többek között hősi halált halt az 1. század parancsnoka, O. Jaroš főhadnagy és helyettese, a géppuskás-szakasz parancsnoka, Lom főhadnagy. Az ellenségnek azonban mégsem sikerült Szokolovo elfoglalása;

— a 3. gárda harckocsi hadsereg parancsnoka, Ribalko altábornagy parancsa Svoboda ezredesnek a csehszlovák zászlóalj menetvonalának megváltoztatására, miután március 14-én az ellenség az eredetileg kitűzött Szorokovka—Rogany útvonalat megszállta. Volcsanszk felé ily módon Novo Pokrovszkoje—Csugujev irányban, vagy a helyzet további változásától függően Pecsengánál, az északi Donyec keleti partja mentén, esetleg Metlega—Bols—Babka—Sztar—Szaltov vonalon juthatnak el;

— a voronyezsi frontparancsnok, Golikov vezérezredes utasítása 1943. március 19-én Svoboda ezredesnek, hogy zászlóaljával azonnal vonuljon Volcsanszkra, ahol a 15. gárda lövészhadosztály parancsnok közvetlen alárendeltségében tartalékba kerülnek.

A kötetben több dokumentum található, melyben különböző vezető személyek köszöntik a csehszlovák zászlóaljat és tisztjeit a Szokolovonál tanúsított helytállásért. Többek között megtalálható az a levél is, melyet valószínűleg 1943. áprilisában írt a Nyugati Front 27 tisztje és katonája a csehszlovák fegyvertársaknak a szokolovoi harcokban való hősi magatartásuk elismeréseként.

A könyv harmadik részében *Visszaemlékezések* címszó alatt csehszlovák és szovjet emberek idézik fel a szovjet—csehszlovák fegyverbarátság 1943-as tényeit. A harcokra Ludvik Svoboda, Anna Bencsová, Vojta Erban, Erich Falter, Pjotr Petrovics Filatov, Mihail Dmitrijevics Novikov és mások emlékeznek. A csehszlovák zászlóalj katonáinak emlékét eleveníti fel többek között Alekszandra Dmitrijevna Cserepahova, Klavdija Grigorjevna Csernomazova és mások. Összesen 32 visszaemlékezést közölnek a kötet szerkesztői.

A negyedik rész a szokolovói harcok, a csehszlovák zászlóalj harci útjának jelentőségét a *ma* szempontjából, vagyis a hagyományok ápolásának értéke és szükségessége szempontjából vizsgálja. Tájékoztatást ad ezen események múzeumi emlékeinek őrzése kérdéséről és arról, hogyan elevenedik meg a csehszlovák—szovjet fegyverbarátság a művészetben, az irodalomban stb.

A Sokolovo című csehszlovák kiadvány méltó emléket állít a csehszlovák néphadsereg első alegységének és harcainak, jó szolgálatot tesz a hazafias és internacionalista eszmék elmélyítésére, Csehszlovákián kívül is.

Godó Ágnes

KÁVÁSSY SÁNDOR

LATINCA SÁNDOR

(Akadémiai Kiadó, Budapest. 1973. 163 p.)

Latinca Sándor neve nem ismeretlen a történeti irodalomban. Mint direktóriumi tag és kormánybiztos neves személyisége a Tanácsköztársaság agrárpolitikai harcainak. Feldolgozások, életrajzok, cikkek sok oldalról bemutatták már, mégis, Kávássy Sándor munkája igen jelentős ezek sorában: mintegy szintézisét adja — a már bemutatott, és ami a legfontosabb, az eddig feltáratlan adatok alapján — Latinca életútjának.

Dicsérendő a mű azért is, mert a maga összetettségében mutatja be főszereplőjének életét, emberi és politikai fejlődését. Az agrárforradalmár, a politikus Latinca helyett új képet rajzol: a politikus-ember Latincát.

Kávássy munkája öt fejezetre tagolódik, hőse életének egyértelműen elkülöníthető öt nagyobb szakasza szerint.

Az első rész a Kaposvárra kerüléséig terjedő időszakot tárgyalja, hangsúlyozottabban attól az időtől kezdve, hogy — iskoláit bevégezvén — egyéni megnyilvánulásai is figyelemmel kísérhetők. Egyéni társadalomtudományi stúdiumai és frontélményei hatására már 1918. novemberében bekapcsolódik a Magyar Nemzeti Tanács Katonatanácsának munkájába. Ugyanekkor mint publicista is fellép, bár korai megnyilvánulásai nem mutatnak letisztult nézeteket: a lényegében marxista Latinca fogalomvilága nagyon közel állt a szociáldemokrácia elképzelésrendszeréhez.

Leszerelése után, 1919 januárjában kerül Somogyba, a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének megbízásából, kerületi titkárnak; a szegényparasztság mozgalmának szervezése a feladata.

A szövetség az agrárproletariátus mozgalmának szervezését tartotta feladatának, s bár 1918—19 két kritikus évében alapszervezetei gombamód elburjánzottak, lényegileg nem tudott sok pozitívumot adni. Bár a nagybirtokok felosztása mindvégig aktuális kérdés maradt, a központi irányítás belső ellentmondásai következtében a szövetség elsősorban a rend fenntartásán és a termelés folyamatosságainak szorgalmazásán munkálkodott.

Bonyolította a helyzetet az is, hogy 1918. november 6-ra létrejött a Kaposvári Munkástanács és az országos pártok itt is megindították propagandahadjáratukat, meglehetősen zavaros agrárprogrammal.

A könyv második fejezete „A földmunkások élén" éppen ezt a helyzetet tárgyalja s azt, hogyan foglalt állást Latinca a szövetség megbízottjaként.

Latinca gyorsan tájékozódott, s a kaposvári Vörös Újság hasábjain munkába kezdett. „Üzenet a földesuraknak" és „Nyílt levél a földművelésügyi miniszterhez" c. cikkei felháborodást keltettek a megye birtokosai körében, de új volt a hang mindenki más számára is. A forrongó szegényparasztság helyzetének sürgős megoldását követelte.

Ugyanekkor a helyi szociáldemokrata szervezésbe is tevékenyen belekapcsolódott. A pártharcokban merült fel akut élességgel az agrárproletariátus kollektív szerződéseinek kérdése: a konferenciák egyre súlyosabb vitái során éppen Latinca hatására radikalizálódtak a követelések.

Sajnálatos, hogy az agrárpolitikai vonal a szociáldemokraták általános irányvonalához képest mellékesnek bizonyult: ez a magyarázata annak, hogy az 1919 februárjában Somogyba látogató Hamburger „ideiglenes megoldásként" és a látszólagos egyszerűség miatt, nem a föld szétosztása mellett foglalt állást, hanem — az egység fenntartása és a széttagolódás rémének elkerülése végett — termelőszövetkezetek létrehozása mellett. Így aztán módfelett fonák helyzet állott elő: a földosztás és a termelőszövetkezetek szervezése egy időben lett kérdés és belső ellentmondása révén eleve nem jelenthetett megoldást az agrárproletariátus számára.

Az újabb parasztmegmozdulás réme volt az a végső pont, ami gyors intézkedést tett szükségessé: a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári

Munkástanács direktóriumot állított a megye élére, melynek Latinca is tagja lett.

A harmadik fejezet Latinca direktóriumi tevékenységét tárgyalja, ahol feladata továbbra is a szocializálások, s a termelőszövetkezetek szervezésének felügyelete volt.

Általános nyersanyag- és kapacitáshiány, szabotázs, szervezetlenség közepette kellett munkáját végeznie. Valamennyi kötelessége közül mégis leginkább a termelőszövetkezetek kérdését tartotta alapvetőnek: a szocialista gazdaságok szervezését szívós következetességgel folytatta, sok esetben direktóriumi belső feszültségek közepette is. Többek között éppen ez a szívós igyekezet volt az alapja annak, hogy 1919 júniusában Somogy megye kormányzótanácsi biztosává lett.

Működése azonban már nem volt minden nehézségtől mentes. A szocialista közös gazdaságok szervezésének kérdése súlyos problémává nőtt: lassan bebizonyosodott a termelőszövetkezeti program hibás volta. Sztrájkok fenyegettek, sőt sztrájkok robbantak ki, ellenforradalmi megmozdulások történtek, melyek aztán végül — a Peidl kormány hatalomra jutását követően — a megyei vezetőség lemondását eredményezték Somogyban is.

Bár a megmozdulásokat nem kifejezetten agrárproletár körök kezdeményezték, a lefojtott elégedetlenség hatása éppen abban mutatkozott meg, hogy a szegényparaszti tömegek — szociális és gazdasági helyzetük megoldatlansága miatt — könnyen manipulálhatók voltak, s nem jelentettek elegendő támaszt a Tanácsköztársaság belső harcaiban. A Tanácsállam nem ismerte fel a földosztás tényének jelentőségét, azt, hogy az agrártömegek forradalmibbá tételét nem a termelőszövetkezetek szervezése, hanem a nagy birtoktestek feldarabolása jelentette volna. A közös gazdaságok nem elégítették ki — és nem elégíthették ki — azt a földéhséget, amit a polgári és a szocialista forradalom kirobbantása csak fokozott.

Nem ismerte fel e nagyon fontos tévedést Latinca sem, helyesebben mondva ő is, mint az állam vezetése, túlságosan messze nézett előre, és amikor a lehetőséget, a távlatokat látta, elsiklott a valóság, a valóságos igények felett. A műből ez egyértelműen kiderül, mégis, nem lett volna hiábavaló, nyíltan kimutatni e hibát, és Latincát, ha nem is elmarasztalni, de túlzó — és lényegében az adott helyzetben helytelen — nézetei miatt nyíltabban bírálni.

Az utolsó fejezet a Tanácsköztársaság bukása utáni megtorlást, Latinca forradalmárhoz méltó halálát mutatja be.

Kávássy Sándor Latinca tanulmánya széles forrásbázison, levéltári és publicisztikai kutatáson alapszik és kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy az ember-Latincát forradalmári-politikusi jelentőségében ismerhessük meg.

Csákvári Ferenc

KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNELMI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE

Voenno-Isztoricseszkij Zsurnal (Szovjetunió) 1974. 1—3. sz.

A folyóirat első negyedévi számaiból első helyen említjük meg *A. Grilјev:* „Megsemmisítő csapás délen" (1974. 2. sz. 19—30. o.) c. írását.

A tanulmány a jobbparti Ukrajna felszabadításának 30. évfordulójára jelent meg. 1944 januárja és áprilisa között a szovjet—német front déli szárnyán hajtották végre a Honvédő Háború egyik legnagyobb hadászati hadműveletét. A szovjet erők, tekintet nélkül a tavaszi rossz útviszonyokra, megsemmisítő csapást mértek a legerősebb „Dél" és „A" hadseregcsoportokra. Ezekben a hadseregcsoportokban a németek 1,8 millió embert, több mint 2200 páncélost és rohamlöveget, 21 820 löveget és aknavetőt, 1560 repülőgépet összpontosítottak. Ez akkor a keleten harcoló szárazföldi csapatok 40 százalékát, a páncélos hadosztályok 72 százalékát, a reülőgépek több mint 40 százalékát jelentette.

Szovjet részről az ellenség megsem-

misítéséhez szintén hatalmas erőket vontak össze, az 1., 2., 3. és 4. Ukrán Frontot, amelyeknek az állományában volt 2,08 millió ember, 1908 harckocsi és önjáró löveg, 31 530 löveg és aknavető, 2364 repülőgép.

A jobbparti Ukrajna felszabadítását célzó hadászati hadművelet tíz egységes elképzelés szerint összefogott hadműveletet foglal magában, amelyeket egyes frontok hajtottak végre, vagy több front közösen. A hadászati hadművelet csaknem 4 hónapig folyt kb. 1200 km-es arcvonalon, kb. 450 km mélységben.

Az említett hadászati hadművelet terve általános vonásokban már az 1943-as nyári-őszi hadjárat befejező szakasza előtt kialakult. A Főhadiszálláson decemberben zajlott le az Állami Védelmi Bizottság megbeszélése, ahol értékelték a frontok helyzetét és tárgyalták az 1944. évi téli hadjárat terveit.

A jobbparti Ukrajna felszabadítását célzó, a Vezérkar által kidolgozott hadműveleti terv elképzelése az volt, hogy a délen tevékenykedő legerősebb front, az 1. Ukrán Front a kijevi hídfőből kiindulva nagy erejű csapást mér Magiljov-Podolszkijra, és szétzúzza a „Dél" hadseregcsoport északi szárnyát, elvágja a Németországba vezető összekötő utakat és hozzászorítja az ellenséget a Kárpátokhoz; a 2., 3. és 4. Ukrán Front feladata az volt, hogy Bereznegovaloje általános irányban mért csapásokkal bekerítse és megsemmisítse az ellenség Krivoj-rog—Nikopol környéki csoportosulását.

A négy front támadása időpontjául kb. január 5—7-ét adták meg. A németek azonban felmérték az említett terület elvesztéséből adódó gazdasági, katonai és politikai hátrányokat (a kelet- és délkelet-európai államokra gyakorolt hatás) és decemberben ismételten megkísérelték, hogy súlyos csapást mérjenek az 1. Ukrán Frontra, visszafoglalják Kijevet, felszámolják az ottani hídfőt és helyreállítsák a védelmi vonalat a Dnyeper mentén.

A szovjet katonai vezetés azonban felkészült erre, nagy erőket vont össze Kiev alatt, amelyek nemcsak azt a feladatot kapták, hogy az ellenség támadását verjék vissza, hanem azt is, hogy menjenek át ellentámadásba. Az 1. Ukrán Front csapatai már december 24-én megkezdték az ellentámadást és hamarosan szétzúzták a „Dél" hadseregcsoport egész **északi** szárnyát. December 29-ére az áttörést 300 km-es arcvonalra szélesítették ki, kb. 100 km-es mélységben. Ezzel a hadászati hadművelet első szakasza megkezdődött. Ennek a szakasznak a folyamán súlyos veszteségeket okoztak mind a két hadseregcsoportnak.

1944. február 15—18-ra a Főhadiszálláson már kidolgozták a hadművelet második szakaszának tervét, amely szerint fel kellett darabolni és részenként meg kellett semmisíteni az ellenség erőit az 1200 km széles arcvonalon, Pripjatytól a Fekete-Tengerig.

A második szakasz folyamán a Szovjet Hadsereg elérte a Szovjetunió államhatárait és Románia területére lépett. A Kárpátok elérésével az ellenség hadászati frontját kettévágták: Romániában harcoló csapatok elvesztették a hadműveleti együttműködést a többi erőkkel és a Kárpátoktól délre haladó kommunikációs vonalakra kellett támaszkodniuk. A Pripjatytól délre mélyen előrenyomult szovjet csapatok fenyegető helyzetet teremtettek a „Közép" hadseregcsoport számára. Odessza felszabadításával a krími német csapatok elvesztették a rövid tengeri összekötő vonalat és lényegében blokád alá kerültek.

A hadművelet hadászati eredményei rendkívül jelentősek voltak. A szovjet csapatok teljesen megsemmisítettek 10 hadosztályt és egy dandárt, 5 hadosztályt a nagy veszteségek miatt felosztottak, 60 hadosztály elvesztette személyi állományának felét, 10 hadosztály pedig több mint 70 százalékát. Ennek pótlására a németek kénytelenek voltak a nyugati és a délkelet-európai országokból sürgősen átirányítani 41 hadosztályt 4 dandárt.

A tanulmány befejező részében a szerző részletesen elemzi részint a hadászati hadművelet jellemző vonásait, részint pedig a német vereség politikai hatását.

Rendkívül érdekes adatokat tartalmaz *V. Maculenko:* „Hadműveleti álcázás a sztálingrádi ellentámadás idején" (1974. 1. sz. 10—25. o.) c. tanulmánya.

A sztálingrádi ellentámadás sikerét biztosító tényezők között igen fontos helyet foglal el a hadműveleti alcázás, amelyet először sikerült ilyen nagymértékben és ilyen változatos formákban megvalósítani. A rendkívül súlyos

körülmények ellenére a siker teljes volt, a csapás az ellenség számára váratlanul következett be.

Az ellentámadáshoz rengeteg alakulatot, hatalmas mennyiségű technikát, lőszert és üzemanyagot kellett összpontosítani a frontok szűkös szállítóeszközeivel, mindezt a sík, hóval borított sztyeppén kellett véghezvinni és elrejteni. Sztálingrád körzetébe az ellenség számára észrevétlenül szeptemberben 22 292 vagon, októberben 33 236, novemberben 41 461 vagon szállítmányt vittek be. Egyes alakulatok 300—400 km-t tettek meg éjszakai menetben. A frontövezet útjain naponta 27 ezer gépkocsi végezte a szállítást. Különösen nehéz volt a szállítás végrehajtása november 1. és 19. között a jéggel borított Volgán keresztül. Ezalatt az idő alatt a Volgai Flottilla matrózai összesen 160 ezer embert, 10 ezer lovat, 430 harckocsit, 600 löveget, 14 ezer gépkocsit és kb. 7 ezer tonna lőszert szállítottak át.

Az ellenség félrevezetése céljából a Legfelsőbb Főparancsnokság október közepén parancsot adott a frontoknak a védelem kiépítésére, a városok, települések körkörös védelmének megszervezésére. Az ellentámadás tervét csak a frontparancsnokokkal közölték, de a kidolgozásba őket sem kapcsolták be egész november végéig. Addig csak a védelemmel voltak megbízva.

A Legfelsőbb Főparancsnokság 1942 nyarán és őszén aktív tevékenységet folytatott a Kalinyini és Nyugati Front erőivel nyugati irányban, a „Közép" hadseregcsoporttal szemben, és ezzel olyan benyomást keltett, hogy itt és nem Délnyugaton készül a téli hadművelet. A németek el is kezdték az erők összevonását a nyugati szovjet frontokkal szemben és november elejére 12 hadosztályt irányítottak át a „Közép" hadseregcsoporthoz. Ezenkívül a Vezérkar megtiltott minden írásbeli közlést az ellentámadásra vonatkozóan a Vezérkar, a frontok és hadseregek között. A Főhadiszállás képviselői (Zsukov, Vaszilevszkij, Voronov stb.) csak szóbeli közléseket adhattak a frontparancsnokoknak. Bármiféle csapatmozgást kizárólag csak éjjel volt szabad végrehajtani.

A célt sikerült elérni. November 12-én a német szárazföldi csapatok vezérkara úgy jellemezte a „B" hadseregcsoport előtt kialakult helyzetet, hogy „...nagyméretű hadműveletek kibontakoztatásához az ellenség úgy tűnik, nem rendelkezik megfelelő erőkkel". November 14-én, tehát néhány nappal az ellentámadás megkezdése előtt a sztálingrádi irányban tevékenykedő olasz csapatok parancsnoka is azt jelentette Ciano külügyminiszternek, hogy „a bolsevikoknak nincsenek elegendő erőik ahhoz, hogy nagyméretű tevékenységet kezdjenek".

A továbbiakban a szerző részletesen elemzi a sztálingrádi frontok álcázó és az ellenséget félrevezető tevékenységét, sok példát ismertet az egyes módszerek alkalmazásáról. A tanulmány második részében a bekerítés idején, a külső front ellentámadásainak idején, valamint a bekerített német erők felszámolása idején alkalmazott álcázási módszereket elemzi.

A polgári hadtörténetírás néhány jellemző ferdítésével száll vitába *N. Sehovcov:* „A szovjet stratégiai vezetés és a hamisítók koholmányai" (1974. 3 sz. 45—52. o.) c. cikke.

A tőkés országok hadtörténeti irodalmában mind a volt hitlerista tábornokok, mind pedig az angolszász politikusok és történészek írásaiban, jelentős figyelmet szentelnek a második világháború időszakában gyakorolt szovjet stratégiai vezetésnek. A szerző által felsorolt, az 1950—60-as években, valamint a 70-es évek elején megjelent mintegy 20 mű is nagy figyelmet szentel a kérdésnek. Sok mű helyes értékeléseket tartalmaz, de sokban hamisító tendenciák is mutatkoznak, amelyek a Szovjet Hadsereg legfelsőbb vezetését hamis színben igyekeznek feltüntetni.

Sok polgári történész igyekszik elhallgatni azt a tényt, hogy a győzelmet biztosító tényezők között az egyik legfontosabb a Legfelső Főparancsnokság szilárd és hozzáértő irányítása volt. Sokan igyekeznek hallgatni a szovjet hadművészetről és igyekeznek elmaradottnak feltüntetni, olyannak, amely nem volt rugalmas és jelentősen elmaradt a német fasiszta hadvezetés mögött. A. Clark pl. kijelenti, hogy a hadműveletek tervezésében Sztálingrádon kívül nem volt elképzelés, és a végrehajtásban nem mutatkozott meg az a művészet, ami az egész háború alatt jellemző volt az angolokra, amerikaiakra és mindenekelőtt a németekre (Barbarossa. The Russian—German

Conflict 1941—1945. London, 1965. pp. 63, 387.)

Különösen gyakran hamisítják a szovjet hadvezetés tevékenységének történetét a háború első, súlyos időszakában. Az eseményeket csak úgy mutatják be, mint visszavonulást, amikor a csapatok helyzete áttekinthetetlen volt, a vezetésben tanácstalanság mutatkozott. Ezzel szemben az igazság az, hogy az agresszió kezdetekor a Központi Bizottság meghatározta a háború politikai céljait, létrehozta a háborús idők irányító szerveit az állam és a fegyveres erők számára.

Az 1941. június 30-án létrehozott Állami Védelmi Bizottság, amikor kiadta a feladatokat a katonai parancsnokságnak, rendelkezésére bocsátotta a szükséges erőket és eszközöket is, foglalkozott a fegyvergyártás, a haditechnika, lőszer, gyártásának kérdéseivel, a hadászati tartalékok előkészítésével, nagy figyelmet szentelt a partizánharc szervezésének. A nyugati katonai körzeteket a háború első napjaiban már frontkörzetekké nyilvánították. A hadászati vezetés megvalósítása céljából június 23-án létrehozták a Legfelsőbb Főparancsnok Főhadiszállását.

A Főhadiszállás a háború első napjaitól kezdve keményen kézbe vette a fegyveres erők irányítását. A céltudatos hadászati vezetés eredményeként már a háború első, legnehezebb hónapjaiban is állandóan javult a védelmi harcok szervezettsége, növekedett az ellenállás és sikerült az ellenségnek érzékeny veszteségeket okozni. Az ellenség csupán a háború első három hetében elvesztett 92 ezer embert halottakban és sebesültekben, elvesztette az eredetileg bevetett páncélosok felét, és július 19-ig elvesztett 1284 repülőgépet. A hadászati védelem és a Moszkva alatt ellentámadás időszaka katasztrófát eredményezett a német hadászati vezetés számára, és a szovjet hadászat hatalmas sikerét eredményezte. Le is váltották Brauchitschot, a szárazföldi csapatok főparancsnokát, s az „Észak", Közép" és „Dél" hadseregcsoportok parancsnokait.

A sztálingrádi csata után a hadászati vezetés stílusa, művészi jellege állandóan tökéletesedett. A felhozott vádakkal szemben ezt az egyes nagy hadműveletek példáján elemzi. Kurszk esetében pl. a szándékos, előre kiépített védelembe való vonulás kifullasztotta a németeket a szovjet támadás előtt.

A történelemhamisítók állításaival szemben a Szovjet Hadsereg alapvető harci módszere nem a védekezés, hanem a támadás volt. A fasiszta Németország ellen folytatott nyolc hadjárat közül hatban a szovjet erők hadászati támadó tevékenységet folytattak. A felsorolt tények bizonyítják annak az állításnak a tarthatatlanságát is, hogy a szovjet hadászat nem volt alkotó jellegű.

Végül megemlítjük még *V. Petruhin:* „Védelmi harcok a Balatontól délre" című, magyarországi vonatkozású cikkét (1974. 3. sz. 53—58. o.)

1945 elején a németek a 3. Ukrán Front előtt jelentős csoportosulást hoztak létre, amelyben 431 ezer ember, 877 páncélos és rohamlöveg, 5630 löveg és aknavető, 850 repülőgép volt.

Tolbuhin marsall február 20-i parancsa szerint M. Sarohin vezérezredes 57. hadserege kapta azt a feladatot, hogy a Balaton déli partján védekezve ne engedje a németeket áttörni Kaposvár irányába, és akadályozza meg, hogy a front főerőire délről csapást mérjenek. Sarohin erőit a kb. 60 km széles Keresztúr—Nagykorpád vonalra összpontosította, különös figyelmet szentelve a Nagybajom—Kaposvár iránynak. A 64. lövészhadtest I. Kravcov tábornok parancsnoksága alatt védte a kb. 28 km széles övezetet Nagykorpád, Kadarkút, Somogyjád körzetében. Kravcov kétlépcsős védelmet szervezett, az első lépcső 6—8 km mély volt, az egész védelem mélysége elérte a 12 km-t. Nagy mennyiségű harckocsi- és gyalogsági aknát telepítettek, tüzér- és páncélelhárító tartalékokat hoztak létre. A terepen gyakorlatokat folytattak az ellenség legutóbbi harcaiban tapasztalt módszerek figyelembevételével.

Március 6-án reggel 7 órakor a németek nagy erejű tüzérségi és légi előkészítés után megkezdték a támadást három gyalogos hadosztállyal és páncélosokkal. A csapás a 73. gárda- és 229. lövészhadosztály találkozási pontja ellen irányult, Nagybajom és Kutas körzetében, ahol az ellenség jelentős erőket csoportosított: az arcvonal egy kilométerére 4 zászlóalj gyalogság, 20—25 páncélos és több mint 120 löveg jutott.

Elkeseredett harc bontakozott ki. A német támadás súlya alatt az arcvonal benyomódott, de a második lépcső erőivel ellentámadást indítottak, az előrenyomult ellenség szárnyára pedig a 31. ezred és az 1. bolgár hadsereg 12. . gyaloghadosztálya mért csapást. Az ellenséget visszavetették de a súlyos harcok napokig folytak.

Március 7-én a németek a tartalékok bevetésével újabb támadásokat indítottak. Ezúttal a 113. lövészhadosztály arcvonalán folytak igen súlyos harcok, amely a nap folyamán 15 támadást vert vissza. Ezen a napon A. Szmislajev törzsőrmester, aki százada összes tisztjének eleste után átvette a parancsnokságot, mivel mindkét karján megsebesült, a páncéltörő gránátot magához szorítva, egy ellenséges páncélos alá vetette magát. Halála után a Szovjetunió Hőse kitüntetést kapta. Másnap, március 8-án ugyanilyen hőstettet hajtott végre I. Nyeljubin páncéltörő lövegparancsnok, aki ugyanezt a kitüntetést kapta.

Március 10-én reggel olyan sűrű köd ereszkedett le, hogy lehetetlenné tette a figyelést és a légi tevékenységet. A németek 40 perces tüzérségi előkészítés után felújították a támadást. A csapás ezúttal az 57. és 1. bolgár hadsereg találkozási pontja ellen irányult, ahol a 299. lövész és a 12. bolgár lövészhadosztály védekezett. A túlerőben lévő ellenségnek sikerült valamelyest előrenyomulni Kisbajomtól északra, de az erősítés megérkezése után a támadást megállították. Március 12-én estére az ellenség kénytelen volt beszüntetni a támadást anélkül, hogy sikerült volna áttörni a szovjet védelmi vonalat. (Lengyel István)

Wojskowy Przeglad Historyczny (Lengyelország) 1973. 4. sz.

Wladyslaw Góra—Stanislaw Okecki: „A kommunisták szerepe Európa népeinek ellenállási mozgalmában. A kutatások feltételei és perspektívái Lengyelországban". (36—59. o.)

A második világháborúban az antifasiszta ellenállási mozgalom fő jellemzője az internacionalizmus volt: internacionalizmus a fasiszta iga alóli felszabadítás érdekében és proletárinternacionalizmus a társadalmi felszabadításért. Ez utóbbiban a vezető szerepet a munkásosztály és pártja, a kommunista párt játszotta.

A kommunistáknak az európai ellenállási mozgalmakban betöltött szerepét tárgyalva meg kell vizsgálni, hogy a háború kezdeti időszakában helyes volt-e a Szovjetunió akkori külpolitikája, a Komintern tevékenysége valóban ellentétes volt-e néhány ország kommunista mozgalmának érdekeivel — ahogy azt néhány burzsoá történész állítja — s a megnemtámadási szerződés valóban károsan befolyásolta-e a kommunisták részvételét az antihitlerista ellenállási mozgalomban.

Megállapítható, hogy a kommunisták antifasiszta tevékenysége már a kezdeti időszakban is igen aktív volt, mivel ők tudtak leggyorsabban alkalmazkodni az új helyzethez; felkészültséggel és nagy tapasztalatokkal rendelkeztek a konspirációs munkában; tudatában voltak az elkerülhetetlen német—szovjet konfliktusnak s ezért felkészültek rá; politikai munkájukkal tudatosították az antifasiszta egység szükségességét.

A lengyel történészeknek foglalkozniuk kell az európai népek ellenállási mozgalmaival, mivel a lengyel ellenállási mozgalom története nem választható el azoktól, tekintettel arra, hogy azokban nagyon sok lengyel kommunista is részt vett és viszont. Az utóbbi időben örvendetesen megemelkedett az e témával foglalkozó publikációk száma, de még sok a tennivaló e téren.

Teodor Kufel: „A Népi Gárda és a Népi Hadsereg hozzájárulása a Lengyel Néphadsereg eredményeihez". (60—75. o.)

A Népi Gárda és Népi Hadsereg fő érdeme az új lengyel néphadsereg alapjainak lerakásában az volt, hogy elindították a széles társadalmi rétegek politikai tudatának átalakítási folyamatát, fegyveres harcra szervezték őket a megszálló ellen, a mindennapos fegyveres harcban katonákat készítettek fel a születő néphadsereg számára, tudatosították a Szovjetunióval való szövetség szükségességét és segítettek az új társadalom alapjainak lerakásában.

A Lengyel Munkáspárt fegyveres harcra szólított fel mindenkit és összefogta a szerveződő egységeket. Komoly sikereket ért el a fegyveres harcokban, a nemzet szabadságvágyának ébrentartásában. Ez volt az egyetlen szervezet, amely kezdettől fogva egy-

formán nagy súlyt helyezett tagjainak katonai és politikai képzésére. S mivel állandó, szoros kapcsolatban állt a társadalom széles tömegeivel, formálta azok elképzeléseit is. Így érthető, hogy a párt 1943 márciusi deklarációja, melyben a jövő Lengyelországának képét vázolta fel, megértésre és támogatásra talált a nép körében. Az ebben kitűzött célok elérése érdekében tömegesen ragadtak fegyvert, amikor a Lengyel Néphadsereg első egységei a szovjet csapatokkal együtt lengyel földre léptek.

Tadeusz Pietrzak: „A Lengyel Munkáspárt a népi hatalom megteremtéséért vívott harcokban Észak-Mazowszén". (75—102. o.)

Észak-Mazowsze, a Varsói Vajdaság északi része, véres harcok után szabadult fel 1945 januárjában. Az újjáépítés sajátos körülmények között kezdődött meg, hiszen 1939-ben ezt a területet is a Német Birodalomhoz csatolták; a háború éveit e területen erős germanizáció jellemezte, így a párt konspirációs munkája csak igen nehéz körülmények között folyhatott a háború alatt.

A pártnak mindezek ellenére még a felszabadulás előtt sikerült megszerveznie a területi nemzeti tanácsokat, melyek készen álltak a hatalom átvételére és a Júliusi Manifestum célkitűzéseinek megvalósítására, a társadalmi reformok végrehajtására, a hatalom megszilárdítására és a normális élet megindítására.

E célok realizálását igen megnehezítették a háborús pusztítások, a reakciós körök befolyása alatt álló szervezetek fellépése, s a tapasztalt vezetőgárda hiánya.

A Lengyel Munkáspárt szervező tevékenységével, reformjaival elnyerte a Mazowsze-vidék társadalmának támogatását, bizalmát és tiszteletét.

Jerzy Bordzilowski: „A kurszki csata. A támadás műszaki biztosításának problémái" (Befejező rész). (103—124. o.)

A Központi és a Voronyezsi Front erőivel végrehajtott hadászati védelmi hadművelet teljes sikerrel járt: kimerítette és elvéreztette az ellenség csapásmérő csoportosulásait. Ekkor került sor a kurszki csata második fázisára, a hadászati ellentámadásra, melynek célja a „Közép" és „Dél" Hadseregcsoport szétzúzása volt. Az ellentámadást már a védelmi hadműveletek alatt előkészítették: meghatározták a feladatokat, új erőket vontak össze a tervezett hadműveleti sávban, felszerelést halmoztak fel és megfelelő műszaki munkálatokat végeztek.

Ebben a hadászati offenzívában nagy feladatok vártak a műszaki csapatokra: az ellenség védelmi sávjainak áttörése mellett vízi akadályokon való átkeléseket kellett biztosítaniuk, ráadásul őszi időszakban. A műszaki alakulatok szervezetében jelentős változtatások történtek: először jelentek meg az öt zászlóaljból álló utász-műszaki rohamdandárok. Ez igen megkönnyítette — s ez volt a döntő — a frontok műszaki alakulatainak irányítását és manőverezését. A legnagyobb problémát a szállítóeszközök hiánya jelentette, mert nehezítette az utászok és páncélos-gépesített alakulatok együttműködését. A csoportosítási és kiindulási körzetek felkészítése hatalmas útépítési munkálatokat kívánt, ami a frontok műszaki létszámának 50—70 százalékát kötötte le. Beigazolódott, hogy szükséges a támadás műszaki előkészítése, mely főként a saját és ellenséges aknamezőkön való átjárók készítésén alapult. Másik igen fontos feladat a manőverező aknatelepítés volt. A páncélelhárító aknákat támadáskor is, de főleg az ellenség páncélos egységei támadásának elhárítására alkalmazták. A kurszki csatában a műszaki alakulatok teljesítették a hadművelet műszaki előkészítésével és biztosításával kapcsolatos feladataikat.

Marian Utnik: „A lengyel főparancsnokság vezérkara a második világháború alatt" (IV. rész). (174—200. o.)

A hitleri seregek gyors győzelmei 1940-ben a nyugati fronton némileg megváltoztatták a lengyel politikusok és katonák nézeteit a Lengyelország által folytatott magányos harcot illetően. Igyekeztek feltárni a szeptemberi vereség okait. Franciaország veresége után a lengyel emigránsok többsége Angliába menekült. A cikk az Angliába evakuált lengyel főparancsnokság tevékenységével foglalkozik a Szovjetunió elleni német támadás időpontjáig.

Az Angliába evakuált lengyel katonák száma kb. 30 ezer főre volt tehető, melyből néhány válogatott egységet tudtak felállítani. A parancsnoki állomány telített volt, hiányoztak viszont a katonák. Sikorski tábornok

kormányának célja az ország felszabadítása, majd a hatalom átvétele volt, melyet a fegyveres erők kiépítésén keresztül akartak elérni. Így a főparancsnokság legfontosabb feladatául a mozgósítható tartalékok felkutatását tűzte ki.

Mivel az emigrációs kormány hadiállapotban állónak tekintette magát a Szovjetunióval, utánpótlási forrásnak a magyar és román táborokban élő lengyel állampolgárok és az Amerikában élő lengyelek közötti toborzást tartotta. Ez utóbbi majdnem teljes fiaskóval végződött. A kormányon és a hadvezetésen belüli politikai és személyi ellentétek is nehezítették a lengyel fegyveres erők újjászervezését, de végül is Sikorski tábornok úrrá lett a helyzeten, az angol kormány bizalmát is élvezve. Az angol és lengyel kormány közötti megegyezés (1940. július 22.) értelmében a lengyel egységek vendégjogot kaptak. A cikk a továbbiakban az újjászerveződő lengyel fegyveres erők felépítését, szervezeti problémáit és az anyaországgal való kapcsolattartás kérdéseit tárgyalja.

Franciszek Skibinski: „Fejtegetések a hadművészetről". (255—265. o.)

Jelen cikk befejező része annak a cikksorozatnak, melynek célja a katonai terminológia egységesítésére való törekvés volt.

Már régóta érezhető a katonai irodalomban az egységes terminológia hiánya. A nem egységes, s így gyakran nem is pontos terminológia használatát objektív okokban kell keresni. Sok katonai fogalom tartalmi és formai megváltozásának az állandó fejlődés volt az oka, de szubjektív ok is közrejátszhat: sok szerző ugyanazon publikációjában is többféle elnevezést használ ugyanarra a fogalomra.

A sorozat megírásánál a szerző a következő módszert alkalmazta: kiemelt egyes problémákat, melyeket különkülön tárgyalt; minden problémát ismert katonai teoretikusok szemszögéből elemzett; minden esetben igyekezett saját álláspontját is megfogalmazni, vitára szólítva fel egyúttal. Meggyőződése, hogy a fogalmak tisztázásának alapja csakis az egyértelmű, lehető legegyszerűbb és legpontosabb definíció lehet. Ezek megfogalmazása azonban igen nehéz, sok esetben a szerzőnek is csak körülírással sikerült. Külön felhívja a figyelmet, hogy az általa ismertetett fogalmak definíciói nem kinyilatkoztatások, hanem elsősorban vitára serkentő javaslatok. Ilyen bevezetés után összefoglalja a háború, hadjárat, csata, hadművelet, hadászat, manőver, a hadművészet változatlan alapelvei és a doktrína általa javasolt definícióit. — A számot eseménykrónika, könyvrecenziók és gazdag második világháborús bibliográfia zárja. (Windisch Aladárné)

Militärgeschichte (Német Demokratikus Köztársaság) 1974. 2. sz.

A Vörös Frontharcos Szövetség megalakulásának 50. évfordulóján több cikk foglalkozik a német proletariátus e legtekintélyesebb fegyveres szervezetének történetével.

Kurt Finker: „A Vörös Frontharcos Szövetség feladatai a weimari köztársaság osztályküzdelmeiben" (133—144. o.)

1924-ben alakult meg a Vörös Frontharcos Szövetség, a kapitalizmus viszonylagos stabilizációja idején. Tagjai elsősorban proletárok, ipari munkások, de iparosok és nők is voltak.

A fasizmus előretörése idejében a párt a tömegek megnyerésére és a fegyveres harcra való felkészítésére törekedett. E helyes katonapolitikai elveit a történelem igazolta. A szervezet kiváló vezetője Ernst Thälmann volt, kinek tevékenysége nyomán a tagok létszáma 51 ezerre emelkedett.

Amikor a kormány 1928-ban erélyesen fellépett a munkásszervezetek ellen, mintegy százezren tüntettek a birodalmi nap alkalmából.

Számos külföldi, cseh, francia stb. állampolgár is részt vett a szövetség munkájában. A Komintern IV. moszkvai kongresszusa meghatározta a további feladatokat. Bár nem volt katonai szervezet, az 1929-es gazdasági válság után a tagok katonai kiképzésben is részesültek.

Walter Wimmer: „A Vörös Frontharcos Szövetség és a Vörös Hadsereg" (167—177. o.)

A szövetség vezetői elsősorban ideológiai-politikai feladatokat láttak el, de kezdettől kapcsolatot tartottak fenn a Szovjet Hadsereggel, melyet példaképüknek tekintettek. Számos tag és vezető vett részt a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a Szovjetunió polgárháborújában, így személyes kapcsolatuk és tapasztalatuk is volt a Vörös Hadsereg harcairól. Ernst Thäl-

mann 1928-ban a Vörös Hadsereg tiszteletbeli tagja lett. A bielefeldi munkások zászlót kaptak a leningrádi munkásoktól, a lipcsei szervezet is a Szovjetunióból kapott zászlót. A szervezetek tagjai megünnepelték az októberi forradalom évfordulóit. A Vörös Frontharcos Szövetség a Vörös Hadsereg fegyvertársának tekintette magát a fasizmus elleni harcban és a béke védelmében.

Herbert Schwabe: „A Vörös Ifjúsági Front honvédelmi nevelőmunkája" (181—189. o.)

A közzétett dokumentumok azt tanúsítják, hogy az ifjúság is bekapcsolódott a munkásosztály harcaiba a nép megnyerése érdekében. A Kölnben kelt iratok az ifjúsági szervezet III. birodalmi napjának eseményeit tárgyalják. Az ifjúság a sportrendezvényeket politikai továbbképzésre és gyakorlati kiképzésre használta fel. Kifejezésre juttatták a készülő imperialista háborúval szembeni állásfoglalásukat.

V. A. Maculenko: „A szovjet csapatok harcászatának fejlődése a Nagy Honvédő Háború védelmi hadműveleteiben" (145—155. o.)

Védelemre akkor rendezkedtek be a szovjet csapatok, amikor nem volt elég erejük a támadásra. Az álló védelem mélyen tagolt és erőteljes volt, a fő védelmi irányban elérte a 6 km, a szárnyakon a másfél km mélységet. Az ellenség abszolút fölénye esetén alkalmazták a saját erők és eszközök kímélése érdekében, valamint az új támadás előkészítése idejében. A harcászatra vonatkozó háború előtti nézetek helyeseknek bizonyultak, csupán a páncélelhárítás és légelhárítás kérdései igényeltek pontosabb kidolgozást.

A háború első szakaszában a szovjet csapatok a védelem minden formáját alkalmazták, a második szakaszban — a sztálingrádi csata után — a támadás és védelem arányosan fordult elő, majd a harmadik szakaszban — 1945-ben — védelmi hadműveletet nem is alkalmaztak.

A szerző részletesen elemzi a sztálingrádi és kurszki védelmet a páncélelhárítás és tartalékok alkalmazása szempontjából.

Peter Hoch: „A katonai integráció problémái a kapitalista Nyugat-Európában és az NSZK-imperializmus" (156—166. o.).

A katonai integráció célja a NATO pozíciójának megerősítése. Négy tényező határozza meg:

1. A szocialista és imperialista tábor közötti osztályellentét és a nemzetközi erőviszonyok fejlődése.
2. Az imperializmus egyenlőtlen fejlődése törvényszerűségeinek kihatásai.
3. A modern háború koalíciós jellege.
4. A hadügyben végbement forradalom követelményei.

A döntő az első tényező. Az európai Közös Piac gazdasági bázisára épül a katonai integráció is, amely így fokozottabb nyomást gyakorolhat a szocialista táborra. Az imperialista katonai csoportosulás belső ellentmondásokkal terhes. A nyugatnémet imperializmus teljes integrációra törekszik, ez felel meg leginkább agresszív külpolitikájának. Az európai unió megteremtése érdekében jelentős anyagi áldozatokat vállal az NSZK kormánya, mely felülmúlja az eddigi évi összegeket. Végső célja a NATO infrastruktúrájának megerősítése és a nyugatnémet imperializmus vezető szerepének biztosítása. Ezt a célt szolgálják az Euro-Training kiképzésre és felszerelésre vonatkozó javaslatai, melybe Franciaország is bekapcsolódott. A nyugat-európai katonai integráció jelenleg csíra formájában létezik, de így is veszélyt rejt magában.

Helmut Schnitter: „Feudalista hadügy és imperialista hadtörténetírás" (174—180. o.).

A szerző elsősorban a nyugatnémet publikációkat bírálja hamis, történelmietlen szemléletük miatt. A feudális társadalom hadügyének feldolgozása komoly feladatokat ró a marxista—leninista hadtörténetírásra.

Olav Groehler: „A repülőgép és légierő fejlődése 1916 tavaszáig" (196—205. o.).

Az első világháború elejéig a repülőgépek felderítő szerepet töltöttek be. Az 1911—1916-ig terjedő évek a technika fejlődésével jellemezhetők. Minden új konstrukció több feladatot látott el, de nem lépte túl a felderítés szerepkörét. A nyugati front eseményei adtak döntő impulzusokat a bombázás kialakulásához. A háború második felében kezd kialakulni a légierő fegyvernemi szerepe *(Rákóczi Katalin)*

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ A TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ TÁRSULAT HADTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK VÁNDORGYŰLÉSÉRŐL

(Balatonkenese, 1974. április 17—18.)

Az általános és középiskolákban folyó oktató-nevelőmunka 1968-ban új színnel gazdagodott: a Művelődésügyi Minisztérium rendelete a tantárgyak sorát a honvédelmi ismeretekkel bővítette. Az új tantárgy bevezetése azonban nem csupán a tárgyak számát növelte, hanem a hazafias-honvédelmi nevelés az iskolai oktató-nevelő munkának szerves részévé is vált.

Az általános és középiskolák az indulás időszakában erre a megtisztelő feladatra többnyire még nem voltak kellőképpen felkészülve. Az azóta eltelt időben, részben a Művelődésügyi Minisztérium erőfeszítéseinek eredményeként, részben társadalmi és tömegszervezetek, tudományos intézmények közvetlen támogatásával, az új tárgy tanításának feltételeit általában mindenütt megteremtették, nem beszélve arról, hogy pedagógusaink a hazafias-honvédelmi nevelés követelményeit egyre nagyobb sikerrel valósítják meg az egyes tantárgyak tanításán keresztül is.

A hazafias-honvédelmi nevelés ugyanis nem szűkíthető le a honvédelmi ismeretek tantárgyának tanítására: az iskolai hazafias-honvédelmi nevelőmunka átfogja, átszövi a matematika, fizika, kémia, irodalom, történelem, földrajz és egyéb tárgyak tanítási folyamatát is.

A több mint fél évtizedes nevelői munka tapasztalatainak összegezése különböző fórumokon már többször megtörtént. Mind a mai napig hiányzott azonban a gyakorló pedagógusok és egy olyan nagy társadalmi szervezet, mint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat közötti, a hazafias honvédelmi nevelést segítő, régóta kialakult kapcsolat számbavétele, illetve olyan eszmecsere, amely az utóbbi részéről megnyilvánuló támogatást értékelte, vagy pedagógusaink léptennyomon tapasztalható igényeit a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal szemben összegezte volna. A hazafias-honvédelmi nevelés gyakorlata mindenekelőtt a Hadtudományi Szakosztály munkájával kapcsolatosan támaszt igényeket, így nem véletlen, hogy a szakosztály választmánya országos vándorgyűlés keretében törekedett felmérni a ma jelentkező feladatokat és a segítségnyújtás azon módjait, amelyekkel az iskolai oktató-nevelőmunka magasabb színvonalra emelése az elkövetkező években elősegíthető.

A kétnapos vándorgyűlés, amelyen a hadtudományi szakosztály tagjain kívül nagy számban vettek részt gyakorló pedagógusok, szakfelügyelők, megyei oktatási vezetők és honvédelmi felelősök, a 14—20 éves fiatalok hazafias-honvédelmi nevelésének kérdéseit állította középpontba.

Liptai Ervin ezredesnek, a szakosztály alelnökének bevezető szavai után elsőként *Zágoni Ernő* ezredes tartotta meg a témával kapcsolatos vitaindító referátumát.

Zágoni Ernő hangsúlyozta, hogy tanáraink és tanítóink, valamint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Hadtudományi Szakosztályának közös

munkáját a Magyar Szocialista Munkáspárt ifjúságpolitikai határozata szabja meg. A nevelőmunka súlya természetesen a pedagógusokra esik, a Hadtudományi Szakosztály tevékenysége viszont ennek a rendkívül fontos munkának a széles körű támogatásában realizálódik. A támogatás folyamata igen sokrétű. A hadtudományi szakosztályban dolgozó tisztek, katonák elsősorban a honvédelmi ismeretek tantárgy oktatásából következő feladatok megoldásában segítenek. Emellett azonban országszerte nem kis energiát fordítanak arra, hogy hazánk ifjúsága a Magyar Néphadsereg életével — még a bevonulás előtt — lehetőség szerint minél jobban megismerkedjék.

A közös fáradozás eredményessége a hazafias-honvédelmi nevelés több mint fél évtizede történt bevezetése óta szembetűnő: a hazafias-honvédelmi nevelés részévé vált az iskolai nevelőmunkának és az évenként bevonuló sorköteles állomány egyre nagyobb tudatossággal ismeri fel a szocialista haza védelmének állampolgári kötelességét.

Nem csupán arról van szó, hogy a bevonuló fiatalok nagy többsége a katonai szolgálat szükségességét elismeri, hanem arról is, hogy élete jelentős állomásának tekinti azt az időszakot, amit néphadseregünkben eltölt, és a hadseregben tovább folyó elmélyült nevelőmunka eredményeként szocialista hazánk és szövetségeseink védelmére kész emberré válik.

Az elmondott, kétségkívül nagy fontosságú eredmények azonban nem takarhatják el a még mindig fellelhető hiányosságokat. Így mindenekelőtt azt, hogy ifjúságunk elenyésző kisebbségében még megtalálhatók a honvédelemmel szembeni közömbösség megnyilvánulásának egyes esetei. Ennek okai sokfélék. Magyarázhatók a néphadsereggel kapcsolatos ismeretek hiányával, vagy a tájékozottság alacsony fokával. De visszavezethetők a hazafias-honvédelmi nevelést paralizáló nacionalista maradványokra és a napjainkban újult erővel jelentkező kozmopolita befolyásra is.

Az okok egy csoportja a honvédelmi ismeretek c. tantárgy félreértéséből adódik. Gyakorta találkozunk olyan téves felfogással, amely a hazafias-honvédelmi nevelést azonosítja a tárgy tanításával. Ebből pedig akaratlanul is következik, hogy a honvédelmi ismeretek oktatását azonosítják a katonai szolgálatra való felkészítéssel. A valóságban mindaz a „katonai ismeret", amely a tárgy oktatási folyamatában a tanulók sajátjává válik, a katonai ismeretek igen szűk körét érinti.

A katonai kiképzés menetében ezeket az ismereteket a bevonulók néhány foglalkozás során gyorsan magukévá teszik. Ebből is látható, hogy a tárgy bevezetésének az iskolákban nem az ismeretadás volt az egyetlen célja, hanem sokkal inkább az, hogy a tárgyon keresztül, de a többi tárgy ismeretanyagán keresztül is, a hazafiságra és a honvédelemre való *nevelés* követelményeinek tegyünk eleget.

Természetesen a nevelés elválaszthatatlan az oktatástól: napjaink hadügyi forradalmának időszaka megköveteli az ismeretek tárházát, más szavakkal: a korszerű hadsereg nem mondhat le azokról az ismeretekről, amelyeket az iskola már a gyermekkorban juttat a későbbi bevonulóknak. De ugyanakkor minden ismeret holt ismeret, ha mögötte nem áll társadalmi hasznának tudatos felismerése. A felismerés tudatosulása meghatározó korunkban, a békés egymás mellett élés időszakában, annál is inkább, mivel az imperialista támadás veszélye egyáltalán nem csökkent.

Mindebből következik, hogy a tudatos felismerés a védelmi készenlét igen fontos komponense; az ellenség váratlan támadása elhárításának, a háború kirobbanása megakadályozásának le nem becsülhető eszköze. A tudatos felismerés elképzelhetetlen érzelmi motíváció nélkül; a nevelés érzelmi alapja a szocialista nemzeti büszkeség és a proletár internacionalizmus. Mindkettő tápláló forrása pedig — szocialista jelenünk mellett — honvédelmi katonai- és munkásmozgalmi hagyományaink sokasága.

Ha ma elmondhatjuk, hogy a hazafias honvédelmi nevelés eredményessége kielégítő, az nem kis mértékben az áldozatos nevelő munkának köszönhető. A továbblépés, a nevelőmunka magasabb szintre emelése ugyanakkor halaszthatatlan feladat. A fentebb elmondottak figyelembe vétele — úgy tűnik — alkalmas arra, hogy további ösztönzést adjon az oktató-nevelő munkában.

Amit a hadtudományi ismeretterjesztés ebben segítségként nyújtani tud, három igen fontos területet érint. Az ismeretterjesztésnek mindenekelőtt sokkal intenzívebben kell végeznie a pedagógusok és az ifjúság körében a katonapolitikai felvilágosító munkát. Ehhez szorosan kapcsolódnia kell néphadseregünk életének plasztikus bemutatását célzó tevékenységnek, amely természetesen nem korlátozódhat csak a TIT-re, hanem kapcsolódik a kiegészítő parancsnokságok és a Magyar Honvédelmi Szövetség ilyen jellegű munkájához. S végül, amiben a hadtudományi szakosztály legtöbbet tehet, fokozni kell a hadtörténelmi ismeretterjesztést.

Általában elmondható, hogy az eddigi tevékenységi formák beváltak, gondolkodni kellene azonban tartalmi-módszertani újításokon is. Megszívlelendő volna például egy olyan nyári egyetem megszervezése, amely a hazafias honvédelmi nevelés legfontosabb kérdéseit dolgozná fel és közvetlen segítséget adna az ország minden részéről odasereglett pedagógusoknak.

Bodó László, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgató-helyettese korreferátumában mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy a hazafias-honvédelmi nevelés eredményességéről korántsem a befejezettség érzésének hangján kell beszélnünk. Egy rövid tantervi ciklus áll mögöttünk, amely mindössze néhány évet fog át időben. A nevelői munka jobbá tételének szándéka elsősorban a ciklusban jelentkező hiányosságok, problémák felé tereli figyelmünket. Így többek között arra, hogy a gimnáziumokban a hazafias-honvédelmi nevelés sokkal differenciáltabb, mint például a szakmunkásképző iskolákban, ahol az a tárgy oktatására szűkül le. A gimnáziumokban ma már tanúi lehetünk bizonyos tantárgyi koncentrációnak, de a haza védelmének kérdései túlnyomóan csak az osztályfőnöki órákon szerepelnek, jóllehet az osztályfőnöki óra tantervében ilyen téma egyáltalán nincsen felvéve.

A téma feldolgozásához a módszertani könyvek sem adnak kellő segítséget. A pedagógusok, akiknek kb. 80 százaléka nő, sokszor igen nagy nehézséggel küszködnek, többségüknek nincs közvetlen élménye a hadseregről. Másrészt olyan fogalmakat kell megtanítaniuk, amelyek a gyermekek életkori sajátosságait meghaladják. Így például 14—15 éves tanulók a katonai doktrína fogalmát jórészt nem is értik. A tanár legtöbb esetben nem tehet mást, minthogy prelegál, hiszen sem elég idő, sem megfelelő szemléltető (audiovizuális) eszköz nem áll rendelkezésére. A tanár magára van utalva, a tanárképzés fogyatékosságait (a hazafias-honvédelmi nevelésre való felkészítés a tanárképző főiskolákon hiányzik) saját magának kell kiküszöbölnie. Lelkiismeretes pedagógusok — s ezek jelentik a pedagógusok többségét — igen nagy utánjárással teremtik elő a neveléshez szükséges eszközöket, s készítik fel önmagukat.

A továbblépés feltétele tehát mindenekelőtt a pedagógusok megfelelő ismeretekkel való felruházása, anyagokkal való ellátása. Ezért lenne igen hasznos a már említett nyári egyetem megszervezése.

Évin Sándor ezredes, korreferátumában a bevonuló fiatalokkal kapcsolatos tapasztalatokról beszélt. Nem hat megnyugtatólag számunkra — mondotta —, hogy közülük elég sokan nem végzik el az általános iskola nyolc osztályát, így ismereteik is hiányosak.

A hadsereg nevelői állományának sok esetben megfeszített erővel kell munkálkodnia a hiányzó ismeretek pótlásán, amelyet ugyan szívesen vállalnak, de ezáltal amúgy sem könnyű munkájuk megsokszorozódik. A bevonulók többsége nagy kíváncsisággal, várakozással tekint a katonaélet elé, és elvárja a szervezett munkát és fegyelmezettséget. Nem kétséges, hogy a tisztnek, tiszthelyettesnek a jó körülmények megteremtésében kimagasló szerepe van. De éppen úgy látja az elmélyült politikai-kiképzési munka szükségességét is. A jó körülmények és az aktív nevelőmunka eredője a magas fokú harci készültség, a megfelelő tudásszint és a jó politikai légkör. Mindez elvezet a katonák céltudatos tevékenységéhez, felelősségérzetük kialakulásához, és az elvtársi-baráti segítség s együttélés szép formáihoz.

A hadseregbe bevonult fiatalok emberré válási folyamatának koronája a szocialista embertípus jegyeinek jellemükben való megszilárdulása, amely a tárgyi feltételek mellett elsősorban a

kiképző-nevelő állomány elvi hűségének és oktatói, nevelői magatartásának egyenes következménye.

Sterl István alezredes, korreferátumát napjaink katonapolitikai kérdéseinek szentelte. Az elmúlt évtizedek a hadügy forradalmának évtizedei voltak, amelyek a tudományos-technikai forradalom vívmányaival szerelték fel a modern hadsereget, a szocialista tábor fegyveres erőit éppúgy, mint a NATO haderőit.

A békés egymás mellett élés jelenlegi időszakában a hadügy forradalma nem állt meg: a fegyverek tökéletesedése egyre nagyobb arányokban folytatódik. A háború lehetősége napjainkban mégis mindinkább visszaszorult, ami nem az imperializmus agresszív szándékainak elhalásában, hanem a szocializmus erőfölénye kibontakozásában leli magyarázatát.

A békés egymás mellett élés esélyei annál nagyobbak, minél korszerűbbek hadseregeink. Ezért a fegyveres erők fejlesztése szocialista életünk alapvető kérdése, melyért áldozatokra is készek vagyunk. Az iskolai oktató-nevelőmunka egyik feladata éppen ennek a nagy jelentőségű összefüggésnek a feltárása és megértetése a tanuló ifjúsággal.

Kacsó Ferenc alezredes, a Magyar Honvédelmi Szövetség eddig végzett munkájáról adott számot. Mint mondotta, az elmúlt öt év alatt az MHSZ az iskolák szemléltető eszközökkel való ellátására, az iskolákban folyó lövészgyakorlatok lebonyolítására és a honvédelmi ismeretek tantárgy oktatásának segítésére koncentrálta erejét.

Ma már elmondható, hogy a fővárosi és vidéki MHSZ szervezetek, valamint az iskolák a kezdet éveinek nehézségeit együttesen leküzdötték, és a továbbfejlesztés kérdésein munkálkodnak. Az MHSZ a gyűjtött tapasztalatok birtokában a nevelési feladatok előtérbe állítását tartaná szükségesnek, amelyeknek a tantervi utasításokban is hangot kellene adni.

A kibontakozó vitában *Kiss Gyula* szakfelügyelő (Debrecen), a hazafias honvédelmi nevelés szubjektív feltételeinek hiányára irányította a figyelmet, hangsúlyozva annak szükségét, hogy a tanárképző főiskolákon és egyetemeken meg kell oldani a végzős tanárjelöltek felkészítését.

Török Ágoston szakfelügyelő (Budapest), a módszertani segédkönyvek fontosságára utalt, majd sürgette a tanterv általános felülvizsgálását.

Szentesi György őrnagy, a hazánkban folyó haditechnikai propaganda visszamaradottságára hozott példákat és az NDK-ban folyó ilyen jellegű munka sikereivel foglalkozott.

Hollósi István ezredes, felszólalásában sürgette a TIT Hadtudományi Szakosztálya és az iskolák közti kapcsolat elmélyítését. Úgy ítélte meg, hogy a tervezett nyári egyetem jó alkalmat kínálna a hazafias honvédelmi nevelést irányító és végző pedagógusok s más szakemberek tapasztalatcseréjére.

Szendi József ezredes, az önelégültség ellen emelt szót: az elért sikerek sokszor eltakarják azt a tényt, hogy a hazafias-honvédelmi nevelés nem éri el a magyar ifjúság valamennyi rétegét. A tanulóifjúság ilyen jellegű nevelésében is mutatkoznak hiányosságok, elsősorban szubjektív feltételek hiánya miatt. Hangsúlyozta a nyugdíjas tisztek minél nagyobb számú bekapcsolásának szükségességét és a pedagógus-továbbképzés programjának gazdagítását a hazafias-honvédelmi nevelés témáival.

Varga Sándor szakfelügyelő (Budapest), rövid értékelést adott a fővárosban folyó nevelőmunka ötéves ciklusáról. Mint mondotta, az 1968—1972 közötti időszak jobb eredményeket hozott, mint ahogy azt eredetileg várták. Ebben nem kis szerepe van — a pedagógusok mellett — a társadalmi és tömegszervezeteknek, különösen az MHSZ-nek. A nevelőmunka folyamatát napjainkban a gazdálkodás kisebb-nagyobb megkötöttségei fékezik, amelyekből az iskolák kitörni egyelőre nem tudnak. Nehézségként jelentkezik továbbá a pedagógusok, elsősorban a nők felkészületlensége. Kirívó eseteket lehetne említeni, de elegendő csak arra utalni, hogy pl. egy tanárnő igen nehezen tudja a géppisztoly szerkezeti elemeit megtanítani.

A tanterv sok hiányossága közül megemlítendő, hogy az egyáltalán nem veszi figyelembe a leánytanulókat. Úgy látszik, a tanterv készítői megfeledkeztek arról, hogy iskoláink tanulói létszámának több mint 50 százaléka leány. De nem vették figyelem-

be a szakmunkásképző-intézetek, iskolák speciális helyzetét sem. Az ott tanító pedagógusok a segédkönyvektől várnának segítséget, de azok, jóllehet számuk az utóbbi években egyre jobban nő, csak a gimnáziumok igényeit elégítik ki.

A tervezett nyári egyetem minden bizonnyal hasznos lenne, fél azonban, hogy azon elsősorban a pedagógusoknak ma már kisebbségét kitevő férfiak, azok közül is az idősebbek vennének részt, és az iskolai élet súlyát hordozó nők, különösen a családanyák, távol maradnának.

Bálint Sándor őrnagy a bevonuló ifjak világnézeti politikai felkészültségéről beszélt. A Kilián György Katonai Műszaki Főiskola tapasztalatai szerint e tekintetben évről évre javulás figyelhető meg. Ami a műszaki készséget illeti, az ifjúság egyes rétegei között igen nagy különbség van: míg a munkásszülők gyermekei viszonylag könnyen feltalálják magukat, a középiskolákból jött értelmiségi származású ifjak sokszor tanácstalanul állnak a legegyszerűbb műszaki probléma előtt is. Valahogy az az érzése az embernek, mintha a középiskolákban folyó oktatás a növendékeket önkéntelenül is más irányba terelné, mint amit a gyakorlati élet kíván.

Papp László, a TIT Fejér megyei titkára a pedagógus-továbbképzés néhány fontosabb kérdését fejtegette, majd sürgette a szóban forgó nyári egyetem mielőbbi megszervezését.

Szoliva János szakfelügyelő (Kaposvár), elítélte azt a gyakorlatot, hogy a haza védelmének kérdései kizárólag az osztályfőnöki órára korlátozódnak. Egyébként is, az osztályfőnöki óra a mai iskola legproblematikusabb órája: mindent igyekeznek belesűríteni, sőt, az egymással legkisebb összefüggésben sem álló témák megtárgyalását is az osztályfőnöki órába erőszakolják. Hiányolta, hogy a megyékszerte működő továbbképző kabinetek programjában a hazafias-honvédelmi nevelés kérdései nem szerepelnek.

Mucs Sándor alezredes felszólalásában a legjelentősebb kapitalista országoknak a hadsereg és a nép körében folyó politikai megdolgozó munkájáról adott rövid, áttekintő képet. Mint mondotta, ezekben az országokban nem kis erőfeszítést fejtenek ki azért, hogy a tanulóifjúságban és a katonákban a szocialista országok népei elleni gyűlöletet felszítsák, és az uralkodó osztályok hatalmi-politikai érdekeinek megfelelő szemléletet kialakítsák. A politikai megdolgozás, befolyásolás a hidegháború végével korántsem csökkent, sőt intenzitása fokozódott.

Tarján Imre őrnagy, felszólalásában javasolta egy olyan megbeszélés-sorozat megszervezését, amely tisztázná, illetve világosan kijelölné az egyes társadalmi és tömegszervezetek helyét, feladatát a hazafias-honvédelmi nevelés segítésében. Fontosnak ítélte meg továbbá a nevelői munka kiterjesztését az iskolán kívüli ifjúság széles rétegeire, annál is inkább, mert tapasztalatok szerint a bevonuló sorköteles állomány jelentős részét teszik ki.

Zágoni Ernő ezredes, a vitában elhangzottakra adott válaszában hangsúlyozta: nem csupán a hadsereg, hanem elsősorban a szocialista haza igényeiről van szó, amikor a hazafias-honvédelmi nevelés jobbátételéért hozunk erőfeszítéseket.

A vita egyik sajátos vonása az volt, hogy a honvédelmi ismeretek oktatásának problémái kerültek túlságosan előtérbe. Pedig a tárgy csak egyik eszköze a honvédelmi nevelésnek. A két világrendszer konfrontációjából adódó feladatok számunkra világosak és egyértelműek: a haditechnika egyazon szintjének valósága szükségképpen előtérbe állítja a technikát irányító ember milyenségének problémáját. A mi nevelőmunkánk sikerétől függ a szocialista társadalom embere fölényének érvényre jutása a kapitalista társadalom emberével szemben. Örvendetes, hogy a vitában elhangzott javaslatok e cél elérésének érdekében fogantak. Rajtunk múlik, hogy azok mihamarabb megvalósuljanak.

Liptai Ervin ezredes, elnöki zárszavában igen sokoldalúnak és termékenynek minősítette a tanácskozást. A sok tennivaló, amely megfogalmazódott, mutatja a tanácskozás valamennyi résztvevőjének komoly felelősségérzetét a szocialista haza védelme iránt.

A TIT hadtudományi választmánya elemzi és mérlegelni fogja azokat a teendőket, amelyeket a tanácskozás számára kijelölt, s egyben vállalkozik minden olyan javaslat illetékes he-

lyekhez való eljuttatására, amely megvalósítása ugyan a hazafias-honvédelmi nevelés körébe tartozik, de nem tekinthető kifejezetten a választmány előtt álló feladatnak.

Farkas Márton

HADTÖRTÉNELMI ÉS KATONAI TÉRKÉPEK KIÁLLÍTÁSA AZ ORSZÁGOS HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

(Gondolatok 450 esztendő térképei között)

Két év sem telt el azóta, hogy a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoksága otthont adott a történelmi térképek nemzetközi kiállítása és tanácskozása megrendezéséhez. Míg a korábbi kiállítás a különböző történelmi korokat napjaink kartográfiai ábrázolásán keresztül kívánta bemutatni, addig a most látható kiállítási anyag az adott események korabeli ábrázolását tárja elénk.

A térképi ábrázolás szerepének fontosságát a történelmi múlt eseményeinek, folyamatainak megértésében és megértetésében világszerte mindenki elismeri. Minden tudományág fokozatos fejlődés során éri el a legmagasabb szintet, de amíg ide elérkezik, fejlődési vonalában nagy lendületek időnként visszaesésekkel váltakoznak. A fejlődés menete, a különböző hatások ereje rendszerint ismeretes és ritka az a tudományág, amelynek múltja örökre rejtve marad a kutatók előtt.

A jelen kiállítás anyagának megtekintésénél abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy számos egyedi, kéziratos térkép — történelmi, hadtörténelmi értékén túl — komoly térképtörténeti, kartográfiai értékű is.

A régi térképeket készítőik műalkotásnak tekintették. A térképészek versengtek a „szép térkép" elismerő jelzőért, ezért szívesen alkalmazták a művészi kartust, vár- és városlátképeket, harci és csatajeleneteket, fegyvereket, illetve a térkép tartalmával megegyező, vagy közel álló allegorikus ábrázolásokat, címerrajzokat műveiken. A többnyire papírra vagy pergamenre kézzel rajzolt és festett térképeket a 16. század első felétől kezdik felváltani a fametszetes, majd valamivel később a rézmetszetes térképek.

A kiállításon az 1500-as évektől napjainkig láthatjuk a hadtörténelmi, illetve katonai térképek tartalmának és kartográfiai ábrázolásának közel fél évezredes múltját és jelenét. Itt minden térkép történelmi légkört teremt, gondolom nemcsak a szakemberek, de a térképet használók és a múzeális tárgyakat értékelő látogatók körében is.

Az utóbbi 5—10 évben feltűnően megnövekedett a régi térképek, metszetek rajongóinak és szenvedélyes gyűjtőinek tábora. Ez nem jelenti azt, hogy a történelem, vagy a kartográfiatörténet kutatóinak a száma növekedett, hiszen ezek a gyűjtők elsősorban a divatos lakáskultúra díszítő elemeként hasznosítják a térképeket, képek és más faldíszek helyett. Sajnos ez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az elmúlt századok történelmi értéket képviselő térképei olyan helyekre kerülhetnek, ahol nem szolgálják a tudományos feltárást, és előbb-utóbb a pusztulás veszélyének vannak kitéve. Az a réteg, amely díszítés céljából érdeklődik a kartográfiai antikvitások iránt, kevéssé, vagy egyáltalán nem ismeri azok belső tartalmi értékét, tudományos hasznosságát.

A közgyűjtemények tudományos célzattal gyűjtik, tárolják, rendszerezik és feldolgozzák, illetve a kutatók rendelkezésére bocsátják értékelésre térképeiket.

A XV. század vége és a XVI. század elején kialakuló újkori kartográfiát a felmérés és a nyomtatás nagymérvű fejlődése hozta magával. Hazánkban e kor kartográfiai munkáját secretarius *Lázár* — 1528-ban kiadott — Magyarország térképe fémjelzi, amely pontosságával és részletességével megelőzte sok fejlett európai állam térképét. Tudunk arról, hogy korábban, Mátyás udvarában, olasz felmérő tevékenykedett, végeztek föld-

rajzi helymeghatározásokat, de kartográfiai és történelmi vonatkozásokban jelenlegi ismereteink szerint Lázár mappáját tekintjük hazánk első jó térképének. Értékes történelmi eleme a török dúlta rész pontsorral jelzett határábrázolása, Szendrőnél „Capitur a Thorco Anno Do 1439" (Elfoglalta a török 1439-ben); Mohács mellett „Hie bei dissin Kreutzten ist Khünig Ludwig..." (Itt ennél a keresztnél verte le Lajos királyt a tizenkettedik török császár, Nagy Szoleimann, Anno 1526, Augusztus 29.) A szövegi felirat alatt csatajeleneti ábrázolás utal a hadieseményre.

Kiállításunk azt is bizonyítja, hogy előbb, vagy utóbb minden ország iparkodott saját területéről jó, korszerű térképeket készíteni. A térképezés azon országokban tudott tért hódítani, ahol a szükségleten túl a térképkészítők lelkesedése párosult a felhasználhatósági igényekkel, lehetőségekkel.

A katona a haditechnikai ismereteken túl feladatainak végrehajtásához a természet titkainak, törvényszerűségeinek megismerésére is törekszik. A térképész mindezek kielégítéséhez igyekszik a földnek oly változatos felszínét a természethez hasonlóan, síkba vetítve, térképen ábrázolni, biztosítva ezzel a csapatok harctevékenységéhez nélkülözhetetlen eszközt, a térképet, mint segítőtársat.

A kiállított térképek kiválasztásánál az a cél vezérelt, hogy térképtárunk gazdag anyagának hadtörténelmi és katonai térképeivel, légifényképeivel ne csak a szakembereknek, de a témakör iránt érdeklődőknek is betekintést biztosítsunk e történelmi értékekbe.

A ma embere, legyen katona vagy polgári személy, természetesnek, törvényszerűnek tartja, hogy igényeinek, feladatainak végrehajtásához térkép álljon rendelkezésére.

A térképet ma papirosra, selyemre, műanyagra nyomják, de a térkép tulajdonképpen régebbi mint a papír. Valamikor a földfelszín részének vagy egészének mását agyagba karcolták, majd — mint az edényeket — kiégették, hogy maradandó legyen. A 340-es esztendőre tehető a római birodalmat ábrázoló Tabula Peutingeriana, amelyen szerepel Pannónia is.

A hadjáratok, háborúk térképészeti vonatkozásaival, a felhasznált (felhasználható) térképek értékeivel az irodalom aránytalanul keveset foglalkozik. Található utalás néhány történelmi vonatkozású tudományos feldolgozásban, de ez inkább egy-egy térkép létezésére utal, és nem annak elemző értékelésére. Kiállított térképeink tartalmi és kiviteli vonatkozásban egyaránt azt igazolják, hogy azok a hadviselésben, sok-sok évszázados múltra visszatekintve, jelentős szerepet töltöttek be, és a ma történetírójának komoly segítséget jelentenek a kutató, feltáró munkában.

A térképek készítésének indító okai a történelem folyamán különbözőek, a hadügy és az adózás azonban a legtöbb országban kiemelt szerepet játszott az országos felmérések elvégzésénél. A térképezés fejlődését, a térképművelés intenzitását természetesen jelentősen meghatározta az egyes országok anyagi, politikai és társadalmi helyzete, a lakosság műveltségi szintje, a térkép igénye.

„A katonai térképészet kezdetei" felirat olvasható az indító tabló fölött. Itt került bemutatásra *Lázár, Zsámboky* (Sambucus), *Lazius, Sanson, Coronelli, Stier Márton* és több más kortársuk által készített térkép. Lázár térképéről, annak hadtörténelmi vonatkozásairól az előbbiekben már szóltam.

A katonaorvos *Lazius* császári parancsra rajzolta meg a magyarországi hadszíntér áttekintő térképét. A dunántúli hadszíntér képe 1556-ban készült, a török seregek felvonulási útvonalainak és táborainak szemléltető rajzával. Lazius térképén a Duna folyásiránya még ptolemaiosi hagyomány, nyugat—keleti irányú, a már jól ismert váci Duna-kanyar szinte egyáltalán nem jut kifejezésre. Szembeötlő még a tihanyi félszigetnek a Balaton délkeleti oldalán ábrázolt képe is.

Stier Márton százados, császári hadmérnök 1684-ben 12 metszett szelvényen készült Magyarország térképén erősen érezhető a Lazius-féle hatás. Címdíszét koronás kétfejű sas, kard és országalma egészíti ki. Gazdag hegy- és vízrajzot tartalmazó térképe különösen sok és értékes adatot tartalmaz.

A 17. század második felében a földi fokmérések, az asztronómia fejlődése és ezek eredményeinek felhasználása a kartográfiában, nagy lendü-

letet adott a francia kartográfia fejlődésének is. A francia kartográfiai iskola megalapítója Nikolas *Sanson.* Magyarország, Erdély, Szlavónia, Horvátország és Dalmácia általános térképe 1683-ban jelent meg Rómában. Színes, rézmetszet. Hegyrajza valkondtúrást utánzó. Címdíszében osztrák és török katona, valamint csatajelenet látható. Sanson másik térképe, a Theatre de la Guerre en Hongrie, Transilvania etc., Amsterdamban az 1700-as évek elején jelent meg; színes, rézmetszetű, hadszínteret, harci jelenetet és harceszközöket ábrázol. Nikolas Sansonnak munkáiért XIV. Lajos a „királyi térképész" kitüntető címet adományozta.

Coronelli, Marco Vincentio, a minoriták magyarországi tartományfőnöke, akinek Magyarország déli részét (1688), valamint a Dunát forrásától a torkolatig ábrázoló (1696) térképe került bemutatásra. Az előbbinek címdíszében törökök, magyar rabok, zászlók és harci jelenetek láthatók, az utóbbin a Boszporusz és a Duna eredete külön-külön melléktérképként van ábrázolva. A térkép tartalmi értékét növeli Varadin (Nagyvárad), Canise (Kanizsa), Temeswar (Temesvár), Sigeth (Szigetvár), Belgrade (Belgrád), várainak a térkép szélén elhelyezett színes vázlatképe.

Sambucus, Johannes (Zsámboky János) 1579-ben kiadott „Magyarország általános térképe" Lázár deák és Wolfgang Lazius térképének felhasználásával készült. Érdeme, hogy a korábbi térképektől eltérően a település- és tájneveket magyaros alakban írja. Térképén az egyes tájegységeken meghonosodott állattenyésztést a jellemző állatképekkel ábrázolja. Nagy hibája a Duna vonalának torz ábrázolása. Zsámboky nevét Magyarország, Erdély s Illiria térképének elkészítésével írta be a magyar kartográfia történetébe.

Várábrázolások felirat hívja fel a látogatók figyelmét a következő tablókra, ahol Tata, Szigetvár, Győr, Eger stb. várainak rézmetszetű ábrázolásai adnak ízelítőt a korabeli építészeti tervezés és ábrázolás mesteri sokoldalúságáról.

Történelminek nevezhető az Anonymus leírása alapján készült „Magyarország térképe", melynek címdíszítése Árpád fejedelemmé választását ábrázolja. Alkotója *Hell* Miksa, aki kiállított térképét 1772-ben készítette „Tabula Geographica Ungariae Veteris ex Historia Anonym Belae Regis Notarii" címmel; az eredetinek Pesten, 1801-ben kiadott példánya látható a vitrinben.

Homann, a császári geográfussá szerzetesből lett nürnbergi mester, a magyarországi térképek egyik legjelesebb kiadója. Térképeit Müller Kristóf munkáinak felhasználásával készítette. Az 1720 körül Nürnbergben megjelent „Regnorum Hungariae, Dalmatiae..." színes rézmetszetű térképének sarokrajza VI. Károlyt, valamint Belgrád ostromát ábrázolja. Másik kiállított térképe Erdély általános képe 1710 körül, melynek címdíszét sas, kard, harci eszközök, katonák ábrázolása egészíti ki.

A Duna mappáció felirat térképeinél feltétlenül meg kell említeni, hogy Johann *Müller* és Ferdinado *Marsigli* voltak azok, akik rendszeres helymeghatározások végzésével kezdtek térképezni. J. Müller százados 1709-ben megjelent térképe igen korszerűnek mondható, de az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) igényeit nem elégítette ki. Térképének címe Augustissimo Romane Imperatori Josepho. Hungariae Regni... 1709. Ez az első térképünk, ahol a Duna medervonala közel helyesen ábrázolt. Hazánk első, jól használható térképének tekinti a kartográfiai irodalom.

Marsigli ezredes térképezési munkáit (korának neves matematikusa volt) háromszögeléssel és csillagászati helymeghatározásokkal alapozta meg. Munkája eredményeként elkészült a Lázár deák óta általában elnagyolt formában ábrázolt Duna-medervonal térképi vetülete. 1726-ban kiadott Duna-térképe a kiállított Duna mappáció egyik remekműve.

A nagyobb háborúk, hadjáratok sorát a *Harmincéves háború* felirata nyitja meg.

Értékes darabja e kiállítási résznek a „Siega de Breda" címet viselő térkép, amely 134×136 cm nagyságban ábrázolja Breda várának 1624—25-ös ostromát. Plasztikusan szemlélteti a támadó és védő erőket, a hadszíntér, a tábori élet, az utánpótlás mozgalmas pillanatképeinek összhangját. Az eseményeket magyarázó szöveggel egészíti ki. A rézmetszetű térkép Bredát és környékét látképszerű melléktérképként tünteti fel.

Ezt követik a *„Török elleni harcok", „Az itáliai hadszíntér", „A Spa-*

nyol örökösödési háború", *„Osztrák örökösödési háború"* eseményeit megörökítő, többségükben színes, rézmetszetű térképek. A kor szokásainak megfelelően díszítő elemként hadállások, harceszközök, zászlók, címerek, megerődített városok alaprajzai stb. láthatók ezeken is.

A következő eseményt nézzük meg kissé részletesebben, miután döntő befolyást gyakorolt a katonai térképezés megkezdésére.

Ez a *Hétéves háború* (1756—63); Anglia és Poroszország háborúja Ausztria, Franciaország, Oroszország, és szövetségeseik ellen.

A háború idején a részletes térképek hiánya hátrányosan befolyásolta a harctevékenységet. Lacy és Daunt tábornagy a hadjárat befejezése után előterjesztést tett új, részletes térképek készítésére.

A katonai térképezés megkezdésének előterjesztésére Mária Terézia a következő megjegyzést írta:

„Teljesen egyetértek, s a munkát különösen Magyarországon nem lehet eléggé sürgetni."

Magyarország katonai felmérése 1782—85 között történt.

Magyarországról az első katonai felmérést megelőzően csupán egyes elszórt, kisebb területekről voltak megbízható részletes felvételek. Ezért rendelte el Mária Terézia, hogy az 1763-ban megkezdett katonai felmérések keretében Magyarország területe is sürgősen térképezésre kerüljön. A felmérést a katonai mérnökkar legkiválóbb tisztjei végezték. Az ország egyes vidékeinek felmérési sorrendjét a háborús szükség határozta meg.

A felvételek mai szemmel nézve igen sok hibát, pontatlanságot tartalmaznak — nagy méretarányuk, gazdag tartalmuk azonban némiképp kárpótlást nyújt. Ez volt az első összefüggő, egységes felmérés, mely a tudományos kutatás és feltárás számára ma is a legtöbbet ad a kor vizsgálatához.

Mielőtt a kiállítás második termébe átmennénk, feltétlen említést kell tennünk a vitrinekben, illetve külön asztalon elhelyezett térképek készítőinek munkásságáról és kiállított térképeikről.

Mikoviny Sámuel a 18. század elejének legkitűnőbb mérnöke volt. 1740 körül készített és a kiállításon bemutatott kéziratos térképei méltán érdemlik az elismerő jelzőt. Térképei trigonometriai alapból indulnak ki. A selmecbányai iskola tanáraként a földrajzi, csillagászati helymeghatározások terén kimagasló eredményeket ért el. 1745-től mérnökkari őrnagyként dolgozott a Haditanácsnak.

A pozsonyi kezdőmeridián pontos helyzetét hat európai csillagvizsgáló, a párizsi, nürnbergi, bonni, berlini, bécsi és szentpétervári délköréhez viszonyítva határozta meg.

Munkáját úgy végezte, hogy „ne legyen Magyarországhoz méltatlan, amit csinál" — írta dr. Tárczy-Hornoch, Mikovinyról írott tanulmányában.

Korát jellemző díszítő motívumai rajzkészségéről tesznek bizonyságot.

Balla Antal 1793-ban Bécsben kiadott Pest-Pilis-Solt vármegyét ábrázoló rézmetszetű térképe a korabeli legkiválóbb munkák közé tartozik. Térképei különösen díszes és aprólékosan gondos kivitelükkel hívják fel a figyelmet. Címdíszítésében I. Lipót arcképe, mérőeszközök, sarokrajzában zászlók, mérőeszközök láthatók.

Müller Ignác (1727—1804) 1769. évi Magyarország térképe, amely az Udvari Haditanács 1764. május 13-án kiadott rendelete alapján készült. A térkép hosszú címe utal annak tartalmára és fontosságára is. „Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi..." Fordítása: A Magyar Királyságnak ez a legújabb térképe az ország területét megyékre, a jász és kun területekre, valamint a temesi bánság területére osztottságában mutatja be. Ezenkívül rajta vannak a szomszédos országoknak határos vidékei is: így Horvátország és Szlavónia, Dalmácia, az Erdélyi Nagyfejedelemség, Bosznia, Szerbia, Bulgária és Wallachia (az oláhok lakta föld) egyes részei. Utalás van arra, hogy ezeket a területeket a térkép készültének idejében Mária Terézia császárnő-királynő, valamint II. József római császár kormányozta, a térkép készítésére pedig *Lacy* Móric gróf vezérkari főnök és marsall felügyelt. A mappát „a legnagyobb gonddal készített térképekből, megfelelő vizsgálatok és javítások elvégzése után, 1769-ben *Müller* Ignác, ő császári felsége főstrázsamestere szerkesztette össze.

A 253 × 216 cm nagyságú 12 lapból összeállított térkép a kiállítás legnagyobb formátumú térképe.

A térkép jelkulcs-oszlopában latin

nyelvű magyarázattal a következőket találjuk: erődítmények, fallal kerített városok, jó karban levő utak, római kori utak nyomai, hajóhíd, tábornoki szállás, főtisztek szállása, határ menti őrhelyek, őrtornyok... stb.

Tartalma és kivitelezése, az adatok mennyisége, a települések térbeli pontossága, az ábrázolás áttekinthetősége tekintetében Müller térképe minden eddigi más munkát felülmúlt.

Különös értéke még a papír mérete. Ilyen nagyságú lapokat ebben az időben csak különleges célra készítettek, és ritkaságnak számított ragasztás nélkül ekkora méret elkészítése (98 × 68 cm).

Lipszky János „Mappa Generalis Regni Hungariae parti umque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium... Pesth 1806"-ban kiadott térképe 12 csatlakozó lapból tevődik össze. 1808-ban Budán kiadott helységnévtár tartozik a térképhez. A kartográfiai munkálatokkal a katonai „földrajzoló bizottság" tagjaként ismerkedett meg. Térképe hitelességét növeli, hogy munkáját előzetesen bemutatta minden megyének, és annak névrajzát, térképi tartalmát az észrevételezést mérlegelve javította: A „Hazai Tudósítások" írja a térkép megjelenése után 1807-ben: „a lapon mintegy 500—600 hely fekvése pontos..." Fodor Ferenc a „Magyar Térképírás" című munkájában korszakalkotó térképnek nevezi, mely minden ízében magyar. Annyi bizonyos, hogy korában a legnagyobb számú helynevet tartalmazó térkép, amelyen nemcsak a lakott helyek, de várromok, puszták nevei is megtalálhatók. Lipszky több térképe még ma is keresett forrásmunkája a kutatóknak.

Schedius Lajos—*Baschnek* Sámuel, 9 csatlakozó térképlapból álló mappája azért is említést érdemel, mert kartográfiai színvonala mellett a 19. század első felében (1847. évi II. kiadása) az 1848—49-es szabadságharc előtti utolsó térkép, mely Pesten megjelent. Ezt követően hosszú ideig nem jelent meg tartalmasabb kartográfiai mű. Schedius neve azért is említésre méltó, mert 1838-ban megjelentette az első „vak-térképet". „Helyek, Folyók, Utak nevezetesebb Helység-jegyek Magyarország és Erdély földabroszához" címmel.

1848—49 a következő tábló felirata, és alatta a szöveg:

Az első magyar független felelős minisztériumnak 1848. április 7-én történt kinevezésével a magyar hadügyminisztérium felállítása is szükségessé vált. Szervezőinek a hadba vonuló hadsereg felállításáról, hadianyagok, térképek, harceszközök biztosításáról kellett gondoskodniuk, de a táborkari osztály „országleírás és térképészeti" részlege csupán országleíró és általános térképeket biztosító tevékenységével segíthette elő a csapatok harctevékenységét.

Bár az első katonai felmérés szelvényei ekkor már készen voltak, felhasználásukra egyáltalán nem, vagy csak különleges esetben kerülhetett sor. Igazolják ezt a kiállított eredeti dokumentumok térkép, illetve vázlat formájában elkészült darabjai.

Az *„I. Világháború"*-t bemutató dokumentumok közül külön-külön említést érdemelnek a gyalogsági és tüzérségi állásokról készített légifelvételek és úgynevezett panoráma-képek.

„A Tanácsköztársaság hadműveletei" kiállítási résznél az ellenséges helyzetet, védelmi vonal kiépítési tervét, az erődvonalon belül levő férőhelyek vázlatát vizsgálhatja a látogató. Itt találjuk az 5. vörös repülőszázad által készített légifelvételeket (nagyon jó minőségűek). Ritkaságnak számít az a 200 000-es méretarányú, többszínnyomású térkép, amelyen ezt olvashatjuk: Hadügyi Népbiztosság kiadása 1919.

A topográfiai térképek sorát az első és második katonai felmérés színes fotómásolatai nyitják meg. (Méretarányuk: 1 : 28 800.)

1869-ben kezdődött meg az 1 : 25 000 méretarányú szabatos felmérésen alapuló helyszínrajzi térképek készítése. Tóth Ágoston honvéd ezredes, a magyar kartográfia úttörője a munkák végzésével kapcsolatban a következőket mondotta:

„Ne legyünk kárhoztatva az idegen, a külföld munkálatait csodálni, hanem miután magunkat Európa művelt államai sorába számítjuk, foglaljuk el minket megillető helyünket, vegyünk tevékeny részt a tudományos munkálatokban és mutassuk meg, hogy magyarhon fiaiban nem hiányzik sem a tehetség, sem az akarat és buzgóság".

A kiállított kéziratos, eredeti szelvények tartalmukban és kivitelükben remekművek. Kiállításra került 2—2 csatlakozó térképlap — erdős, hegyes,

dombos, valamint sík, illetve buckás területről —, amelyeken a domborzaton túl a települések, utak, patakok, tanyák ábrázolása jól értékelhető.

Bemutatásra kerültek azonos területről kiadott különböző méretarányú (1 : 10, 25, 50, 100 000) térképszelvények a MN. Térképészeti Intézet mai kiadványaiból.

Légifényképek, színes és fekete-fehér, selyemre nyomott úthálózati térkép, anaglif térkép és különböző méretarányú domborművek zárják a kiállítás gazdag hadtörténelmi és kartográfiatörténeti anyagát.

Csendes László

HÍREINK

DR. GODÓ ÁGNES, 1974 júniusában és júliusában kutatásokat folytatott a Lengyel Népköztársaságban, magyar—lengyel második világháborús témakörben.

A SZLOVÁK NEMZETI FELKELÉS 30. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL 1974. szeptember 11-én emlékülésre került sor a Hadtörténelmi Intézetben a Csehszlovák Kultúra, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum és a Magyar Néphadsereg Központi Klubja rendezésében.

Szeptember 12-én a Magyar Néphadsereg Központi Klubja nyári helyiségében kiállítás nyílt a Szlovák Nemzeti Felkelés címmel. A megnyitó beszédet dr. Liptai Ervin ezredes, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka mondta. A megnyitót találkozó és beszélgetés követte a felkelés résztvevőivel. A beszélgetést Harsányi János alezredes, a Hadtörténeti Múzeum parancsnoka vezette.

EMIL JADZIAK EZREDES, a Lengyel Néphadsereg Hadtörténelmi Intézetének parancsnoka, szeptember első hetében intézetünk vendége volt. Beszámolójában ismertette intézetének tevékenységét, szervezeti felépítését, az előadás után kialakult beszélgetésben pedig intézetünk dolgozóinak kérdéseire válaszolt.

MHSZ ÉLET címmel új módszertani folyóiratot indít a Magyar Honvédelmi Szövetség.

A Fegyveres Erők Napja tiszteletére meginduló folyóirat feladata az MHSZ-en belül folyó módszertani és mozgalmi munka összefogása.

Az elméleti és módszertani rovat a vezetés elméleti kérdéseivel foglalkozik. tárgyalja az egyes klubok közvetlen vezetési-irányítási problémáit, új kezdeményezésekről, újításokról számol be.

Különös figyelemmel fordul a sorköteles tanfolyamok kérdései felé: ismerteti a honvédelmi elő- és utóképzés feladatait, eredményeit, figyelemmel kíséri a szocialista országok honvédelmi szövetségeinek tevékenységét.

A mozgalmi rovat közli és magyarázza az MHSZ tevékenységét közvetlenül érintő katonapolitikai híreket, beszámol az egyes klubokban folyó munkáról és a fegyveres testületek életével kapcsolatos eseményekről.

A sportrovat figyelemmel kíséri a hazai és külföldi MHSZ versenyeket, értékeli a különböző sportágakban elért eredményeket.

A folyóirat havonta kétszer jelenik meg, 1-én és 15-én, 36 oldal terjedelemben.

Csákvári Ferenc

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1972. ÉVI MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

I. RÉSZ

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. Általános munkák

Bibliográfiák, historiográfiák, sajtótörténet, terminológia
Elméleti munkák és a hadtörténetírás kérdései
Tudományos élet
A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben
Múzeumi, levéltári és térképtári gyűjtemények

II. A hadművészettörténet általános kérdései

Általános és összefoglaló munkák
Vártörténet
A haditechnika története
A hírszerzés és kémkedés története

III. Magyarország hadtörténelme

Helytörténeti munkák
Magyarország hadtörténelme a honfoglalástól 1514-ig
Dózsa György és az 1514. évi parasztháború
Magyarország hadtörténelme 1514—1848
Az 1848—1849. évi szabadságharc
Magyarország hadtörténelme 1850—1918
Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme
Magyarország hadtörténelme 1919—1939
Magyarország a második világháborúban
Hazánk felszabadulása
Ellenállási mozgalom és partizánharcok
A magyar fegyveres erők története 1944—1972.

IV. Egyetemes hadtörténelem

A legrégibb időktől 1918-ig
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború.
Magyar internacionalisták a Szovjetunióban
A két világháború közötti időszak hadtörténelme

A második világháború
Ellenállási mozgalom. Magyar antifasiszták az európai népek ellenállási mozgalmában
Háborús bűnök
A második világháború utáni időszak hadtörténelme
A szocialista államok fegyveres erőinek évfordulói

V. Életrajzok, emlékezések

A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSEINEK JEGYZÉKE

AH	Acta Historica
BSz	Borsodi Szemle
BüSz	Belügyi Szemle
ÉT	Élet és Tudomány
HH	Hazafiság Honvédelem
HK	Hadtörténelmi Közlemények
Ho	Honvédelem
Horv	Honvédorvos
HSz	Honvédségi Szemle
HtSz	Haditechnikai Szemle
ISz	Igaz Szó
Mo	Magyarország
Mőr	Munkásőr
N	Néphadsereg
PV	Polgári Védelem
PK	Párttörténeti Közlemények
Re	Repülés
SSz	Soproni Szemle
Sz	Századok
TSz	Történelmi Szemle

Általános munkák

Bibliográfiák, historiográfiák, sajtótörténet, terminológia

A baranyai—pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. (Kiad. a MTA Dunántúli Tudományos Intézet; Magyar Történelmi Társulat. 4. füz. Babics András—Molnár István—Szita László: A kapitalizmus korára vonatkozó /1945—1971 közötti/ irodalom.) Pécs, Pécsi Tanárképző Főisk. 1972. 103 p. /MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 13./

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiées en Hongrie en 1970. — AH, 1972. 1—2. sz. 215—244. p.

(*Boros* Pál: A Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke. ([Bev.] Székely György. Kiad. a Ceglédi Városi Tanács — Pest Megyei Könyvtár.) Bp. Pestm. ny. 1972. 31. p.

Boros Zsuzsa: A Vichy-korszak újabb francia történeti irodalmáról. — TSZ, 1971. 3—4. sz. 546—554. p.

Dózsa György és a magyar parasztháború irodalmának bibliográfiája — Történelemtanítás, 1972. 5. sz. 28—32. p.

A Dózsa-parasztháború. Válogató bibliográfia Dózsa György születésének 500. évfordulójára. (Összeáll. Kiss Dezsőné, Herendi Károly.) Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1972. 23 p.

Drenyovszky János: A Zrínyi Nyomda történetéhez. — Budapest, 1971. 4. sz. 36—38. p.

Az 1970. évi Magyarországon megjelen hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 1—2. r. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. — HK, 1972. 3. sz. 589—610., 4. sz. 811—828. p.

(*Gáliczky* Éva): Dózsa György 500 éve. Bibliográfia. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. [Házi] soksz. 1972. 44. p. 4 t.

A „Honvédelem" szolgálja magasabb színvonalon a néphadsereg előtt álló feladatok megoldását. — Ho, 1972. 4. sz. 127—131. p.

Katonai értelmező szótár. (Tóth Lajos vezetésével szerk. Kovács Jenő, Kovács József stb.) Bp. Zrínyi K. 1972. 354 p.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma. 1969. 2. r. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. — HK, 1972. 1. sz. 185—209. p.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1971 július — 1972 június. — PK, 1972. 1. sz. 206—207., 2. sz. 225—227., 3. sz. 241—242., 4. sz. 185—187. p.

Markovits Györgyi: A Magyar Szemle. A franciaországi ellenállási mozgalom magyar folyóirata. [Magyar Szemle. Revue Hongroise. A Magyar Függetlenségi Mozgalom hetilapja. 1943—1949.] (Sajtótudományi közlemények. 2.) (Főszerk. Gombó Pál.) Bp. Tankönyvk. 1972. 132 p. /A Magyar Sajtó kiskönyvtára 9./

Markovits Györgyi: A svájci Magyar Nemzeti Függetlenségi Front közleményeiről. — Irodalomtörténet, 1972. 2. sz. 460—476. p.

Markovits Györgyi: Népszava-naptárak a második világháború idején. — Irodalomtörténet, 1971. 4. sz. 978—983. p.

Sugár István: A Vörös Hadsereg által kiadott egri Új Hírek története. — Magyar Könyvszemle, 1971. 4. sz. 339—346. p.

A százéves Népszava. 7. Pintér István: A második világháború éveiben. 8. Strassenreiter Erzsébet: A népi demokratikus forradalomban. 9. Kabos Ernő: A szakszervezeti mozgalom napilapja. — Népszava, 1972. 294. sz. 6., 300. sz. 4., 304. sz. 4. p.

Szecskó Károly: A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakaszának forrásai a helyi sajtóban. /1890—1918./ Bibliográfia. Eger. H[evesm.] Tanács, [soksz.] 1972. 48 p.

Tisztek kézikönyve. Segédkönyv a hivatásos és tartalékos tisztek, valamint tisztjelöltek számára. 3. jav. kiad. A szerzői munkaközösség vezetője: Móricz Lajos. Bp. Zrínyi K. 1972. 414 p. 2 t. 1 mell.

Történeti statisztikai évkönyv. 1967—1968. Szerk. biz.: Acsádi György, Baraczka István stb. [Kiad. a KSH Könyvtára és az OL.] Bp. 1970. Statisztikai K. Soksz. 431 p. (Történeti statisztikai kötetek.)

Elméleti munkák és a hadtörténetírás kérdései

Arató Endre: A magyar „nemzeti" ideológia jellemző vonásai a XVIII. században. (Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Bp. Akad. K. 1972.) 130—181. p.

Arató Endre: A Stur-vezette szlovák mozgalom 1848—49-ben. /Egy jubileum során kibontakozott vitáról./ (Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. [Kiad. a] Kelet-Európai Történeti Tanszék. 1—2. köt. Bp. 1972.)

Benczédi László: A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a XVI—XVII. században. (Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Bp. Akad. K. 1972.) 120—129. p.

Csatári Dániel: Felszabadulás és hazafiság. — PK, 1972. 2. sz. 3—33. p.

Csatári Dániel: A második bécsi döntés és a nemzetiségi kérdés. (Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. [Kiad. a] Kelet-Európai Történeti Tanszék. 1—2. köt. Bp. 1972.)

Erényi Tibor: Nemzet, haza, hazafiság a magyar munkásmozgalomban. — Élet és Irodalom, 1972. 16. sz. 3. p.

Erényi Tibor: Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban. — PK, 1972. 4. sz. 55—81. p.

Gáll Ernő: Nemzeti mozgalmak, történettudomány és értelmiség. — Világosság, 1972. 8—9. sz. 563—568. p.

Gáspár Sándor: Osztálypolitika, nemzeti politika. — Népszava, 1972. 303. sz. 3. p.

A hadtudományi kutatásról. Szerk. Lantódi József. Bp. Zrínyi K. 1972. 266 p. Bibliogr. 257—259. p.

Kávássy Sándor: A nemzetfogalom átalakulása a magyar történelemben. (1790—1848). (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 8. 1971.) 335—342. p.

Kiss Jenő: Munkamegosztás és együttműködés. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 168—188. p.

Kiss Lajos: Nemzet — nemzeti tudat. — Kortárs, 1972. 6. sz. 979—985. p.

Köpeczi Béla: A szocialista nemzeti tudat. — Élet és Irodalom, 1972. 19. sz. 3—4. p.

Köpeczi Béla: Hazafiság — történettudomány — történelemtanítás. — HK, 1972. 1. sz. 5—25. p. Ua. — PK, 1972. 1. sz. 65—88. p.

Lantódi József: A hadtudományi kutatás általános módszerei. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 68—114. p.

Lantódi József: A hadtudományi kutatás szervezése, irányítása és bázisa. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 115—148. p.

Lantódi József: A hadtudományi kutatómunka mint problémamegoldás. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 41—67. p.

Lantódi József: A tudomány szabadsága a hadtudományi munkában. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 221—254. p.

A marxizmus—leninizmus a háborúról és a hadseregről. (Marxizm—leninizm o vojne i armii. [Szerk.] Sz. Tjuskevics, N. Ja. Szusko, Ja. Sz. Dzjuba. Ford. Tucsa Miklós.) Bp. Zrínyi K. 1972. 474. p.

Mérei Gyula: Engels a történettudós. — Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1971. 1—2. sz. 11—18. p.

Mód Aladár: Alkotó szocialista hazafiság és nemzetköziség. — Valóság, 1972. 7. sz. 1—11. p.

Mód Aladár: Szocialista hazafiság és nemzeti egység. — Magyar Nemzet, 1972. 118. sz. 9. p.

Móricz Lajos: A hadtudomány általános kérdései. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 17—40. p.

Móricz Lajos: A tudományos minősítés. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 189—220. p.

Nádor Tibor: A hadtudományi tájékoztatás rendszere és bázisai. (A hadtudományi kutatásról. Bp. Zrínyi K. 1972.) 149—167. p.

Nemzet, nemzetiség, irodalom... [Nemzetközi ankét.] — Kritika, 1972. 3. sz. 16—17. p.

Nemzetiség a feudalizmus korában. tanulmányok. Bp. Akad. K. 1972. 202. p. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U.S. 64./

Perényi József: A magyar „nemzeti öntudat" fejlődése a XI—XIII. században. (Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Bp. Akad. K. 1972.) 83—101. p.

Perjés Géza: Ideológiatörténet és történeti valóság. — Valóság, 1972. 8. sz. 46—61. p. [Szücs Jenő „Nép és nemzet a középkor végén" című cikkéhez.]

Szücs J[enő] „Nationalität" und „Nationalbewusstsein" im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache. — AH, 1972. 1—2. sz. 1—38., 3—4. sz. 245—266. p.

Szücs Jenő: „Nemzetiség" és „nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. (Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Bp. Akad. K. 1972.) 9—71. p.

Szücs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. — Valóság, 1972. 6. sz. 14—31. p. [Perjés Géza „A nemzeti önérzet zavarai" című cikkéhez.]

Vass Henrik: Foradalom — hazafiság — történelemszemlélet. — Élet és Irodalom, 1972. 45. sz. 3—4. p.

Tudományos élet

Besenyei Andor: Jegyzetek a Romániai Magyar Népi Szövetség tevékenységéről. (1944—1948). — Társadalomtudományi Közlemények, 1972. 1. sz. 75—87. p.

Bognár József: Az indokínai háború gazdasági hatása. (Tudósok Vietnamról. Budapest, 1972. november 2. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Béketanács Tudományos Bizottságának az indokínai háborúval foglalkozó tudományos konferenciája. Bp. 1972.)

Csatári Dániel: Internacionalizmus és hazafiság egysége az MSZMP politikájában. (A népi Magyarország negyedszázada. Nemzetközi tudományos ülésszak. Budapest, 1970. már-

cius 16—17. Szerk. Blaskovits János, Zsilák András. Bp. Akad. K. 1972.)

Csatári Dániel: Szocializmus és nemzeti kérdés. (Korunk jellegéhez. Az ELTE Tudományos Szocializmus Tanszékének elméleti konferenciája. [Budapest], 1971. június 10—11. Bp. Felsőokt. Jegyzetell. [soksz.] 1972.)

Dózsa György. Emlékülés a Zrínyi (Miklós Katonai) Akadémián. — Magyar Hírlap, 1972. 152. sz. 9. p.

Győrffy György: Vezéri szállásheljek és földvárak. (Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak. [Budapest], 1970. december 8—10. Bp. M. Nemzeti Múzeum — NPI soksz. 1971.)

Jabloniczky, Jozef: A szlovák nemzeti felkelés és Magyarország kapitulációs kísérlete. (A népi Magyarország negyedszázada. Nemzetközi tudományos ülésszak. Budapest, 1970. március 16—17. Szerk. Blaskovits János, Zsilák András. Bp. Akad. K. 1972.)

Lantódi József: Indokína — mint az Amerikai Egyesült Államok kísérleti hadszíntere. (Tudósok Vietnamról. Budapest, 1972. november 2. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Béketanács Tudományos Bizottságának az indokínai háborúval foglalkozó tudományos konferenciája. Bp. 1972.)

Nemzetközi tudományos konferencia Dózsáról és a parasztmozgalmakról. — Népszabadság, 1972. 216. sz. 4. p.

Pál Lénárd: Az indokínai háború és környezetpusztítás. (Tudósok Vietnamról. Budapest, 1972. november 2. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Béketanács Tudományos Bizottságának az indokínai háborúval foglalkozó tudományos konferenciája. Bp. 1972.)

„Szocialista hazafiság". Országos Tanácskozás, 5. Eger, 1971. október 19—20. [Rend. Eger, Városi Tanács stb.] Tájékoztató a— —ról. [Összeáll.] Dombrády Lóránd. — HK, 1972. 1. sz. 143—158. p.

A Történelmi Társulat keszthelyi vándorgyűlése. [A korszerű történelmi műveltség kérdéseiről.] — Sz, 1972. 1. sz. 257—268. p.

Várkonyi Imre: A múzeum, a levéltár, a könyvtár feladata és együttműködése a helytörténeti munkákban és a közművelődésben. (Balatoni beszélgetések. Siófok, 1971. július 12—14. Kaposvár, Megyei Könyvtár [soksz.] 1972.)

A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben

Ballagó László: Történelemformáló tavaszok. — HSz, 1972. 3. sz. 8—10. p.

Blaskovits János: Márciusok. [1848 és 1942 márciusa.] — Magyar Hírlap, 1972. 74. sz. 3. p.

(Döndő Rezső—*Magdolnai* Mihály—*Sterl* István): Hadsereg és honvédelmi nevelés. Módszertani kézikönyv. Bp. Zrínyi K. 1972. 96. p. Bibliogr. 94—96. p.

Funk Miklós: Honvédelem, hazafiság, irodalom. — Népszava, 1972. 243. sz. 5. p.

Honvédelmi nevelés — állambiztonsági nevelés. — HSz, 1972. 12. sz. 76—80. p.

Ivanov, Sz. P.: A hadtörténet szerepe a hivatásos tiszti állomány kiképzésében és nevelésében. — Ho, 1972. 6. sz. 58—63. p. (Voennaja Müszl' 1972. 1. sz.-ból.)

Karácsony Imre: Honvédelmi nevelés az iskolában. — HSz, 1972. 12. sz. 59—61. p.

Kereszty Zoltán: Honvédelmi nevelés a biológia tanításában. — A Biológia Tanítása, 1972. 1. sz. 5—9. p.

Morvay Péter: A nemzeti emlékhelyek jelentősége a honismereti mozgalomban és a szocialista hazafias nevelésben. — Honismeret, Helytörténet, 1971. 2. sz. 56—68. p.

Szabó Sándor: A könyv a haditechnikai ismeretterjesztés szolgálatában. — HSz, 1972. 4. sz. 79—83. p.

Szocialista hazafiság és nemzetköziség. 1—3. r. — Hazáért, 1972. 29—31. sz. 6—7. p.

Várkonyi Tibor: A hazafias, honvédelmi nevelés és a tömegtájékoztató eszközök. — Magyar Sajtó, 1972. 11. sz. 325—328. p.

Bencsik István: Megnyílt a Dózsa György emlékkiállítás. — — a népfront főtitkára mondott beszédet. — Magyar Hírlap, 1972. 124. sz. 3. p.

Budai Timót: A hős város (Volgográd) emlékművei. — Művészet, 1972. 1. sz. 15—17. p.

Csallány Dezső: Avarkori páncélok a Kárpát-medencében. 1. r. (A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. XII—XIV. 1969—1971. Bp. 1972.) 7—41. p.

Domonkos Imre: Bogdan Pavlovics Villevald festményei az 1848—1849-i magyar szabadságharcról. — Művészettörténeti Értesítő, 1972. 3. sz. 234—243. p.

Dózsa-emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. — Magyar Hírlap, 1972. 150. sz. 2. p.

Egyiptomi lelet. 4000 éves haditervre bukkantak [Imhotep fáraó sírjában]. — Esti Hírlap, 1972. 32. sz. 1. p.

Esti Béla: A legújabb kori történeti kiállítások néhány kérdése. — Népszava, 1972. 82. sz. 5. p.

Esti Béla: A magyar munkásmozgalom történetének állandó kiállítása. Százhetvenezer tárgy vár bemutatásra. — Népszabadság, 1972. 168. sz. 7. p.

Halk léptekkel relikviák között. [Írta:] G. M. [Riport a Hadtörténeti Múzeumban.] — Tükör, 1972. 11. sz. 14—15. p.

Harangozó Márta: „Székely György egyet sem jajdula." Kiállítás Dózsa Györgyről. — Esti Hírlap, 1972. 105. sz. 2. p.

Horváth György: Emlékezés Dózsa Györgyre. Grafikák és kisplasztikák a Nemzeti Galériában. — Magyar Nemzet, 1972. 196. sz. 9. p.

Kalmár János: Dunazáró lánc. [A bécsi Hadimúzeum látványossága.] — ÉT, 1972. 9. sz. 386., 417. p.

Kalmár János: Kedves Élet és Tudomány! (Németújvárott őrzött régi magyar zászlóról.) — ÉT, 1972. 39. sz. 1826., 1870. p.

Kerekes Zoltán: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. 2—3. r. — HK, 1972. 2. sz. 286—335., 4. sz. 648—684. p.

Knotik Márta, T.: Zászlók restaurálásáról. (A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 10. Veszprém, 1972.)

Kócsag Piroska: Ismeretlen dokumentumok a Metternich-család levéltárában. [Andics Erzsébet nyilatkozata.] — Esti Hírlap, 1972. 170. sz. 2. p.

Leningrádban XVIII. századi könyv- és kéziratgyűjteményre bukkantak. [A Nemesi Hadapródiskola könyvanyaga.] — Magyar Nemzet, 1972. 73. sz. 11. p.

Maksay Ferenc: Eger hőse. (Dobó István és a róla elnevezett múzeum.) — ÉT, 1972. 36. sz. 1711—1715. p.

Máté Márta, Sz.: Középső bronzkori fegyverlelet Téglásról. (A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1969—1970. Debrecen, Alföldi ny. 1971.)

Nagy Domokos Imre: Pihent szemmel a „Pihent szemmel"-ről. [Osztrák—magyar tábornoki és tengernagyi rangok.] — Sz, 1972. 2. sz. 524—526. p.

Nemzeti ereklyék és egyéb különlegességek. [Katonai kitüntetések kiállítása a Hadtörténeti Múzeumban.] — Lobogó, 1972. 46. sz. 5. p.

Radocsay Dénes: Egy Zsigmond-kori címeradomány. — Művészettörténeti Értesítő, 1972. 4. sz. 274—278. p.

Szíj Rezső: Dózsa-ábrázolások a magyar képzőművészetben. — Magyar Hírlap, 1972. 174. sz. 11. p.

Szikossy Ferenc: A zászlókatalógus. Az országos tárgykatalógus és központi nyilvántartás további előkészítéséről. — Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei, 1972. 2. sz. 34—46. p.

Temesváry Ferenc: Művészi fegyverek. Sárvár, 1971. 105 p.

Thomas Edit, B.: Római kori díszfegyverek Pannóniából. — HK, 1972. 1. sz. 26—72. p.

Tompos Ernő: Sopronban őrzött címeres levelek. — SSz, 1972. 3. sz. 193—211. p.

Vajay Szabolcs: Egy Zsigmond-kori címeradomány. — Művészettörténeti Értesítő, 1972. 4. sz. 272—273. p.

Vámbéri Gusztáv: Banderiális zászló [1526-ból.] — ÉT, 1972. 4. sz. 146., 174. p.

A hadművészettörténet általános kérdései

Általános és összefoglaló munkák

Brabenec, Milos: Csapás a harmadik dimenzióból. (Uder z trej dimenze. Ford. Horváth Zoltán.) Bp. Zrínyi K. 1972. 232 p. 16 t.

Burger János: A katonaegészségügy történetéből. — ISz, 1972. 15. sz. 50—51. p.

A csapatok vezetése az elmúlt háborúkban. — Ho, 1972. 10. sz. 33—41. p.

Gondolatok a gyalogságról. — Ho, 1972, 5. sz. 17—25. p.

Reznicsenko, V.: A támadás jellemző vonásai és megvívásának módjai. — Ho, 1972. 10. sz. 96—99. p.

Scheich Vilmos: Gerillák, diverzánsok, szabotőrök. Különleges erők. [Bev.] Pálfy József. Bp. Zrínyi K. 1971. 283 p. 10 t.

Sterl István—*Virág* Miklós: A haditengerészeti flották helye és szerepe a korszerű háborúban. — Hadtudományi Közlöny, 1972. 1. sz. 29—53. p.

A támadás váratlanságáról korszerű viszonyok között. — Ho, 1972. 10. sz. 9—14. p.

Zavjalov, J.: Változás a hadászat, hadműveleti művészet és a harcászat viszonyában. — Ho, 1972. 3. sz. 16—23. p. (Voennaja Müszl' 1971. 11. sz.-ból.)

Vártörténet

Boreczky Beatrix, V.: Márévár története a XIV—XV. században. (Baranyai Évkönyv, 1970.) 79—92. p.

Kozák Éva, A.: Hollókő vára. — ÉT, 1972. 9. sz. 418—421. p.

A haditechnika története

Commonwealth „BOOMERANG". A kétségbeesés vadászgépe. [Ausztrál harcigép a második világháborúban.] — Re, 1972. 11. sz. 17. p.

Douglas TBD—1 „Devastator". [Amerikai torpedóvető-bombázógép a második világháborúban.] — Re, 1972. 8. sz. 7. p.

Haditechnika 1973. (Szerk. Sárdy Tibor.) Bp. Zrínyi K. 1972. 222 p. 22 t.

Híres repülőgépek. XC. Fairey Firefly. — Re, 1972. 1. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCI. Gloster „Gladiator". [Az utolsó angol biplán vadászrepülőgép.] — Re, 1972. 2. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCII. Mitsubishi G4M. [Japán közepes bombázó a második világháborúban.] — Re, 1972. 3. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCIII. Lockheed „Hudson". [Amerikai felderítő-bombázó a második világháborúban.] — Re, 1972. 4. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCIV. A „Vickers" kétfedelű szállítógép család. — Re, 1972. 5. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCV. Nakajima B5N. [Japán anyahajó torpedóvető.] — Re, 1972. 6. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCVI. Avro Lancaster. [Második világháborús angol nehézbombázó.] — Re, 1972. 7. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCVII. Vickers Viscount. [Angol utasszállító repülőgép, 1945.] — Re, 1972. 8. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. XCVIII. Kawanishi H8K. — Re, 1972. 9. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. C. Mitsubishi Ki—30, könnyű bombázó. [Második világháborús japán harcigép.] — Re, 1972. 11. sz. 11. p.

Híres repülőgépek. CI. Bristol „Beaufort" — Re, 1972. 12. sz. 11. p.

Horváth Árpád: Csodafegyverek. Bp. Zrínyi K. 1972. 158 p. 24 t.
Bibliogr. 153—[155.] p.

Horváth Árpád: A gépkocsi regénye. (2. átd. kiad.) Bp. Zrínyi K. 1972. 354 p.
Bibliogr. 353—355. p.

Kovács Lajos: A földi irányított lövedékek fejlődése. — Lobogó, 1972. 47. sz. 6—7. p.

Kovács Lajos: A háború istene a tüzérség. — Lobogó, 1972. 42. sz. 7. p.

Kovács Lajos: A hadügy forradalma és a harckocsik. — Lobogó, 1972. 32. sz. 13. p.

Kovács Lajos: A lövészfegyverek kialakulása. — Lobogó, 1972. 18. sz. 11. p.

Kováts Lajos: Dassault M. D. 450 „Ouragan". Az első francia sugárhajtású vadászrepülőgép. — Re, 1972. 4. sz. 17. p.

Kováts Lajos: Messerschmitt Bf—109 vadász, vadászbombázó és felderítő. — Re, 1972. 8. sz. 14—15., 10. sz. 12—13., 11. sz. 12—13. p.

Kőhalmi Katalin, U.: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp. Akad. K. 1972. 219 p. 9 t.
/Kőrösi Csoma kiskönyvtár 12./

Nagy István György: Hungarian rocketry in the XIX. century. Bp. [MTESZ soksz.] 1972. 22. p.

Ryan FR—1 /Modell 28/ „Fireball". Az első kombinált-motoros szolgálati vadásztípus. [Írta:] VŐ. — Re, 1972. 7. sz. 7. p.

Vajda Pál: A magyar repülés történetének életrajzi lexikona. 13—15. r. Repülőgép, repülőgépmotor építők és tervezők. — Re, 1972. 1—3. sz. 17. p.

Varsányi Ernő: Heinkel He—100 /He—113/. A Me—109 vadászgép eltemetett vetélytársa. — Re, 1972. 5. sz. 7. p.

Winkler László: Magyar hadirepülőgépek. 1—4. r. — Re, 1972. 9—12. sz. 8. p.

A hírszerzés és kémkedés története

Burger János: Kémek, pribékek. Szemelvények a kémkedés históriájából. — ISz, 1972. 11. sz. 42—44. p.

A láthatatlan hadsereg. — A „szu" jelenti. — HSz, 1972. 5. sz. 74—78. p.

A láthatatlan hadsereg. — Egy tábornok, aki szeret szórakozni. — HSz, 1972. 6. sz. 83—86. p.

A láthatatlan hadsereg. — Egy „titkos objektum" története. — HSz, 1972. 7. sz. 84—86. p.

Serfőző László: Hajsza az atomtitokért. 1—9. r. — ISz, 1972. 12—20. sz.

Titkos háborúk történetéből. A „nagy ugrás" rosszul végződött. — BüSz, 1972. 9. sz. 70—76. p.

Titkos háborúk történetéből. A Spanyol Köztársaság védelmében. — BüSz, 1972. 6. sz. 71—75. p.

Titkos háborúk történetéből. Egy sikertelen Abwehr-akció. — BüSz, 1972. 5. sz. 68—72. p.

Titkos háborúk történetéből. Hírszerző szervek egymás ellen. — BüSz, 1972. 11. sz. 67—73. p.

Titkos háborúk történetéből. Német hírszerző rezidentúra a Baltikumban. — BüSz, 1972. 7. sz. 68—71. p.

Titkos háborúk történetéből. Pénzhamisítás, mint a titkos háború eszköze. — BüSz, 1972. 8. sz. 67—73. p.

Titkos háborúk történetéből. Terrorakciók végrehajtására beszervezett ügynökök felderítése. — BüSz, 1972. 12. sz. 73—76. p.

Vajda Péter: Egy rádiókém beszélni kezd. [Perry Fellwock hírszerző.] — Népszabadság, 1972. 178. sz. Vasárnapi mell. 4. p.

Magyarország hadtörténelme

Helytörténeti munkák

Bálint Sándor: Újabb adatok Szeged középkori történetéhez. (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1970. 1.) 199—215. p.

A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai. 1890—1944. (Összeáll. Bálint Ferenc, G. Vass István.) [Kiad.] Békéscsaba Városi Tanácsa. Békéscsaba, 1971. 155, (21) p. 8. t. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 5.)

Beszámoló Kubinyi András „Budapest története 1440—1529" című kandidátusi disszertációjának vitájáról. — Sz, 1972. 2. sz. 550—551. p.

Czajtányi István: A hódoltság kora (Katona István Társaság tanulmányai Kalocsáról. Kalocsa, KPV soksz. 1971.)

Czajtányi István: Kalocsa története a török hódoltságig. (Katona István

Társaság tanulmányai Kalocsáról. Kalocsa KPV soksz. 1971.)

Források Budapest történetéhez 1873—1919. Szerk.: H. Kohut Mária. [Kiad.] (Budapest Főváros Levéltára) Bp. 1971. 522 p. 16 t. /Források Budapest múltjából. 2./

Források Budapest történetéhez. 1919—1945. Szerk. Szekeres József. [Közrem.] Meggyesi László, Széchenyi Imréné. Ford. Simonffy-Tóth Ernő [Kiad.] (Budapest Főváros Levéltára.) Bp. 1972. 645 p. 22 t. Források Budapest múltjából. 3.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. — Vasi Szemle, 1972. 3. sz. 444—477. p.

Kralovánszky Alán: Az ezeréves Székesfehérvár korai története. — ÉT, 1972. 33. sz. 1556—1563. p.

Kralovánszky Alán: Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor. Szerk. — — Székesfehérvár, Fejérm. ny. 1972. 231 p. /István Király Múzeum közleményei. A sor. 14./

Meggyesi Rezső: A 100 éves Budapest 2000 éves katonaépítői. — Hazáért, 1972. 42. sz. 14—15. p.

Ortutay András: Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla története 1896-ig. (Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok. 1—2. köt. Tatabánya Városi Tanács VB, 1972.) 22—52. p.

Pesterzsébet, Soroksár, Budapest XX. kerületének múltja és jelene. (Tanulmányok.) Szerk. Lakatos Ernő, Lukács Mátyás stb. Bp. XX. ker. Tanács VB 1972. 445 p.

Salgótarján története. (Főszerk. Szabó Béla.) Salgótarján, Városi Tanács VB 1972. 407 p. 16 t. Bibliogr. 405—407. p.

Somogy megye múltjából. Szerk.: Kanyar József. [Kiad. a] (Somogy megyei Levéltár.) Kaposvár, Somogy m. ny. 1971. 307 p. 3 t. (Levéltári évkönyv. 2.)

Szathmári Sarolta, B.: Fejezetek Tata középkori történetéből. — Új Forrás, 1971. 1. sz. 66—71. p.

Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok. (Szerk. Gombkötő Gábor, Horváth Géza stb.) 1—2. köt. Tatabánya, Városi Tanács VB 1972.

Magyarország hadtörténelme a honfoglalástól 1514-ig

Dienes István: A honfoglaló magyarok. [Fotó]: (Kónya Kálmán. Bp.) Corvina, (1972.) 85 p. 24 t. Bibliogr. 75—76. p.

Győrffy György: Koppány lázadása. (Somogy megye múltjából. 1. Kaposvár, 1970.) 5—30. p.

Hunyady József: Aranyhorda. [Történelmi regény.] (Ill. Kolozsváry György.) 2. kiad. Bp. Gondolat, 1972. 492 p. 4 t.

Kiss Gy. Csaba: Lengyelek és magyarok. Adalékok a két nép barátságához. — Tiszatáj, 1972. 4. sz. 47—52. p.

Lengyel Dénes: Régi magyar mondák. Bp. Móra K. 1972. 500 p. 2 t. 2 térk. Bibliogr. 495—500. p.

Rázsó Gyula: A XV—XVII. századi antifeudális mozgalmak hadművészeti problémái. — HK, 1972. 3. sz. 427—439. p.

Rogerius (mester): Tatárjárás. (— — siralmas éneke a tatároktól elpusztított Magyarországról. Carmen miserabile. Ford. Szabó Károly. [Bev.] (Gál Katalin.) Bp. Pátria ny. 1972. 247 p. 1 térk.

Tatay Sándor: Kinizsi Pál. [Életrajzi] regény. [Ill.] (Csohány Kálmán. 7. kiad.) Bp. Móra K. 1972. 150 p.

Dózsa György és az 1514. évi parasztháború

Bácskai Vera: „Szellemét a tűz nem égeté meg..." (Dózsa György.) — Új Írás, 1972. 6. sz. 99—104. p.

Baktai Ferenc: Ahol Dózsa beszélt. — ISz, 1972. 17. sz. 1—3. p.

Banner János: Dózsa György és a köznép története Márki Sándor munkásságában. — Békési Élet, 1971. 1. sz. 27—30. p.

Barta Gábor: Dózsa hadai Temesvár alatt. — ÉT, 1972. 20. sz. 915—919. p.

Barta Gábor: Dózsáink. — Élet és Irodalom, 1972. 26. sz. 3. p.

Barta Gábor: 1514. (Bp.) Ifj. Lapk. 1972. 115 p. Bibliogr. 113—115. p.

Barta Gábor—*Szakály* Ferenc: Dózsa

népe és a magyar társadalom. — Társadalmi Szemle, 1972. 6. sz. 75—86. p.

Barta János ifj.: Nemeskürty István krónikája Dózsa György tetteiről. — Alföld, 1972. 9. sz. 30—32. p.

Békés István: A hamis és az igazi Dózsa. — Ország Világ, 1972. 24. sz. 20—21. p.

Békés István: A proletariátus Dózsa Györgye. — Ország Világ, 1972. 26. sz. 5. p.

Bellér Béla: A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás. — Vigilia, 1972. 9. sz. 599—603. p.

Bellér Béla: A Dózsa-parasztháború 1945 előtti történetírásunkban. A nemesi krónikásoktól a népi írókig. — Világosság, 1972. 8—9. sz. 556—563. p.

Beszámoló Székely György „A városlakók szerepe az 1514. évi parasztháborúban" című előadásáról. — Sz, 1972. 2. sz. 527—528. p.

Csatáry Mária: Dózsa és a parasztháború. — Történelemtanítás, 1972. 5. sz. 2—6. p.

Cseres Tibor: A hadvezér. (Dózsa György.) — Élet és Irodalom, 1972. 26. sz. 5. p.

Czine Mihály: A századelő Dózsa-képe. — Irodalomtörténet, 1972. 4. sz. 814—824. p.

Deák Gábor: A Dózsa parasztháború problematikájához. — BSz, 1972. 4. sz. 56—62. p.

(Derkovits Gyula): Dózsa. [Fametszetsorozat.] *Szuhay-Havas* Ervin: Dózsa György és a magyar parasztháború. Bp. Kossuth K. [1972.] 94 p.

Dózsa és Szeged. Antológia. (Szerk. és utószó: Péter László. [Ill.] Derkovits Gyula.) Szeged, Szegedi ny. 1972. 118 p.

Dózsa jubileum. Az Emlékbizottság irányelvei Dózsa György születésének 500. évfordulójára. — Köznevelés, 1972. 1. sz. 7—9. p.

Dózsa. Magyar költők versei. [Antológia.] (Összeáll. és sajtó alá rend. Tóth Gyula. Bev. Juhász Ferenc.) [Bp.] Szépirod. K. 1972. 164 p. 12 t.

Dózsa György születésének 500. évfordulójára. Az Emlékbizottság irányelvei. — Sz, 1972. 2. sz. 531—535. p.

Dózsa — tudatos és reális népvezér. Egy akadémiai ülésszak ideológiatörténeti eredményei. — Világosság, 1972. 11. sz. 692—694. p.

Döndő Rezső: A Dózsa György vezette parasztháború. — HSz, 1972. 12. sz. 83—93. p.

Érszegi Géza: Dózsa-okmánytár. — Magyar Hírlap, 1972. 171. sz. 10. p.

Érszegi Géza—*Kenéz* Győző—*Solymosi* László: Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy család levéltárából. — Sz, 1972. 4—5. sz. 1013—1042. p.

1514 — új megvilágításban. Székely György: A Dózsa-felkelés. Pach Zsigmond Pál: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság". Szűcs Jenő: A parasztháború ideológiája. (Előadásrészletek. Vál. bev. Pamlényi Ervin.) — Magyar Nemzet, 1972. 226. sz. 8. p.

Féja Géza: Dózsa György. — Új Írás, 1972. 6. sz. 80—99. p.

Fülöp János: Dózsa népe. 1—24. r. — Magyar Nemzet, 1972. 148—172. sz. 12. p.

Für Lajos: 1514 és 1526. — Tiszatáj, 1972. 6. sz. 12—19. p.

Győri László: Mire jó nekünk Dózsa? —Szabolcs-Szatmári Szemle, 1972. 2. sz. 41—42. p.

Hegedűs Géza: Így élt Dózsa György. [Életrajz és antológia.] Bp. Móra K. 1972. 189 p.

Hűek maradunk haladó hagyományainkhoz. Dózsa Györgyre emlékezik az ország — Ünnepélyes szoboravatás Cegléden. — Magyar Hírlap, 1972. 175. sz. 1., 3. p.

Kállai Gyula: Dózsa emlékéből erőt merítünk országépítő munkánkhoz. — — beszéde a ceglédi ünnepségeken. — Magyar Nemzet, 1972. 149. sz. 3—4. p.

Kállai Gyula: Dózsa György születésének 500. évfordulójára. — Társadalmi Szemle, 1972. 7—8. sz. 32—37. p.

Kállai Gyula: Dózsa György véglegesen elfoglalta helyét történelmünk nagy személyiségei között. — — beszédével avatták fel a nagy parasztvezér ceglédi szobrát. — Népszava, 1972. 149. sz. 1. p.

Kállai Gyula: Népünk mindig megértette a haladás eszméit és vállalta értük a harcot. Dózsa György születésének 500. évfordulóján. Megemlékezés Cegléden. — — mondott ünnepi beszédet. — Népszabadság, 1972. 149. sz. 1., 4. p.

Király István: Dózsa-kultusz a századforduló parasztmozgalmaiban. — Tiszatáj, 1972. 6. sz. 28—41. p.

Kovalovszky Miklós: Dózsa György

unokája és a szobor. — Magyar Nemzet, 1972. 147. sz. 7. p.

Kőbányai György: Ama nevezetes piactéren. A Dózsa-szobor avatása előtt. — Esti Hírlap, 1972. 147. sz. 2. p.

Kulin Ferenc: Dózsa György és a parasztháború ábrázolása a reformkor szépirodalmában. — Irodalomtörténet, 1972. 4. sz. 789—813. p.

Kulin Ferenc: Ötszáz éve született Dózsa György. — Kritika, 1972. 5. sz. 16—17. p.

Kun András: Költőink Dózsáról. — Alföld, 1972. 9. sz. 28—92. p.

Makkai László: Dózsától Rákócziig. — Magyar Hírlap, 1972. 265. sz. 9. p.

Marosi Endre: Dózsa György parasztháborúja. — HK, 1972. 3. sz. 412—426. p.

Molnár Aurél: A ceglédi piactéren. — Tükör, 1972. 26. sz. 3—4. p.

Nemeskürty István: György Dózsa and the 1514 peasant war. — New Hungarian Quarterly, 1972. 48. sz. 68—73. p.

Nemeskürty István: In signo crucis. Ferencesek és világi papok az 1514-es parasztháborúban. — Vigilia, 1972. 9. sz. 595—599. p.

Nemeskürty István: Krónika Dózsa György tetteiről. Híradás a Mohács előtti időkről. (Ill. Kass János.) Bp. Kossuth K. 1972. 221 p.

Németh Péter: Az 1514. évi parasztháború szabolcs-szatmári krónikája. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1972. 2. sz. 19—27. p.

Nyilas Márta: Dózsa és hadai a fővárosban. — Budapest, 1972. 10. sz. 16—19. p.

Perjés Géza: Dózsa György és az 1514. évi parasztháború. — Világ Ifjúsága, 1972. 4. sz. 13—15., 5. sz. 13. p.

Perjés Géza: Gergely Sándor Dózsa-regénye történész szemmel. — Kortárs, 1972. 6. sz. 877—881. p.

Péter László: Dózsa és Szeged. — Tiszatáj, 1972. 6. sz. 22—25. p.

Rácz István: Emlékezés Dózsa Györgyre. — Alföld, 1972. 9. sz. 3—6. p.

R[affai] I[stván]: A nép nevében. Emlékezés Dózsára és Petőfire. (Veszprém megyei művelődésügyi szemle. 5. Veszprém megyei pedagógusok és népművelők fóruma.) [Veszprém], Megyei Tanács, 1972.) 145 p.

Rázsó Gyula: Az 1514-es magyar parasztháború hadművészetének néhány kérdése. — Ho, 1972. 7. sz. 95—100. p.

Rázsó Gyula: Hadtörténeti kérdések Dózsa parasztháborújában. — Magyar Hírlap, 1972. 171. sz. 8. p.

Sándor István: Így őrzi emlékét a néphagyomány. „Még gyermekkoromban láttam egy öreget..." (Dózsa György.) — Magyar Hírlap, 1972. 171. sz. 9. p.

Soós József: Az 1514. évi parasztháború jellegének és ideológiájának fő vonásai. A Dózsa-hagyomány történeti helye. — HK, 1972. 3. sz. 449—458. p.

Sulyok László: Dózsa forradalmisága. — Palócföld, 1972. 4. sz. 84—91. p.

Szabó László: Az 1514. évi magyarországi parasztháború. — Hadtudományi Közlöny, 1972. 1. sz. 74—88. p.

Szabó László: Az 1514. évi parasztháború hadművészete. — HK, 1972. 3. sz. 441—448. p.

Szabó Pál: A nagy temető. [Történelmi regény.] Bp. Kossuth K. 1972. 374 p.

Szakály Ferenc: Az 1514-es parasztháború szabolcs-szatmári „oklevéltára". — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1972. 4. sz. 77—84. p.

Székely György: Dózsa György az 1514-es parasztfelkelés vezetője és vértanúja. — Magyar Hírlap, 1972. 171. sz. 7—8. p.

Takács Péter: A Dózsa-hagyomány Illyés Gyula művészetében. — Alföld, 1972. 9. sz. 7—16. p.

Taurinus [Stieröxel] István: Paraszti háború. (Stauromachia id est Cruciatorum Servile Bellum.) Ford. [és utószó:] Geréb László. [Bp.] (Magyar Helikon, 1972.) 85 p.

Tornai József: „Választott nép vagy". (Dózsa György.) — Élet és Irodalom, 1972. 26. sz. 3. p.

A tűzlelkű parasztforradalmár. — HSz, 1972. 6. sz. 1—4. p.

Varannai Aurél: Dózsa az angol irodalomban. Lukács vaskoronája és Demjén acélágya. — Magyar Hírlap, 1972. 208. sz. 9. p.

Angyal Endre: Szigetvár, Horváth Márk és a végvári világ. — Baranyai Művelődés, 1971. 4. sz. 114—119. p.

Apor Péter: Metamorphosis Transsylvaniae, azaz Erdélynek változása. (1736.) (Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. Bp.) Helikon, 1972. 115 p.

Bánkúti Imre: Egy kuruc nemesifjú útja a laki udvarháztól a francia emigrációig. (Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 13. 1971.) 229—274. p.

Báthori István ecsedi levele Bocskaihoz. /1605. március 8—július 12./ [Közli] Balázs Mihály, Szeged, Szegedi ny. 1972. 43—49. p.
/Klny.: Acta Historiae Litterarum Hungaricum./

Benczédi László: „Ügyünk igaz volta biztat". A kuruc mozgalmak kezdetének 300. évfordulójára. — Népszabadság, 1972. 214. sz. Vasárnapi mell. 5. p.

Benda Kálmán—*Kenéz* Győző: Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól. (A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1969—1970. Debrecen, 1971.)

Beszámoló Bánkúti Imre „A Rákóczi-szabadságharc gazdasági problémái" című kandidátusi disszertációjának vitájáról. — Sz, 1972. 2. sz. 547—548. p.

Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Kocziány László, 2. kiad.) Bukarest, Kriterion, 1972. 493 p. 6 t.
Bibliogr. 441—442. p.

Böhm Jakab: Lant és kard. A cs. kir. hadsereg katonáinak és altisztjeinek irodalmi kísérletei 1844-ben. — HK, 1972. 1. sz. 134—142. p.

Csipes Antal: Dobó István élete és szerepe Magyarország XVI. századi történetében. (Kiad. Eger Városi Tanácsa) [Bp.] 1972. 183 p.
Bibliogr. a jegyz.-ben: 143—182. p.

Degré Alajos: Megyei közgyűlések a XVI—XVII. századi török háborúk korában. (Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. 1971.) 35—52. p.

Fabiny Tibor: Az európai protestantizmus diplomáciai kudarcai a Rákóczi-szabadságharc során. — Teológiai Szemle, 1972. 7—8. sz. 203—205. p.

Fiala Endre: Zrínyi család. (Göcseji Helikon. Honismereti közlemények. 3. Zalaegerszeg, Közgazd. Szakközépisk. ROTA [soksz.] 1971.)
Bibliogr. a fejezetek végén.

Hajdú szabadságlevelek [Gyűjtemény. Összeáll.: Szendrey István.] [Kiad.] Hajdúböszörmény Város Tanácsa. Debrecen, 1971. 335 p. 9 t.

Horkay László: Palocsay (Horváth György) kuruc generális versei. (A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1969—1970. Debrecen, 1971.)

Horváth Árpád: Tolna vármegye és az utolsó nemesi felkelés. (Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár, 1972.)

Jenei Károly: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. (Fejér megyei történeti évkönyv. A Fejér Megyei Levéltár évkönyve. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez. 5. Székesfehérvár, 1971.)

Kiss Ákos: Miskey István, Veszprém várának főkapitánya. (A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 9. 1971.) 55—70. p.

Kovács Endre: Népek országútján. (Válogatott tanulmányok.) Bp. Magvető, 1972. 624 p.
/Elvek és utak./

Magyarország története. 2. A késői feudalizmus korszaka. 1526—1790. Egyetemi tankönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. 2. kiad. Bp. Tankönyvk. 1972. 661 p. 16 t. 11 térk.

Müller Veronika: Thury György kanizsai kapitánysága. [Kiad. a] Nagykanizsai Városi Tanács; Zala Megyei Tanács; Zalaegerszeg, Zalam. ny. 1972. 104 p.

Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. Akad. K. 1972. 221. p.

Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország. [A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig terjedő időben.] — Kortárs, 1971. 11. sz. 1793—1803., 12. sz. 1952—1959., 1972. 1. sz. 113—131. p.

Szántó Imre: A török 1551. évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. — HK, 1972. 1. sz. 73—98. p.

Szántó Imre: I. Ferdinánd intézkedései 1552 nyarán Eger és Szolnok védelmére. (Az Egri Múzeum évkönyve. Annales Musei Agriensis [1.] 8—9. 1970—1971. Eger, 1972.)

Szántó Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. (A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 9. 1971.) 49—54. p.

Szöllősy Pál: Magyaróvár és Moson megye az 1809-es francia megszállás alatt. /— — naplófeljegyzései./ Közread. Benda Kálmán—Érszegi Géza. — HK, 1972. 2. sz. 346—378. p.

Tóth István: Cserenko vagy Baboneg? [1566.] — Baranyai Művelődés, 1971. 4. sz. 111—113. p.

Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig.) Bp. Akad. K. 1972. 333 p.

Várkonyi Ágnes, R.: Két pogány közt. A Rákóczi-szabadságharc története. (2. kiad.) Bratislava — Bp. Madách K. — Móra K. 1972. 159 p. 4 t. /Képes történelem./

Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Az török áfium ellen való orvosság. [Sajtó alá rend.] (Kanizsai-Nagy Antal.) /Röv. kiad./ Bp. Szépirod. K. 1972. 181 p.

Összeállították:

Molnár Éva

Viniczai István

Windisch Aladárné

TARTALOM

TANULMÁNYOK

V. FOMIN — Katonapolitikai helyzet a szovjet—német arcvonal déli szárnyán 1944 őszén — — — — 411

SZÁNTÓ IMRE — A végvári katonaság helytállásának eszmei alapja a XVI. század második felében — — — — 438

KÖZLEMÉNYEK

ÁCS TIBOR — Raksányi Imre hadtudományi munkássága a reformkorban — — — — — — — — — — — 463

MAKAI ÁGNES — A Kossuth-emigráció arany érdemkeresztjei — 494

HRENKÓ PÁL — Szegednél vagy Segednitznél verte le Kinizsi a fekete sereget? — — — — — — — — 511

VISSZAEMLÉKEZÉSEK

MÓRICZ LAJOS — 1944. október 15-e — egy hadnagy naplójában — 525

SZEMLE

GODÓ ÁGNES — *Djordje Momčilović:* A bánáti oldalon — — — 536

R. GY. — *Bimbó József:* A légierő a háborúban — — — 538

MAROSI ENDRE — *Gheorge Anghel:* Középkori várak Erdélyben — 541

G. Á. — Sokolovo — — — — — — — — — — 542

CSÁKVÁRI FERENC — *Kávássy Sándor:* Latinca Sándor — — — — 545

* * * — Külföldi hadtörténelmi folyóiratok szemléje — 546

KRÓNIKA

FARKAS MÁRTON — Beszámoló a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Hadtudományi Szakosztályának vándorgyűléséről — — — — — — — — — — 554

CSENDES LÁSZLÓ — Hadtörténelmi és katonai térképek kiállítása az Országos Hadtörténelmi Múzeumban — — — 559

CSÁKVÁRI FERENC — Híreink — — — — — — — — — — 564

BIBLIOGRÁFIA

MOLNÁR ÉVA
VINICZAI ISTVÁN
WINDISCH ALADÁRNÉ — Az 1972. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája I. rész — — 565

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

В. ФОМИН — Военно-политическая обстановка на южном крыле советско-германского фронта к осени 1944 года — 411

ИМРЕ САНТО — Идеологическая основа стойкости войск пограничных крепостей во второй половине XVI века — 438

ПУБЛИКАЦИИ

ТИБОР АЧ — Военно-научные труды Имре Ракшаньи в эпоху реформ — 463

АГНЕШ МАКАИ — Золотые кресты — ордена эпохи эмиграции Кошута — 494

ПАЛ ХРЕНКО — У Сегеда или у Сегеднитца уничтожение Кинижи «черное войско»? — 511

МЕМУАРЫ

ЛАЙОШ МОРИЦ — 15-го октября 1944 года — в дневнике одного лейтенанта — 525

ОБЗОР

АГНЕШ ГОДО — Дьёрдье Момчилович: На стороне Баната... — 536

Р. Дь. — Йожеф Бимбо: Военно-воздушные силы в войне 538

ЭНДРЭ МАРОШИ — Георге Ангел: Средневековые крепости в Трансильвании — 541

А. Г. — Соколово — 542

ФЕРЕНЦ ЧАКВАРИ — Шандор Кавашши: Шандор Латинка — 545

* * * — Обзор зарубежных военно-исторических журналов 546

ХРОНИКА

МАРТОН ФАРКАШ — Отчет о выездной сессии Военно-научного Спецотдела Общества по распространению Научных знаний (ТИТ) — 554

ЛАСЛО ЧЕНДЕШ — Экспозиция военно-исторических и военных карт в Государственном Военно-историческом музее — 559

ФЕРЕНЦ ЧАКВАРИ — Новости — 564

БИБЛИОГРАФИЯ

ЕВА МОЛЬНАР
ИШТВАН ВИНИЦАИ
ЭЛЕОНОРА ВИНДИШ — Библиография военно-исторической литературы, опубликованной в Венгрии в 1972 году Часть I. 565

INHALT

STUDIEN

W. FOMIN — Militärpolitische Lage am Südflügel der sowjetisch—deutschen Front im Herbst 1944 — — 411

IMRE SZÁNTÓ — Die ideelle Grundlage des Standhaltens der Besatzungen der Grenzfestungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts — — — — — 438

MITTEILUNGEN

TIBOR ÁCS — Die kriegswissenschaftliche Tätigkeit Imre Raksányis im Reformzeitalter — — — — — 463

ÁGNES MAKAI — Die goldenen Verdienstkreuze der Kossuth-Emigration — — — — — — — — — — — 494

PÁL HRENKO — Bezwang Kinizsi die Schwarze Armee bei Szeged oder bei Segednitz? — — — — — — — 511

RÜCKERINNERUNGEN

LAJOS MÓRICZ — 15. Oktober 1944 — im Tagebuch eines Leutnants — — — — — — — — — — — 525

RUNDSCHAU

ÁGNES GODÓ — *Djordje Momčilović:* Auf der Banater Seite — 536

GY. R. — *József Bimbó:* Die Luftwaffe in Krieg — — 538

ENDRE MAROSI — *Gheorge Anghel:* Mittelalterliche Festungen in Siebenbürgen — — — — — — — — — 541

Á. G. — Sokolovo — — — — — — — — — — 542

FERENC CSÁKVÁRI — *Sándor Kávássy:* Sándor Latinca — — — — 545

* * * — Übersicht ausländischer kriegsgeschichtlicher Zeitschriften — — — — — — — — — 546

CHRONIK

MÁRTON FARKAS — Bericht über die Wanderversammlung der Kriegswissenschaftlichen Sektion der Populärwissenschaftlichen Gesellschaft — — — — 554

LÁSZLÓ CSENDES — Ausstellung kriegsgeschichtlicher und militärischer Landkarten im Kriegsgeschichtlichen Landesmuseum — — — — — — — — — 559

FERENC CSÁKVÁRI — Nachrichten — — — — — — — — — 564

BIBLIOGRAPHIE

ÉVA MOLNÁR
ISTVÁN VINICZAI
ELEONORA WINDISCH — Bibliographie der in Ungarn erscheinenen kriegsgeschichtlichen Literatur. 1972. I. Teil — — — 565

Ára: 8,– Ft

HADTÖRTÉNELMI ÉS KATONAI TÉRKÉPEK KIÁLLÍTÁSA

74